

DE BURGERAPPARTEMENTEN VAN FRANÇOIS DENS,
GEBOUWD IN ANTWERPEN TIJDENS HET INTERBELLUM.

Miriam Vervliet

Masterproef voor het behalen van de titel van

Master in de Kunstwetenschappen

Promotor: Prof. dr. Linda Van Santvoort

2014 – 2015

DE BURGERAPPARTEMENTEN VAN FRANÇOIS DENS,
GEBOUWD IN ANTWERPEN TIJDENS HET INTERBELLUM.

DEEL 1 - CORPUS

Miriam Vervliet

Masterproef voor het behalen van de titel van

Master in de Kunstwetenschappen

Promotor: Prof. dr. Linda Van Santvoort

2014 – 2015

VOORAF

Mijn dank gaat uit naar de vele mensen die me, op een of andere manier, geholpen hebben bij het tot stand komen van deze masterproef.

Dank aan Prof.Dr. Linda Van Santvoort voor het aanreiken van het thema voor deze masterproef en voor de feedback die me steeds weer op de juiste weg verder zette.

Dank aan de medewerkers van het Felixarchief en van het Architectuurarchief Provincie Antwerpen voor hun behulpzaamheid bij het bekijken van het interessante archiefmateriaal, of om me tips te geven voor bijkomende documenten.

Dank aan Dhr. André Geurts, kleinzoon van François Dens, om me inzage te geven in de documenten uit het kleine familiearchief en in het bijzonder het fotoalbum dat het werk van zijn grootvader belichtte.

Dank aan mijn zussen, studiegenoten en vrienden die me, tijdens het schrijven van deze masterproef, hebben aangemoedigd om door te zetten.

Dank aan mijn ouders omdat ze me steeds hebben gesteund in mijn studies, omdat ze me kansen geven en altijd in mij blijven geloven.

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	1
ONDERWERP	3
VRAAGSTELLING.....	3
DOELSTELLING	3
MOTIVATIE.....	3
AFBAKENING ONDERWERP	4
STATUS QUESTIONIS	4
FRANÇOIS DENS	4
BURGERAPPARTEMENTEN.....	6
TIJDSGEEST	8
STIJL	9
METHODOLOGIE	9
I. ARCHIEFONDERZOEK	9
II. CONTEMPORAINE LITERATUUR	12
III. INVENTARIS.....	13
IV. LITERATUURONDERZOEK	13
 DEEL 1: LEVEN EN LOOPBAAN	
1. BIOGRAFIE	17
DE FAMILIE DENS.....	18
WOONPLAATSEN.....	18
2. LOOPBAAN	20
OPLEIDING AAN DE ACADEMIE	20

STAGE BIJ JEAN-JACQUES WINDERS	21
PRIJS VAN ROME	24
BEGIN CARRIÈRE (1906 – 1920)	25
BLOEIENDE CARRIÈRE (1921 – 1939).....	26
KMBA.....	28
SAMENWERKINGEN	29
EINDE CARRIÈRE (1939 – 1959).....	31
KARAKTER	32

3. OEUVRE33

DEEL 2: DE BURGERAPPARTEMENTEN

1. DE TYPOLOGIE VAN HET BURGERAPPARTEMENT 47

1.1. WAT IS EEN BURGERAPPARTEMENT?	47
1.2. AANVERWANTE TYPOLOGIEËN	48
1.3. ONTWIKKELING VAN HET BURGERAPPARTEMENT.....	51

2. DE ANTWERPSE CONTEXT55

2.1. VOOR WERELDOORLOG I.....	55
2.2. ANTWERPEN TIJDENS HET INTERBELLUM.....	57
2.3. WERELDTENTOONSTELLING	60
2.4. NIEUWBOUW OF VERBOUWINGEN	62

3. DE HOOGTE VAN DE GEBOUWEN 64

3.1. DISCUSSIE OVER DE HOOGTE VAN DE GEBOUWEN	64
3.2. BOUWVOORSCHRIFTEN.....	66

4. VAN BEAUX ARTS NAAR MODERNISME 67

4.1. STIJLEVOLUTIE	67
4.2. BEGINPERIODE (1913- 1925): BEAUX ARTS & INVLOEDEN ART NOUVEAU	68
4.3. BLOEIPIERODE (1925- 1930): ART DECO.....	70
4.4. AFSLUITENDE PERIODE (1930 – 1938): MODERNISME	72

5. DE ORGANISATIE VAN HET APPARTEMENT75

5.1. SOORTEN VERTREKKEN	75
-------------------------------	----

5.2.	DE GELIJKVLOERSE VERDIEPING	77
5.3.	DIENSTVERTREKKEN	79
5.4.	ONTVANGSTVERTREKKEN	84
5.5.	PRIVÉ- OF NACHTVERTREKKEN	87
5.6.	COMFORT & EXTRA VOORZIENINGEN	88
5.7.	HET PERCEEL	90
5.8.	LICHT EN VERLUCHTING	91
5.9.	TYPES GRONDPLANNEN.....	92

6. DE OPDRACHTGEVERS 95

6.1.	JOODS CLIËNTEEL	95
6.2.	GEGOEDE BURGERIJ	98
6.3.	FRANÇOIS DENS ALS OPDRACHTGEVER.....	101
6.4.	NAAMLOZE MAATSCHAPPIJEN	101

7. DE BEWONERS104

7.1.	OVERZICHT BEWONERS	104
7.2.	DE BURGERIJ IN APPARTEMENTEN	108

BESLUIT 113

BIJLAGEN.....119

BIJLAGE 1 :	BRIEF 'INSCHRIJVING VOOR 'T BEROEP VAN ARCHITECT' (19 APRIL 1939).....	121
BIJLAGE 2 :	LIGGING APPARTEMENTEN FRANÇOIS DENS	122
BIJLAGE 3 :	PLAN AANLEG VAN HET KIEL	126

BIBLIOGRAFIE127

INLEIDING

In deze masterproef wordt het onderzoek besproken naar architect François Dens en de burgerappartementen die hij bouwde in Antwerpen tijdens het interbellum.

François Dens was als architect actief tijdens de eerste helft van de 20e eeuw in Antwerpen. Hij ontwierp tijdens zijn carrière, vooral in opdracht van de stedelijke burgerij en het bedrijfsleven, burgerwoningen, villa's, cinema's, kantoren,... Maar François Dens legde zich bovenal toe op het ontwerpen van zgn. burgerappartementen. Hij werd op die manier één van de voortrekkers bij de introductie van deze woonvorm in Antwerpen.

De typologie van de burgerappartementen bestond al langer buiten België. De rijke burgerij koos ervoor om niet langer in een herenhuis of een villa te wonen, maar in een appartementsgebouw dat echter van dezelfde luxe en gemakken is voorzien. Vanaf de Eerste Wereldoorlog¹ werden er ook in België dergelijke burgerappartementsgebouwen gebouwd. Deze ontwikkeling was van grote invloed op het stedelijk uitzicht.² Toch heerste er ook nog een zekere argwaan ten opzichte van deze nieuwe woonvorm.

Het was niet ongebruikelijk dat een architect zich toeleegde op een specifieke typologie, zoals bijvoorbeeld het burgerappartement. Dergelijke specialisatie had als voordeel dat de architect niet alleen op de hoogte was van de vernieuwingen qua bouwtechniek en stijl maar ook de noden en wensen van de (rijke) bewoners kende. Bovendien kon hij zo een netwerk van klanten en investeerders opbouwen.³

Het interbellum is een periode waarin er veel gebeurde. De gemoedstoestand na de Eerste Wereldoorlog ging van euforie tijdens de jaren '20 naar pessimisme in de jaren '30. Op economisch, maatschappelijk en sociaal vlak was er veel in beweging: de beurscrash van New York van 1929, de emancipatie van de vrouw, het duurder worden van huispersoneel, de uitbreiding van de stad, een veranderende wooncultuur en de toename van de auto in het straatbeeld.

De ontdekkingen op wetenschappelijk en technisch vlak vinden hun afspiegelingen in de organisatie van het dagelijkse leven en in het straatbeeld.⁴ Deze veranderingen hebben ook hun weerslag in de architectuur, kunst en design. De architectuur kan dus als getuige van deze veranderingen worden gelezen.

Ook in Antwerpen komen in deze naoorlogse setting nieuwe woonvormen zoals de appartementsgebouwen op. Antwerpen was als Belgische havenstad een stad in volle

¹ Dirk Laureys, red., *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen* (Turnhout: Brepols, 2004), 111.

² Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111.

³ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111.

⁴ Christine Bastin et al., *Art deco en modernisme in België: architectuur in het interbellum*. (Tielt: Lannoo, 1996)

uitbreiding en beweging. Ook heerste er een acute woningnood door de schade van de Eerste Wereldoorlog en werd bouwgrond duurder.⁵ De stad kent in die periode enkele stadsuitbreidingen. In 1920 worden de Olympische Spelen in de stad gehouden. In 1930 organiseert de stad de wereldtentoonstelling op het Kiel.

Vele van deze aspecten zullen invloed uitoefenen op het oeuvre van François Dens en meer bepaald de burgerappartementen die hij tijdens het interbellum bouwde.

INDELING MASTERPROEF

Deze masterproef bestaat uit twee delen: een Corpus, of tekstdeel en een bijgevoegde Catalogus.

In het Corpus wordt eerst in *'Leven en loopbaan'* een biografie gegeven van François Dens en een beeld geschetst van zijn carrière en oeuvre. In *'De burgerappartementen'* wordt specifiek ingezoomd op verschillende aspecten van de burgerappartementen die François Dens bouwde.

Er wordt bepaald wat de kenmerken van de typologie zijn (hfst.1). Dan worden de appartementen bekeken binnen de Antwerpse context van de 20e eeuw en specifiek het interbellum (hfst.2). In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de discussie over hoogbouw in het stadsbeeld (hfst.3). Dan wordt de stijlevolutie van de appartementen bekeken (hfst.4). Vervolgens wordt naar de binnenkant van de appartementen gekeken en hoe de diverse ruimtes werden georganiseerd, met aandacht voor hun functie (hfst.5). Ten slotte wordt gekeken zowel naar de opdrachtgevers (hst.6) als naar de bewoners van de burgerappartementen, en de mentaliteitswijziging die het wonen in een appartement met zich meebracht (hfst.7).

In het Besluit komen al deze aspecten samen.

In de bijgevoegde Catalogus worden de burgerappartementen individueel besproken, met een informatiefiche, bespreking van opdrachtgever en bouwgeschiedenis, de appartementen en de gevel. Er werden ook illustraties toegevoegd. Op het einde van de Catalogus werd een lijst met middenklasse appartementen toegevoegd, een voorzichtige poging om een onderscheid te maken met de burgerappartementen.

Belangrijk: wanneer er in het Corpus gesproken wordt over een appartement, dan kunnen de bronnen teruggevonden worden in de Catalogus. Er wordt dus niet steeds in een voetnoot verwezen naar de bron(nen).

⁵ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111.

ONDERWERP

"De burgerappartementen gebouwd door architect François Dens in Antwerpen tijdens het interbellum."

VRAAGSTELLING

"Wie was architect François Dens? Welke burgerappartementen ontwierp hij en binnen welke context kwamen deze tot stand?"

DOELSTELLING

MONOGRAFISCHE STUDIE

Een monografische studie van het leven en werk van architect François Dens met een focus op de burgerappartementen. De uitdaging is een zo volledig mogelijk overzicht te maken van zijn werk inzake de burgerappartementen.

TYOLOGISCH ONDERZOEK

Onderzoek naar de typologie van de burgerappartementen. Wat is de geschiedenis van deze appartementen? Welk doelpubliek had de architect voor ogen en wie waren de opdrachtgevers? Hoe organiseert de architect het grondplan?

MAATSCHAPPELIJKE BENADERING

Hierbij werd geen louter beschrijven van de appartementen⁶ beoogd, maar ligt de nadruk op de veranderingen binnen de maatschappelijke context.

MOTIVATIE

Het onderwerp van deze masterproef werd aangereikt door prof. dr. Linda Van Santvoort. Het kadert binnen de "Herinventarisatie van de architectuur van de stad Antwerpen in de 20^e eeuw" door het Agentschap Onroerend Erfgoed (01-01-2015 – 31-12-2019). De beschrijving van de appartementen, opgenomen in de inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed, werden tijdens het onderzoek regelmatig geüpdatet en aangevuld. Bovendien werd dit jaar ook over collega, tijd- en stadsgenoot Alfred Portielje een masterproef⁷ afgeleverd.

Naar François Dens was nog geen onderzoek gedaan. Dit was verwonderlijk gezien de invloed die zijn oeuvre gehad heeft op het uitzicht van de stad Antwerpen in de eerste helft van de 20^e eeuw.

⁶ Aangezien dit ook reeds voor een groot stuk gebeurd is door het Agentschap Onroerend Erfgoed.

⁷ Saskia Van Mieghem, "Alfred Portielje (1883-1965). Leven en werk van een veelzijdig Antwerps architect." (masterproef, Universiteit Gent, 2015).

Het uitdagende en interessante aan de burgerappartementen van het interbellum is dat hun introductie in het stadbeeld en hun verdere ontwikkeling gebeurt in een maatschappij die volop in beweging is op sociaal, economisch en ook artistiek vlak. De veranderende tijdsgeest van het interbellum wordt weerspiegeld in de architectuur: de burgerappartementsgebouwen komen als nieuwe typologie in Antwerpen in de periode van het interbellum tot bloei. De publieke opinie staat in het begin sceptisch ten opzichte van het burgerappartement. Nadien kende het burgerappartement echter een groot succes.

In deze masterproef werd zowel onderzoek gedaan naar het leven en werk van één architect, François Dens, als naar de context van één typologie, de burgerappartementen.

AFBAKENING ONDERWERP

Het onderwerp van deze masterpaper werd afgebakend op verschillende vlakken. Het werd beperkt tot de burgerappartementen die architect François Dens bouwde tijdens het interbellum in Antwerpen. Het is dus beperkt tot onderzoek naar het oeuvre van één architect met de focus op één typologie, met daarbij een afbakening in tijd en ruimte.

Er zal occasioneel en enkel ter vergelijking verwezen worden naar andere voorbeelden van voor WO I of na WO II, uit andere steden, of ontworpen door andere architecten.

Het gaat ook over appartementsgebouwen die in een stedelijke context gebouwd zijn met de rijke burgerij als publiek. Er wordt geen aandacht besteed aan sociale woonblokken, aan eengezinswoningen, stadsvilla's met een meergezinsindeling of andere aanverwante typologieën.

STATUS QUESTIONIS

FRANÇOIS DENS

Over de persoon van architect François Dens is weinig geweten. Er is nog geen officiële biografie bekend of gepubliceerd. Hij is niet opgenomen in het "*Repertorium van de architectuur*"⁸. In "*Bouwen in beeld*"⁹ is ook geen biografie aanwezig, maar wordt hij wel in de annex vermeld. Ook naar zijn oeuvre - en appartementen in het bijzonder - is nog geen onderzoek gedaan. Er bestaat nog geen monografie over zijn werk.

⁸ Anne Van Loo et al., *Repertorium van de architectuur in België : van 1830 tot heden* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2003).

⁹ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, .

Op ODIS is er een gegevensfiche ¹⁰ van hem te vinden, maar er ontbreekt een groot deel van de informatie over onder meer zijn opleiding.

In "*La Belgique active. Biographie des personnalités.*" ¹¹ verscheen er wel al een eerste en enige, beknopte biografie van François Dens. Deze biografie verscheen waarschijnlijk nog tijdens zijn leven. Hierin wordt informatie gegeven over zijn opleiding, het belang van zijn ontwerpen voor het uitzicht van de stad Antwerpen en over zijn karakter.

Toch wordt in literatuur ¹² zijn naam regelmatig vermeld in een opsomming van interbellumarchitecten te Antwerpen (samen met bijvoorbeeld Nachman Kaplansky, David Moëd, Léon Stynen, Alfons Francken, Max Winders...) Over tijdgenoten, zoals Leon Stynen ¹³ en Jean Jules Eggerickx ¹⁴ zijn wel al monografische studies verschenen. Over Nachman Kaplansky ¹⁵ en Alfons Francken ¹⁶ zijn al thesissen verschenen. Ook worden de door hem ontworpen appartementen regelmatig als voorbeelden binnen de geschiedenis van het appartement vermeld.

In "*Bouwen in beeld*" vermeldt Dirk Laureys François Dens als één van de architecten "die de Jan Van Rijswijcklaan maakten tot een "staalkaart van de Antwerpse art deco hoogbouw". ¹⁷ Maar meer dan enkel zijn geboortedatum is er niet geweten.

In "*Architectuur in België – art nouveau, art deco en modernisme*" ¹⁸ wordt de villa die hij bouwde voor zijn dochter Gabrielle als voorbeeld gegeven, maar ook hier ontbreekt zijn naam en verdere informatie.

In 2004 verscheen de eindverhandeling architectuur "*Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen*" van Nathalie De Keulenaer ¹⁹ aan de Hogeschool van Antwerpen (Hoger Instituut voor Architectuurwetenschappen Henry van de Velde). Hierin wordt een overzicht gegeven van de geschiedenis van de appartementen in Antwerpen. Hierin wordt ook François Dens met een appartement ²⁰ besproken. In deze eindverhandeling wordt zijn

¹⁰ Julie Verhelst, "Frans Dens (1880-)," laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw_2?CHK=PS_102023

¹¹ *La Belgique active. Biographie des personnalités*, (Brussel, z.d.), 98.

¹² Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, red., *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties* (Brasschaat: Pandora, 2008).

¹³ Albert Bontridder, *Gevecht met de rede: Léon Stynen: leven en werk* (Antwerpen: Comité Léon Stynen, 1979)

¹⁴ Maurice Culot, Charles Picqué, *J.J. Eggerickx: gentleman architecte, créateur de cités-jardins* (Brussel: AAM, 2012)

¹⁵ Jacobs M., "*Nachman Kaplansky: een beloftevolle maar verborgen Antwerpse architect*" (Master Thesis, Hogeschool Antwerpen, 1999)

¹⁶ Franck S., "*Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958*" (Master Thesis Katholieke Universiteit Leuven, 1999)

¹⁷ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. 111

¹⁸ Françoise Aubry et al., *Art nouveau, art deco & modernisme* (Tielt: Lannoo, 2006), 257.

¹⁹ Nathalie De Keulenaer, "*Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen.*" (Master Thesis, Hogeschool Antwerpen, 2004), 67.

²⁰ Het appartementsgebouw op de hoek van de Camille Huysmanslaan en de Jan Van Rijswijcklaan 164 te Antwerpen.

werk gekaderd binnen een chronologisch overzicht van hét appartementsgebouw in Antwerpen.

In 2002 schreef F. Vandekerckhove haar thesis "*De Tentoonstellingswijk te Antwerpen. Studie van een moderne wijk uit de jaren 1930*". Ook hier worden de appartementen van François Dens aan de Jan Van Rijswijcklaan besproken. Het gaat om de appartementen op de nummers 164, 168 en 172.

In het tijdschrift van de KMBA, waar hij lid van was de werkgroep Hedendaagse Bouwkunst, staan geen besprekingen of vermeldingen van appartementen of andere werk van François Dens. Over tijdgenoten zoals Alfred Portielje, Alfons Francken, zijn leerling Gustaaf Van Meel werden wel reportages gemaakt.

Er is ook nog geen contact geweest met eventuele nakomelingen of erfgenamen.

Door de intensieve herinventarisatie van de stad Antwerpen door het Agentschap Onroerend Erfgoed zijn al een meerderheid van zijn appartementen uitgebreid beschreven in de Inventaris van het Onroerend Erfgoed. Toch zijn nog niet al zijn appartementen opgenomen in deze inventaris aangezien men hierin enkel het erfgoed opneemt waaraan vandaag een waarde toegekend wordt. Er bestaat nog geen exhaustieve lijst van François Dens' oeuvre en zijn burgerappartementen in het bijzonder. Ook over zijn oeuvre in Knokke wordt er niets vermeld.

Door deze inventarisatiecampagne van het Agentschap Onroerend Erfgoed kwam François Dens als architect opnieuw in de belangstelling en werd duidelijk dat het de moeite is een onderzoek naar deze architect en zijn oeuvre te starten.

BURGERAPPARTEMENTEN

Over de typologie van de burgerappartementen is al onderzoek gedaan, maar toch is de literatuur omtrent Belgische burgerappartementen eerder versnipperd. Over buitenlandse voorbeelden, en dan vooral de 19^e eeuwse Parijse voorbeelden²¹ is de literatuurlijst uitgebreider. Ook over de voorbeelden in New York²² bestaat uitgebreide literatuur.

In de bibliografie zijn een aantal boeken opgenomen waarin een hoofdstuk of alinea aan de typologie van de burgerappartementen is gewijd. De ontwikkeling van de appartementstypologie wordt steeds besproken binnen het grotere thema van de stedenbouw en stadsontwikkeling. Er worden geen individuele appartementsgebouwen toegelicht.

²¹Christian Moley, *Regard sur l'immeuble privé: Architecture d'un habitat (1880-1970)*(Parijs: Groupe Moniteur, 1999)

²² Karen Franck, *New households, New housing* (New York: Van Nostrand Reinhold, 1991)

In het boek "*Bouwen in beeld*"²³, uitgegeven door het APA, wordt in het hoofdstuk 'Interbellum' aandacht besteed aan de ontwikkeling van het appartementsgebouw in Antwerpen tijdens het Interbellum.

In het boek over de 19e eeuwse uitbreiding van de Antwerpse stadsrand "Tussen kant en wal"²⁴ wordt uitgebreid aandacht besteed aan verschillende aspecten van de appartementsgebouwen te Antwerpen.

In het boek "*Art Deco*"²⁵ wordt de typologie aan de hand van Brusselse voorbeelden besproken door Eric Hennaut.

In de monografie over J.J. Eggerickx²⁶ wordt een hoofdstuk besteed aan zijn appartementsgebouwen te Brussel. Ook in de monografie van Léon Stynen²⁷ wordt aandacht besteed aan de door hem gebouwde burgerappartementen.

Jean Delhay bespreekt in zijn boek "*L'appartement d'aujourd'hui*" uitgebreid alle facetten van het burgerappartement. Dit boek dateert echter van 1946 en is daardoor eerder een bron dan een naslagwerk. Het biedt een inzicht over hoe er vlak na het interbellum gedacht werd over de burgerappartementen.

Over de typologie van het 19e eeuwse burgerhuis, van waaruit de typologie van de burgerappartementen is gegroeid, schreef Vincent Heirman in zijn boek "*Les dimensions de l'ordinaire*". De focus ligt hierbij op Brussel.

In het boek "*Bouwen aan een nieuwe thuis*"²⁸ besteedt Sofie De Caigny aandacht aan de veranderende wooncultuur tijdens het interbellum in Vlaanderen. Hierbij wordt ook een hoofdstuk aan het bewonen van een appartementsgebouw besteed. Ook wordt er een analyse gemaakt van de verschillende functies van de kamers van het huis. Het gaat hier over de wooncultuur in het algemeen in Vlaanderen, en niet enkel bij de burgerij of bij het appartement.

In de *Inventaris van het Onroerend Erfgoed* is er geen aparte zoekfunctie naar 'burgerappartementen'. Maar bij de bespreking van verschillende individuele

²³ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*.

²⁴ Tijl Eyckerman, "Van eengezinswoning tot appartement: een structurele verandering," in *Tussen kant en wal: De 19de- eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad*, red. Pieter Uyttenhove. (Antwerpen: Open stad, 1993), 220- 263.

²⁵ Eric Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," in *Art Deco architectuur*, red. Maurice Culot (Brussel: Archive d'architecture moderne, 1996), 74-95.

²⁶ Culot en Picqué, *J.J. Eggerinx: gentleman architecte, créateur de cités-jardins*

²⁷ Bontridder, *Gevecht met de rede: Léon Stynen: leven en werk*.

²⁸ Sofie De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis, wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. (Leuven: Universitaire Pers, 2010), 166-173.

appartementen, is informatie te vinden over de ontstaanscontext van de burgerappartementen.

In de tentoonstelling "*Architecturale schatten: vanaf Art Nouveau tot Expo '58*" in het CIVA behandelde de zaal *Van huis naar appartement: verticaal of horizontaal wonen*" de overgang van de burgerwoning naar het burgerappartement. De getoonde voorbeelden situeerden zich alle in Brussel.

TIJDSGEEST

Over de tijdsgeest van het interbellum en Antwerpen tijdens de eerste helft van de 20^e eeuw is wel uitgebreid gepubliceerd, zoals bijvoorbeeld "*Antwerpen in de 20^e eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*"²⁹ Deze thema's behoren echter eerder tot het wetenschappelijk onderzoeksterrein van de geschiedenis.

Ook over interbellumarchitectuur in Antwerpen in het algemeen is al uitgebreid geschreven. Zo verscheen er "*Bouwen in beeld*"³⁰ uitgegeven door het APA, de "*Gids voor Antwerpen: moderne architectuur*"³¹ van Tijn Eyckerman en de "*Architectuurgids Antwerpen*".³²

De evolutie van de burgerappartementen moeten gekaderd worden binnen de stadsuitbreiding en urbanisatie van de stad Antwerpen. Over de uitbreiding van de stad Antwerpen in de 19^e en 20^e eeuw verscheen het boek "*Tussen kant en wal*".

Over de gebeurtenissen naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1930 in Antwerpen, verscheen het boek "*De panoramische droom*." Het schetst de achtergrond waartegen de latere Antwerpse Tentoonstellingswijk, waar François Dens en ook zijn medewerkers Gustaaf Van Meel en Arie Landwaard actief waren, tot stand kwam. Ook het APA gaf in 2005 een boekje uit over de Tentoonstellingswijk "*Van sprookjestuin tot modelstad. Antwerpen 1930 en de Tentoonstellingswijk*".

Het Torengedouw, in de volksmond bekend als de Boerentoren, werd in 1928-1932 gebouwd in Antwerpen. Over dit gebouw is al uitgebreid gepubliceerd³³. Het behoort echter, als wolkenkrabber, tot een andere typologie dan het hier onderzochte burgerappartement. Toch wordt in deze context aandacht besteed aan verschillende aspecten van de hoogbouw, zoals de discussie over de hoogte van de gebouwen en de publieke opinie hierover.

Over de evolutie van het inwonend huispersoneel bestaat al enige literatuur. Zo schreef Diane de Keyser getuigenissen van huispersoneel neer in "*Madame est Servie*"³⁴ en in 1996

²⁹ Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, red. *Antwerpen in de 20^e eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*. (Brasschaat: Pandora, 2008)

³⁰ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*.

³¹ Tijn Eyckerman, *Gids voor Antwerpen: moderne architectuur* (Antwerpen: Brepols, 1989)

³² Rita Steyaert, Greet Plomteux, en Anne Malliet. *Architectuurgids: Antwerpen* (Turnhout: Brepols, 1993)

³³ Hoger, higher, plushaut : panoramisch Antwerpen (Leuven : Davidsfonds, 2006)

³⁴ Diane De Keyser, *Madame est servie : leven in dienst van adel en burgerij 1900-1995* (Leuven : Van Halewyck, 1999)

verscheen van Jan De Maeyer het boek "*Upstairs downstairs: dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995*".³⁵

In 2004 schreef Nathalie Gagelmans de masterproef "*Dienstruimten in heren- en burgerwoningen in de tweede helft van de 19de - begin 20ste eeuw: living apart together*"³⁶. Dit behandelt de architectuur en de eigenschappen van de dienstruimten. Hierin worden enkel herenhuizen behandeld; over dienstruimten binnen appartementen wordt niet gesproken.

STIJL

François Dens maakt tijdens zijn carrière een hele stijlevolutie door. Over zowel de architectuur van de beaux-arts, de art nouveau, de art deco en het modernisme is al uitgebreid geschreven. Zo zijn er de naslagwerken "*Architectuur in België: Art nouveau, Art deco, modernisme*"³⁷ en "*Art deco en modernisme in België: architectuur in het interbellum*."³⁸

Over de stijlkeuze specifiek bij burgerappartementen is er enkel Eric Hennaut, die in het boek "*Art Deco*" de stijl van de art deco linkt aan de opkomst en de bloei van de burgerappartementen. Het belang van een representatieve stijl wordt in alle bovenvermelde naslagwerken over de burgerappartementen benadrukt.

METHODOLOGIE

I. ARCHIEFONDERZOEK

Voor een accuraat onderzoek naar de burgerappartementen van François Dens moet er archiefonderzoek gedaan worden. De volgende bronnen waren bruikbaar voor het onderzoek.

BOUWAANVRAGEN

In het Felixarchief, het stadsarchief van de stad Antwerpen, is van bijna alle appartementen een bouwdoossier aanwezig. Hierin bevinden zich steeds de bouwaanvraag en naargelang de uitgebreidheid van het dossier ook de bouwplannen en de bijhorende correspondentie met het stadsbestuur tijdens de bouw. De bouwplannen tonen de indeling en oriëntatie van de appartementen, hoe François Dens ze ontworpen heeft en hoe ze zijn opgeleverd.

De namen van de opdrachtgevers voor de bouw van de appartementen staan meestal vermeld. De correspondentie met de stad Antwerpen geeft informatie over de voorschriften over de hoogte, over de brandveiligheid, eventuele moeilijkheden tijdens de bouw, ...

³⁵ Jan De Maeyer, *Upstairs downstairs :dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995* (Gent : Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1996).

³⁶ Nathalie Gagelmans, "*Dienstruimten in heren- en burgerwoningen in de tweede helft van de 19de - begin 20ste eeuw: living apart together*", (Master Thesis Universiteit Gent, 2004)

³⁷ Françoise Aubry et al., *Art nouveau, art deco & modernisme*(Tielt: Lannoo, 2006)

³⁸ Bastin, Christine et al. *Art deco en modernisme in België: architectuur in het interbellum*. (Tielt: Lannoo, 1996.)

Er zijn ook enkele bouwplannen aanwezig in het Architectuurarchief van de stad Antwerpen.

Doorheen de tijd zijn er vaak aanpassingen en moderniseringën uitgevoerd aan de appartementen, waardoor ze dus geen volledig authentiek beeld meer bieden.

BEVOLKINGSREGISTERS EN TELEFOONBOEKEN

Om informatie over de inwoners en de opdrachtgevers te vinden kan worden gezocht in de bevolkingsregisters. Deze zijn in het Felixarchief aanwezig tot en met 1930. Interessant is dat hierbij ook soms het dienstpersoneel is opgenomen in het register.

Ook aan de hand van de *Ratinckx* adresboeken kunnen namen van voormalige bewoners achterhaald worden. Het Felixarchief bezit de adresboeken tot 1962. Ook de gids *Tout Anvers* biedt bewonersinformatie.

Zowel de bevolkingsregisters als de adresboeken zijn echter nog niet aangepast aan de meergezinswoningen. De bewoners staan nog steeds allen onder hetzelfde huisnummer vermeld, wat voor verwarring kan zorgen.

ARCHIEF LÉON STYNEN & ARCHIEF PETER SEEGER

Tijdens zijn carrière werkte François Dens samen met Léon Stynen. Van deze samenwerking is meer info te vinden in het uitgebreide archief van Léon Stynen, dat bewaard is in het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen. Over de samenwerking met Gustaaf Van Meel is er helaas geen verdere informatie te vinden.

François Dens was stagemeester van Peter Seeger. Ook van deze architect is een bescheiden archief bewaard in het APA. Hiertussen zijn schetsen en bouwplannen te vinden van vermoedelijk de appartementen waaraan Peter Seeger meewerkte tijdens zijn stage. De plannen zijn niet altijd ondertekend door François Dens.

PERSOONSINFORMATIE

Het onderzoek in het Felixarchief heeft over de persoon van Frans Dens niets opgeleverd. Het persoonsdossier 'François Dens' handelt over een politieagent actief in de dezelfde periode. Ook de aanwezige overlijdensberichten verwijzen naar een naamgenoot en niet naar de architect.

In het Architectuurarchief Provincie Antwerpen (APA)³⁹ is er van veel Antwerpse architecten een dossier aanwezig. Doordat François Dens lid is geweest van de KMBA,⁴⁰ bezit het APA ook over hem een dossier, dat helaas heel summier is. Het architectuurarchief van de KMBA, waarvan François Dens lid was, is opgenomen in de collectie van het APA.

³⁹ "Architectuurarchief Provincie Antwerpen (APA)," laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, http://www.provincieantwerpen.be/vrije_tijd/cultuur/erfgoed/architectuurarchief/

⁴⁰ De Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen.

In het dossier van de KMBA bevindt zich ook de brief (19 april 1939) die François Dens schreef om zijn erkenning als architect aan te vragen. Hij vermeldt in deze brief een aantal van zijn verwezenlijkingen. (BIJLAGE 1)

Via een on-line stamboom, opgesteld door André Geurts, de kleinzoon van François Dens, is er contact geweest met de erfgenamen. André Geurts (°1935) was 33 jaar toen zijn grootvader stierf en heeft dus levendige en volwassen herinneringen aan zijn grootvader. Hij verklaarde geholpen te hebben bij de verkoop van de appartementen uit de nalatenschap bij diens overlijden.

Er is geen volledig archief overgeleverd, maar Dhr. Geurts was in het bezit van enkele brieven, tekeningen, familiefoto's, studiefoto's.⁴¹ en in het bijzonder scans uit een fotoalbum waarin het oeuvre van François Dens werd gedocumenteerd. Het fotoalbum bevat onder andere foto's van reeds afgebroken appartementen.

HET FOTOALBUM VAN FRANÇOIS DENS⁴²

André Geurts, de kleinzoon van François Dens (zoon van zijn dochter Irma Dens) is in het bezit van scans gemaakt van foto's uit een fotoalbum van zijn grootvader. Waarschijnlijk gaat het hier om een portfolio van zijn werk.

Diende dit portfolio om (toekomstige) klanten een overzicht te geven van zijn reeds gebouwde oeuvre en hen te overtuigen van zijn kunde? Wellicht werden de foto's gemaakt als een (trotse) terugblik op alles wat hij tot dan in zijn carrière verwezenlijkt had.

Het album is interessant als documentatie van een architectenoeuvre. In dit fotoalbum is een groot deel van zijn appartementen opgenomen, waaronder ook reeds afgebroken appartementen. De foto's vormen een interessante aanvulling op de archiefdocumenten. Het maakt ook mogelijk om gebouwen toe te schrijven aan François Dens, bijvoorbeeld Bredabaan 346-348.

Het is niet duidelijk of François Dens zelf deze foto's maakte, waarschijnlijk niet. De zwart-wit foto's zijn in ieder geval van goede – professionele – kwaliteit en zijn zeer scherp. Ze laten toe om bij het inzoomen goed de details van de gevels en de omgeving te zien. Ze hebben hierdoor zelfs ook enige anekdotische waarde: op sommige foto's poseren er bewoners aan de voordeur of zijn ze te zien aan het vensterraam; soms bespieden ze, verscholen achter het gordijn, de fotograaf. Er zijn ook toevallige straattaferelen te zien.

Het album zelf is niet gedateerd. Het jongste werk dat gefotografeerd werd is het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 172 uit 1934. Een andere foto toont het appartementsgebouw op de hoek van de Simonsstraat 2-4. Daar had de schoonzoon van Dens, Maurice Geurts, die gehuwd was met Irma Dens, een sigarenwinkel *Maison Don Carlos*. Aan de hand van de telefoonboeken kan de foto uit het fotoalbum van Dens waarschijnlijk

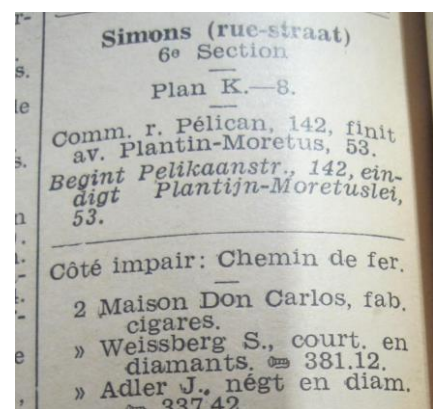
⁴¹ Deze bronnen worden aangeduid als 'Privé-archief Geurts-Dens'.

⁴² Deze bron wordt aangeduid als 'Fotoalbum François Dens'.

gedateerd worden. De sigarenhandel van Geurts staat voor het eerst vermeld in de Ratinckx gids van 1937. We kunnen dus veronderstellen dat de foto's gemaakt werden op een datum na 1937.

Naast de foto's staat telkens een onderschrift in een sierlijk handschrift. Het onderschrift identificeert het gebouw. Er staat ook telkens een datum in de marge. Of François Dens zelf de onderschriften verzorgde is onduidelijk.

Er zitten toch enkele fouten in de onderschriften en de data. Misschien zijn die te verklaren als François Dens zich vertrouwde op zijn geheugen bij het noteren ervan en geen dossier of agenda raadpleegde. Bijvoorbeeld de bouwaanvraag voor het appartement aan de Paardenmarkt 88 dateert uit 1923, terwijl het appartement in het fotoalbum als 1920 wordt gedateerd.

ACADEMIE VOOR SCHONE KUNSTEN ANTWERPEN

François Dens heeft gestudeerd aan de Koninklijke Academie⁴³ voor Schone Kunsten in Antwerpen.⁴⁴ Hij volgde er avondlessen. Zijn naam is opgenomen in de opleidingsboeken en primusboeken.

II. CONTEMPORAINE LITERATUUR

Het APA⁴⁵ bezit een uitgebreide collectie architectuurtijdschriften van het interbellum. In dergelijke architectuurtijdschriften komen ook reflecties over contemporaine topics aan bod. Bij het onderzoek voor deze masterproef werd specifiek gezocht naar artikels in het 'Maandschrift' van de KMBA (1930-1939) die over het thema hoogbouw (appartementen) versus laagbouw gingen.

⁴³ "Archief van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten," laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, <https://www.ap.be/bibliotheek-koninklijke-academie-voor-schone-kunsten-antwerpen/1104>

⁴⁴ Nathalie De Keulenaer, "Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen," 67.

⁴⁵ "Collectie APA Belgische tijdschriften," laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, http://www.provincieantwerpen.be/binaries/tijdschriften_belgisch_juni_2011_tg_tcm7-130883.pdf

Jean Delhay⁴⁶ besteedt in 1946 in zijn boek "*L'appartement d'aujourd'hui*" aandacht aan het ontwerpen van een appartementsgebouw. Gezien het een boek is van vlak na de Tweede Wereldoorlog kan het als een contemporaine bron worden gelezen.

III. INVENTARIS

Op de website van de *Inventaris van Onroerend Erfgoed* staan 17 van de 39 appartementen beschreven.⁴⁷ Dit is al op een uitgebreide manier gebeurd. Daarom werd gebruik gemaakt worden van de al beschikbare informatie van de inventaris en geen eigen beschrijving gegeven van deze appartementen. De andere appartementen werden wel zelf beschreven.

Tijdens het onderzoek voor deze masterproef bleek dat de inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed meermaals geüpdatet en aangevuld werd in het kader van de "Herinventarisatie stad Antwerpen architectuur 20^e eeuw (01.01.2015-31.12.2019)".

IV. LITERATUURONDERZOEK

Voor het samenstellen van de bibliografie werd gezocht rond volgende trefwoorden:

- Antwerpen tijdens de 1^e helft van de 20^e Eeuw
- Architectuurgeschiedenis, stadsplanning en -ontwikkeling van Antwerpen
- De maatschappij tijdens het interbellum
- Wooncultuur Vlaanderen tijdens de 1^e helft van de 20^e eeuw
- De typologie van het appartementsgebouw
- (Inwonend) dienstpersoneel
- Beaux-arts, art nouveau, art deco, modernisme

⁴⁶ Jean Delhay, *L'appartement d'aujourd'hui*. (Luik: Edition Desoer, 1946)

⁴⁷ "*François Dens*" laatst geraadpleegd op 22 mei 2015
<https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/2531>

DEEL 1

LEVEN EN LOOPBAAN

1. BIOGRAFIE

Architect François Dens (ook: *Frans Dens*)⁴⁸ werd geboren als Franciscus Ludovicus Dens op 1 juli 1880 in Antwerpen.⁴⁹ Hij is de jongste zoon van Felix Dens (°1840, Brecht) en Elisabeth Jacobs (°1839, Wortel). Hij heeft nog een broer, Dominique of Domien (°1875), en vier zussen: Philomena (°1870), Maria Ludovica (°1872), Louise (° ?) en Theresia (°1874).⁵⁰

Op 3 oktober 1905 huwt hij met Berthe Massart (°1878, Antwerpen). Samen hebben ze twee dochters: Gabrielle of Gaby (°1906) en Irma (°1908).

Gaby (Gabrielle) Dens huwt in 1932 met Fernand Steenackers. Zij hebben samen twee dochters, Francine en Dotty. Irma Dens huwt in 1932 met Maurice Geurts. Zij hebben samen een zoon André (°1935) en een dochter Christiane.

François stierf op 11 november 1968 in Wilrijk, op 88-jarige leeftijd.⁵¹ Zijn vrouw Berthe stierf reeds in 1946. Over de rest van zijn privéleven is weinig informatie te vinden.

FIGUUR 1 FRANÇOIS DENS EN BERTHE MASSART, FAMILIEARCHIEF GEURTS-DENS

⁴⁸ Op sommige brieven en bouwplannen ondertekent hij met François Dens op andere met Frans Dens. Hij was Franstalig, daarom gebruiken we de naam François als officiële naam.

⁴⁹ Geboorteakte François Dens, Privé archief Geurts-Dens

⁵⁰ "Franciscus Ludovicus Dens," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <http://gw.geneanet.org/andregeurts?lang=nl;pz=andre;nz=geurts;ocz=0;templ=mobile;p=franciscus+ludovicus;n=dens>

⁵¹ Op het Inventaris van het Onroerend Erfgoed staat vermeld dat hij stierf in 1946. Dit verwijst echter naar de periode dat hij lid was van de KMBA en het tijdstip dat hij zijn lidmaatschap stopzette.

DE FAMILIE DENS

Zijn vader is houtzagersgast en winkelier, zijn moeder werkt ook als winkelierster en daarnaast ook als dienstmeid.⁵² Hij is afkomstig uit een eenvoudige katholieke familie. Hij is Franstalig opgevoed, wat in het vooroorlogse Antwerpen geen uitzondering was.

Zijn broer Domien (Dominique) huwde in 1903 met Emma Massart (°1875), de oudere zus van zijn vrouw Berthe. Domien Dens was beeldhouwer. Er is over zijn werk verder geen informatie beschikbaar. Hij leidde een bescheiden leven.

Zijn zus Louise huwde met Alphonse Mauquoy⁵³, graveur en beeldhouwer uit een bekende Antwerpse graveursfamilie. Dit bedrijf is tot op heden nog actief.

Dens is in het Antwerpse een veel voorkomende naam. De mogelijke link met Charles Dens,⁵⁴ architect en leraar bouwkundig tekenen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen en met Pieter Dens, stadbouwmeester van de stad Antwerpen, is niet duidelijk. Er zijn geen aanwijzingen dat François (dichte) familie van hen was. Er wordt wel aangenomen dat Charles familie was van Pieter Dens.

François Dens kwam zelf dus niet uit een architectenfamilie, maar toch is een deel van zijn familie, zoals zijn schoonbroer en zijn broer, artistiek actief. Hij is afkomstig uit een eenvoudige familie, maar zal er in slagen om sociaal op te klimmen. Als architect staat hij ten dienste van de burgerij en hij zal dan ook zelf tot deze klasse gaan behoren. Zijn moeder werkte als dienstmeid, maar zelf zal hij later ook personeel in dienst hebben.⁵⁵

WOONPLAATSEN

François Dens woonde en werkte zijn hele leven in Antwerpen. Aan de hand van de stempels op de bouwplannen kunnen we zijn opeenvolgende woonplaatsen achterhalen.

Tijdens zijn jeugd woonde hij met zijn familie aan de Schoytestraat 20.⁵⁶ Na zijn huwelijk woont hij aan de Pacificatiestraat 50 (1906-1913), nadien verhuist hij naar de Lange Leemstraat 344 (1913-1921) en Lange Leemstraat 366 (1921-1922), gelegen achter het Centraal Station van Antwerpen aan de grens van de Joodse buurt.

⁵² "Franciscus Ludovicus Dens," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <http://gw.geneanet.org/andregeurts?lang=nl;pz=andre;nz=geurts;ocz=0;templ=mobile;p=franciscus+ludovicus;n=dens>

⁵³ "Geschiedenis," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <http://www.mauquoy.com/nl/geschiedenis>

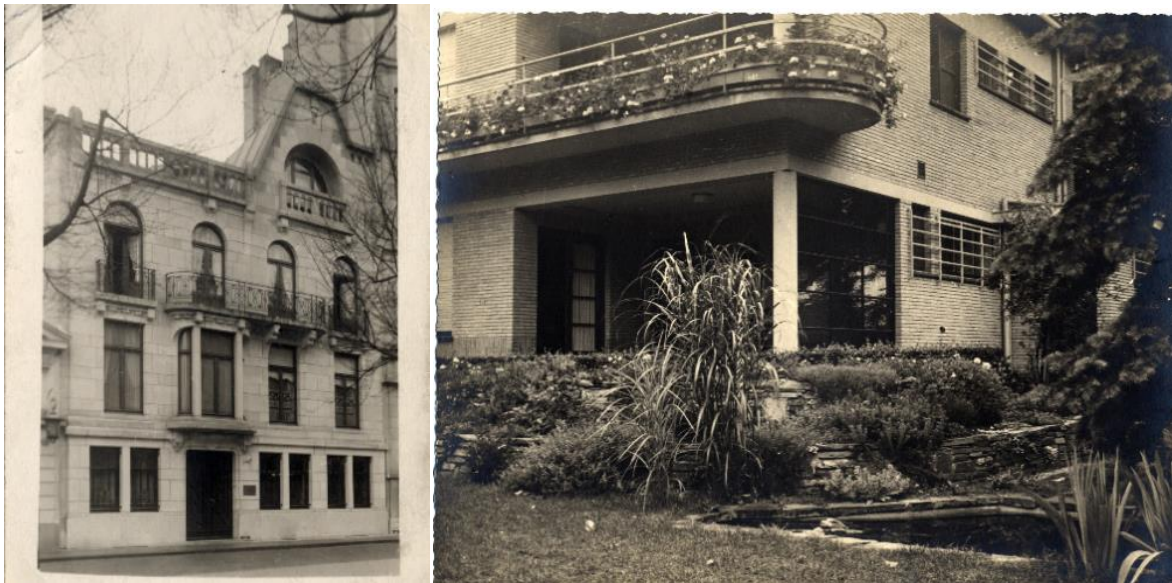
⁵⁴ "Charles, Karel, Dens," laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2530>

⁵⁵ In de bevolkingsregister wordt ook steeds het inwonend huispersoneel vermeld.

⁵⁶ Inschrijvingsregister 1898 -1899, Archief Koninklijke Academie voor Schone Kunsten Antwerpen.

In 1922 bouwt hij een eigen woning met praktijk aan de Mechelsesteenweg 204bis (1923-1931). Het huisnummer verandert later naar 214 (1931-1938).⁵⁷ Deze woning is gelegen nabij het stadspark van Antwerpen. Deze woning staat er nog steeds en huisvest vandaag een kunstgalerij.

In 1936 ontwerpt hij opnieuw een eigen woning: een villa buiten het centrum, aan de Eglantierlaan 19 in Wilrijk. Daar bleef hij wonen tot aan zijn dood in 1968. Deze woning is inmiddels afgebroken.

FIGUUR 2 MECHELSESTEENWEG 204, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 3 EGLANTIERLAAN 9, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

De huizen die hij voor zichzelf liet bouwen waren zeker niet van de kleinste. Er waren onder meer dienstvertrekken, een bibliotheek, een wijnkelder, een garage en een ruime tuin aanwezig. Hieruit kan men opmaken dat hij een succesvol en welgesteld architect was en een sociale opklim maakte. Hij was al vroeg in het bezit van een eigen telefoonnummer en had verschillende dienstmeiden in dienst.

Ook voor zijn kinderen en schoonfamilie zal hij woningen ontwerpen. Voor zijn schoonbroer Jean Massart ontwerpt hij aan het begin van zijn carrière een woning aan de Cobdenstraat 13. Voor zijn oudste dochter Gabriëlle ontwierp hij in 1933 een modernistische villa aan de Berkenlaan 6 in Wilrijk.

⁵⁷“Architectenwoning François Dens” laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/215244>

2. LOOPBAAN

OPLEIDING AAN DE ACADEMIE

In de biografie die in "*La Belgique active. Biographie des personnalités*."⁵⁸ verscheen wordt vermeld dat het van jong af aan een droom was van François Dens om beeldhouwer te worden. Hij ging dan ook in de leer bij een beeldhouwer. Bij wie hij als leerjongen ging werken wordt niet vermeld en is niet bekend.

Naast deze leerstage volgde hij verschillende lessen aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten. Hij is gedurende vier jaar leerling geweest aan de academie (16-20 jaar).

Hij volgde eerst één jaar les in de Middelbare Opleiding (1896-1897) en nadien aan de Hogere Opleiding. Zo volgde hij onder andere de lessenreeks '*Tekening: torsen, fragmenten*' (1897-1898), '*Tekening der figuren naar het antieke beeld*' (1898-1899), '*Tekenen der figuren naar levend model*' (1899-1900). Opmerkelijk is dat hij hier geen architectenopleiding of beeldhouwlessen volgde, maar tekenlessen. Dat hij geen volledige opleiding volgde, was in die tijd niet uitzonderlijk. Het was gebruikelijk om avondlessen aan de academie te volgen. Men schreef zich per academiejaar in bij een leraar.

Aan de academie was hij een goede leerling. In verschillende van de *Primusboeken* staat hij vermeld. Hij haalde al uitmuntendheid in de Middelbare Opleiding, en haalde nadien hoge resultaten voor zowel theoretische vakken als '*Algemene geschiedenis: kledij en oudheden*', '*Geschiedenis der kunst*' en '*Franse Letterkunde*', als voor '*Algebra en geometrie*', '*Stel- en meetkunde*' en '*Ontleedkunde: spier en geraamte*'. en '*Tekenen naar antiek model*', '*Tekening naar gips: torsen en fragmenten*'.

Ook voor '*Projectie en perspectief*', '*Doorzichtkunde*' en '*Bouwkunstige benamingen*' haalt hij uitmuntendheid. Dit zegt iets over zijn aanleg voor de architectuur.

In dezelfde lijsten komt ook de naam van zijn latere schoonbroer, de graveur Alphonse Mauquoy, voor. Waren François en Alphonse kennissen of vrienden en hebben zijn zus Louise en Alphonse elkaar zo leren kennen? Ook zijn broer Domien volgde op hetzelfde moment verschillende lessen aan de Academie, voornamelijk rond beeldhouwkunst (1898 – 1902). Domien zal nadien actief zijn als beeldhouwer en ornamentist.

Op het eerste gezicht lijkt het er dus op dat François Dens ook voor een carrière als beeldhouwer en/of ornamentist ging.

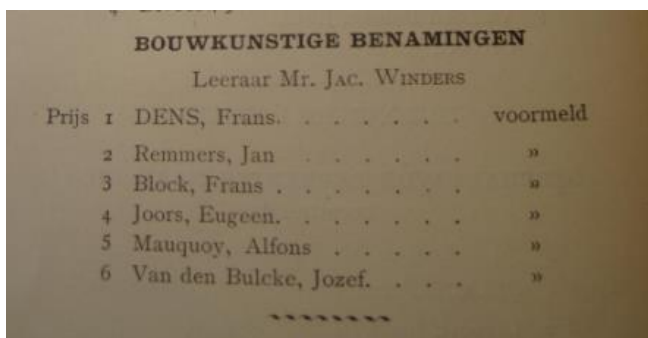
Wanneer François Dens avondlessen volgde aan de Koninklijke Academie van Antwerpen gaven ook Charles Dens en Pieter Dens hier les. Ze gaven onder andere samen het vak '*Woningen*' en '*Bouwkunstige doorzichtkunde*'.

⁵⁸ *La Belgique active. Biographie des personnalités*, (Brussel, z.d.), 98.

STAGE BIJ JEAN-JACQUES WINDERS

François Dens zal er uiteindelijk toch voor kiezen om niet verder te gaan als beeldhouwen maar te kiezen voor een carrière als architect. Hij ging in de leer bij architect Jean-Jacques Winders.

Hoe hij met deze Antwerpse architect in contact kwam is niet bekend. Jean-Jacques Winders was vanaf 1895 docent aan de Koninklijke Academie van Antwerpen, waar François Dens op dat moment ook lessen volgde. Hij kreeg onder meer van hem de lessen '*Bouwkunstige benamingen*', waarvoor hij als primus vermeld staat.

BOUWKUNSTIGE BENAMINGEN		
Leeraar Mr. JAC. WINDERS		
Prijs 1	DENS, Frans.	voormeld
2	Remmers, Jan	»
3	Block, Frans	»
4	Joors, Eugeen.	»
5	Mauquoy, Alfons	»
6	Van den Bulcke, Jozef.	»

FIGUUR 4 PRIMUSBOEK KONINKLIJKE
ACADEMIE ANTWERPEN, 1899

Bovendien is Max (Maximilien) Winders, de zoon van zijn leraar Jean-Jacques Winders, een leeftijdgenoot van Dens. Mogelijks waren ze vrienden. In de privéalbums van de familie Dens zijn er foto's waarbij François staat afgebeeld in de tuin van '*Den Passer*', dit is de architectenwoning van Jean-Jacques Winders.

FIGUUR 5 FRANÇOIS DENS BIJ J.J. WINDERS, PRIVÉARCHIEF GEURTS-DENS

Max Winders was op dat moment ook leerling bij zijn vader, samen met Jean Winders en Joseph Van Reborgh. Van deze twee laatsten is geen informatie te vinden over een latere carrière als architect.

Gedurende twee jaar combineerde François zijn stage bij Winders met zijn werk als beeldhouwer. Uiteindelijk zal hij kiezen voor een carrière als architect. Het was dus blijkbaar zijn leermeester Winders die in François Dens talent zag en hem kon overtuigen om te kiezen voor een architectencarrière.⁵⁹

Vanaf wanneer en tot wanneer hij stage liep bij Winders is niet geweten. Vermoedelijk tussen 1900 (het jaar dat François stopt met lessen te volgen aan de academie) en 1906 (het jaar dat hij zijn eerste bouwaanvraag zelfstandig indient). Ook Max Winders werkte bij zijn vader tot 1907.

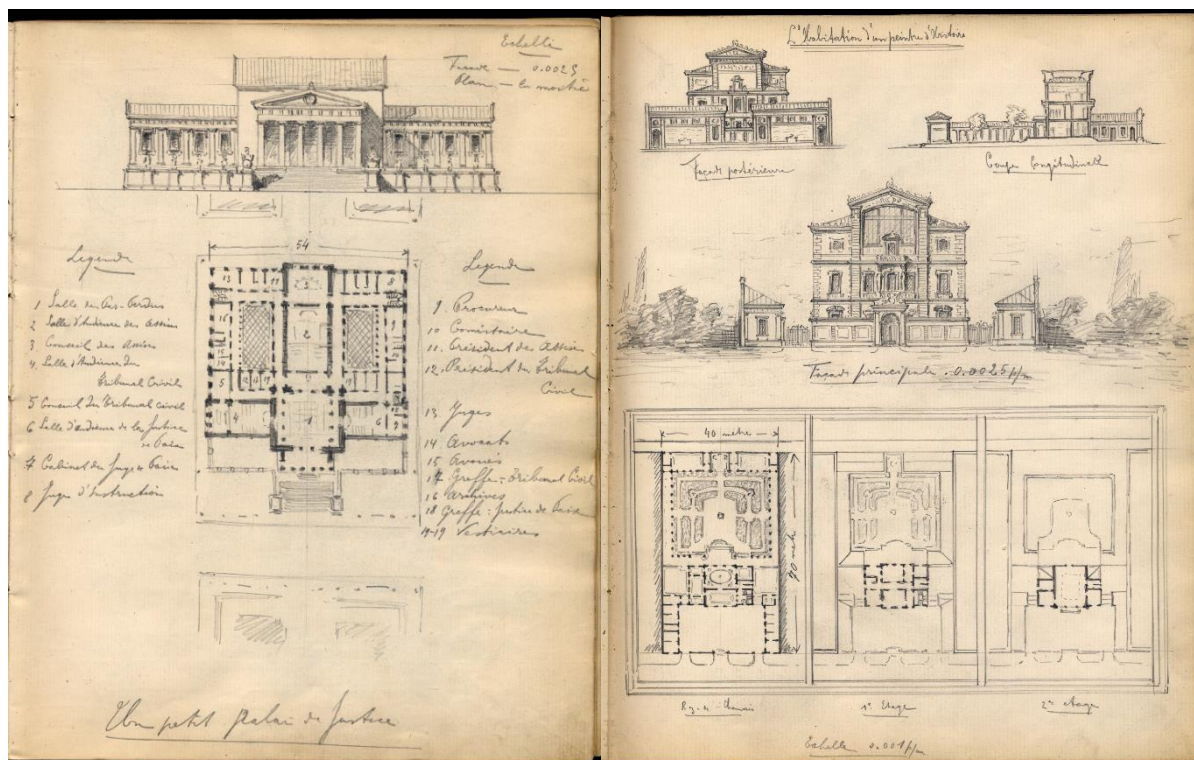

FIGUUR 6 FRANÇOIS DENS, MAX WINDERS, JEAN WINDERS EN JOSEPH VAN REBORGH, PRIVÉ-ARCHIEF GEURTS-DENS

FIGUUR 7 FRANÇOIS DENS ALS STUDENT, PRIVÉARCHIEF GEURTS-DENS

In het kleine privéarchief dat is overgeleverd bij de familie Geurts-Dens, zijn tekeningen te vinden. Deze zijn niet benoemd of gedateerd, maar dateren waarschijnlijk van tijdens zijn studieperiode. Het zijn tekeningen van (fictieve?) openbare gebouwen. Ze zijn getekend in een zeer academische stijl.

⁵⁹ *La Belgique active. Biographie des personnalités*, (Brussel, z.d.), 98.

FIGUUR 8 . ONTWERPSTUDIES, PRIVÉ-ARCHIEF GEURTS-DENS

JEAN JACQUES WINDERS

Jean-Jacques Winders (1849-1936) was rond de eeuwwisseling een gerenommeerd architect en een exuberante persoonlijkheid⁶⁰. Hij is een opmerkelijke figuur binnen de Antwerpse architectuurgeschiedenis.⁶¹

Jean-Jacques Winders komt uit een architectenfamilie: zowel zijn vader als grootvader waren architecten, en ook zijn zoon Max zal later het beroep van architect uitoefenen. Hij studeert architectuur aan de Antwerpse Academie voor Schone Kunsten, waar hij onder andere les krijgt van Pieter Dens.

Hij zal steeds actief blijven binnen Antwerpen. Hij bouwt er verschillende burgerwoningen zoals de kunstenaarswoning voor Jules Wagner. Waar hij in het begin van zijn carrière een eclectische stijl hanteert, evolueert hij al snel naar een neo-Vlaamse renaissancestijl, waarvan zijn eigen woning *Den Passer* het toonbeeld zal worden.⁶²

Naast opdrachten voor het ontwerpen van herenhuizen ontvangt Jean-Jacques Winders ook veel openbare opdrachten zoals het ontwerpen van het monument op de Marnixplaats ter

⁶⁰ Van Loo, Anne et al., Repertorium van de architectuur in België : van 1830 tot heden. (Antwerpen: Mercatorfonds, 2003) 206

⁶¹ "Winders, Jean-Jacques," laatst geraadpleegd op 14 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/6012>

⁶² "Winders, Jean-Jacques,"

herdenking van de vrijmaking van de Schelde en het Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen (samen met architect Frans Van Dyck).

Op het moment dat François Dens bij hem stage loopt, is hij niet meer zo actief als ontwerpend architect. Hij is aangesteld als docent aan de Academie en lid van de Koninklijke Academie van België. Hij heeft zich daarnaast ook volop toegelegd op de architectuurgeschiedenis en de monumentenzorg. Hij zal de grondige restauratiewerken van het *Maagdenhuis* leiden (1897).

Wat de invloed van Jean- Jacques Winders is geweest op François Dens is moeilijk te zeggen. Dens zal net als Winders voornamelijk ontwerpen in dienst van de gegoede burgerij. François Dens zal aan het begin van zijn carrière enkele klassieke burgerhuizen ontwerpen met eclectische invloed.

Maar er zijn meer verschillen merkbaar. Daar waar Winders kiest voor stijlen die teruggrijpen naar het verleden, zoals eclecticisme en neo-Vlaamse renaissance, en zich op het einde van zijn carrière ook zal bezighouden met architectuurgeschiedenis en restauratie, kiest François Dens voor een andere weg. Na aanvankelijk te ontwerpen in de beaux-artsstijl, kiest hij juist voor de vernieuwende stijlen van de art deco en het modernisme en zal hij zich toelagen op de nieuwe typologie van de burgerappartementen. François Dens zal dus in zijn latere carrière niet verder gaan in de "traditionalistische" stijl van zijn leermeester maar zal zelfstandig evolueren en de nieuwe trends in de architectuur introduceren in zijn werk.

PRIJS VAN ROME

Op 22-jarige, leeftijd neemt François voor het eerst deel aan de Prijs van Rome. Hij neemt drie jaar later een tweede maal deel aan deze wedstrijd.

De *Prix de Rome* is een jaarlijkse wedstrijd voor afwisselend architectuur en beeldende kunsten ter aanmoediging van jonge artiesten. Als prijs krijgt men een studiereis naar Rome.

Voor architectuur bestond deze wedstrijd eerst uit een uitgebreid toelatingsexamen met nadien pas het definitieve concours. In de voorronde werd eerst de theoretische kennis van de kandidaten getest met een proef en nadien de praktische kunde en kennis van de architectuurgeschiedenis door een ontwerpopdracht waarvoor men slechts één dag de tijd had. Voor de definitieve ronde kreeg men tien dagen de tijd om een openbaar monument te ontwerpen. De stijl werd door de jury bepaald.⁶³

⁶³ *Deelnemers aan de "Prijs van Rome" 1819-1921.* (Antwerpen : Nationaal Hoger Instituut en Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, 1973.)

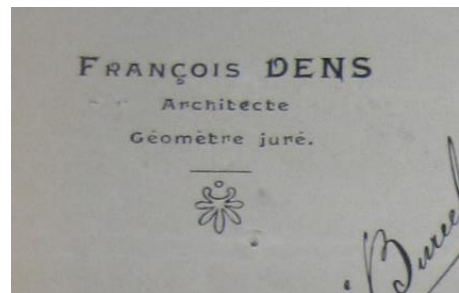
Bij zijn deelname aan de Prijs van Rome in 1902 is hij in de voorbereidende fase de eerste van alle deelnemers. Bij het definitieve concours heeft hij echter te grootse plannen, waardoor hij toch niet wint. In 1905 neemt hij nogmaals deel, deze keer strandt hij in de voorbereidende fase.

Onder meer van zijn studiegenoot Max Winders en van de Academie van Antwerpen ontvangt hij felicitaties. Tijdens zijn deelname in 1902 was hij dus zeker nog stagiair bij Jean Jacques Winders.

BEGIN CARRIÈRE (1906 – 1920)

In 1906 trouwt hij en vanaf dat jaar dient hij ook de eerste bouwaanvragen bij de stad Antwerpen in onder zijn eigen naam. Er kan dus aangenomen worden dat zijn carrière als zelfstandig architect start in 1906.

In het bevolkingsregister van 1910-1920 staat vermeld dat hij naast bouwmeester ook landmeter is. Dit vinden we ook terug op zijn briefpapier en de eerste stempels waarmee hij zijn bouwplannen ondertekent. Opvallend is dat ook zijn schoonbroer, Jean Massart, landmeter bij het kadaster was⁶⁴

FIGUUR 9 HOOFDING BRIEFPAPIER

Voor de Eerste Wereldoorlog ontwierp François Dens verschillende burgerhuizen maar ook een diamantslijperij, een paardenstal, ...⁶⁵ en deed hij zeer veel verschillende verbouwingen (aansluitingen op de moerriool, verdiepingen bijbouwen, loggia's aanbouwen, binnenveranderingen, ...). Hij doet ook verschillende verbouwingen aan het grootwarenhuis van Vaxelaire-Claes aan de Groenplaats.

Hij woonde toen zelf in de Lange Leemstraat, gelegen achter het station. De meeste van zijn opdrachten zijn ook dan in deze buurt te situeren (Simonsstraat, Van Lerijsstraat, Lange Leemstraat, Frankrijklei, ...).

Tijdens zijn gehele loopbaan zal hij vooral in dienst van de (gegoede) burgerij en het bedrijfsleven werken. Dit is al van in het begin van zijn carrière merkbaar.

⁶⁴ *Bouwdossier Cobdenstraat 13* : Stadsarchief Antwerpen : 1906 # 11 84

⁶⁵ Een uitgebreider overzicht wordt gegeven in Hoofdstuk 3 : Oeuvre

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog (1913) ontwerpt hij zijn eerste burgerappartement aan de Simonstraat 2-4. Maar het is pas in de jaren '20 dat hij de kans zal hebben om zich volop op deze typologie toe te leggen.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog vluchtten veel architecten naar Nederland of Groot-Brittannië. Het is niet duidelijk wat François Dens deed in deze periode. Naar alle waarschijnlijkheid bleef hij in Antwerpen.

Er is een foto van François Dens met zijn dochters, genomen in de Lange Leemstraat tijdens de Eerste Wereldoorlog (zoals genoteerd op de achterkant van de foto).

Daarnaast zijn er in deze oorlogsperiode verschillende bouwaanvragen door hem ingediend. Hierbij gaat het steeds om kleine veranderingen.

FIGUUR 10 FRANÇOIS DENS SAMEN MET GABRIELLE EN IRMA, PRIVÉ ARCHIEF GEURTS- DENS

BLOEIENDE CARRIÈRE (1921 – 1939)⁶⁶

François Dens zal zich vanaf de vroege jaren '20 toeleggen op het ontwerpen en bouwen van appartementsgebouwen. Maar hij bleef daarnaast ook andere opdrachten aannemen zoals burgerwoningen, villa's, cinema's en autogarages. Ook kleine verbouwingen blijft hij aanvaarden, maar het aandeel appartementen overheerst.

JAREN TWINTIG

Na de Eerste Wereldoorlog komt zijn carrière echt op gang. Hij ontwerpt de eerste appartementen onder andere aan de Simonsstraat 2, Carnotstraat 13-17, Jezusstraat 10-14, Paardenmarkt 88, Lange Leemstraat 208-210 en Carnotstraat 90.

In het begin is hij geïnspireerd door de beaux artsstijl, maar de invloed van de art nouveau is ook merkbaar. Deze appartementen liggen in de buurt van het station. Hier zal hij ook drie schouwspelzalen/cinema's ontwerpen (*Cinéma Pathé* aan de De Keyserlei, *Olympia* aan de Carnotstraat 13-17 en *Majestic* aan de Carnotstraat 90.)

⁶⁶ Een uitgebreid overzicht van zijn oeuvre wordt gegeven in Hoofdstuk 3: Oeuvre. Een uitgebreide bespreking van de burgerappartementen gebeurt in de bijgevoegde Catalogus..

In 1923 verhuist hij met zijn gezin naar de Mechelsesteenweg 204 en breidt zijn werkterrein uit naar de wijk rond het Stadspark en het Albertpark (Mechelsesteenweg 206, Mechelsesteenweg 225-229 (hoek met Belgiëlei), Kipdorpvest 46, Frankrijklei 62, Consciencestraat 4, Belgiëlei 13-15, Jan Van Rijswijcklaan 1-3)

Hij ontwerpt nu in de heersende stijl van de art deco en verfijnt zijn kennis en kunde qua indeling en organisatie van de burgerappartementen. Toch blijft hij in deze buurt ook nog burgerwoningen ontwerpen (zoals aan de Jan Van Rijswijcklaan 25, Jan Van Rijswijcklaan 41, Transvaalstraat 10).

JAREN DERTIG

Vanaf 1931 hanteert hij steeds meer een sobere modernistische stijl. Dit gaat ook gepaard met een verplaatsing van zijn werkterrein naar de verkaveling op de terreinen van de voormalige Wereldtentoonstelling in 1930, de zgn. *Tentoonstellingswijk*. Hij bouwt er vier appartementsgebouwen (Jan Van Rijswijcklaan 168, 172 164, en 141) en enkele burgerwoningen (zoals Jan Van Rijswijcklaan 143, Vlaamse Kunstlaan 4, Volhardingsstraat 90, Sorbenlaan 68)

Natuurlijk is hij niet uitsluitend daar actief en blijft hij ook appartementen bouwen rondom het Stadspark (Van Eycklei 17-18, Sandersstraat 24 en Maria Henriettalei 10).

Zelf verhuist hij naar Wilrijk en bouwt daar drie villa's: Berkenlaan 6 (voor zijn dochter Gaby), Eglantierlaan 19 (eigen villa) en Della Faillelaan 58.

KNOKKE

François Dens zal ook actief zijn buiten Antwerpen. In Knokke zal hij verschillende gebouwen ontwerpen⁶⁷, alhoewel het belangrijkste deel van zijn carrière zich afspeelde in Antwerpen. Later zal ook zijn dochter Gaby verhuizen naar Knokke. Zijn kleindochter Francine Steenackers woont er nog steeds.

De drie grootste projecten waaraan hij in Knokke meewerkte, en waarvan we op de hoogte zijn, waren de bouw van het Casino, Résidence Albert aan *Albert Plage* en Hotel Rubens.

Dat een architect, bij de opkomst van het kusttoerisme in de jaren '20-'30, ook actief was aan de Noordzeekust en meewerkte aan bouwprojecten aldaar is niet uitzonderlijk. Dit past immers binnen de belangstellingssfeer van het gegoede burgerlijke publiek waartoe zijn opdrachtgevers behoorden. Ook stadsgenoot en collega Alfred Portielje bouwde in deze periode enkele villa's in Knokke.⁶⁸

⁶⁷ Over dit deel van zijn oeuvre is in deze masterpaper geen onderzoek gedaan.

⁶⁸ Saskia Van Mieghem, "Alfred Portielje (1883-1965). Leven en werk van een veelzijdig Antwerps architect." (masterproef, Universiteit Gent, 2015).

KMBA

François Dens was lid van de KMBA, de Koninklijke Maatschappij voor Bouwmeesters Antwerpen. Hij wordt lid in 1909 en zal dit blijven tot 1946.

Terwijl hij lid was van de KMBA was hij ook lid van de werkgroep *Hedendaagse Bouwkunst*. Deze werkgroep stond onder leiding van Léon Stynen. Hij staat vermeld in het colofon van het tijdschrift van de KMBA van de jaargangen 1934-1937. In het architectendossier van François Dens in het APA is ook een tweede inschrijvingsdossier van de KMBA aanwezig. Hier staat de inschrijvingsdatum van 1940 vermeld. Omdat François Dens vermeld staat als medewerker in het tijdschrift kunnen we er vanuit gaan dat hij toch al sinds 1909 lid was van de KMBA.

Door lid te zijn van de KMBA zat François Dens in een netwerk van Antwerpse architecten. Hij had er onder andere contact met Max Winders, Jan De Braeye, die ook voorzitter was van de KMBA, Alfred Portielje, Edward Van Not en anderen die zich ook toelegden op het ontwerpen van burgerappartementen in Antwerpen.

In 1934 wordt hij gehuldigd naar aanleiding van zijn 25-jarig lidmaatschap van de maatschappij. Hij wordt gehuldigd samen met architecten Louis Somers, K. Toen, Fr. Truymen, H. Van Leemputten en Max Winders.

Hij bleef lid tot 1946, maar zal nadien zijn activiteiten als architect wel nog verder zetten.

De KMBA of Koninklijke Maatschappij voor Bouwmeesters van Antwerpen was de oudste en één van de belangrijkste architectenverenigingen van het land. (1848-1980). Ze was van groot belang voor het architectuurgebeuren in de Provincie Antwerpen⁶⁹. Veel van haar leden hadden een opleiding genoten aan de Antwerpse Academie.

Ze wou haar leden op de hoogte houden van de lopende ontwikkelingen op het vlak van architectuur, stedenbouw en monumentenzorg. De KMBA organiseerde verschillende architecturale reizen en uitstappen, lezingen en debatten. Ze bracht de Antwerpse architecten samen en creëerde een platform om ideeën te delen.

De KMBA mengde zich ook in stedenbouwkundige discussies, zoals de verschillende stadsuitbreidingen en ijverde voor eenvormige bouwreglementen en een adequate ruimtelijke ordening.⁷⁰

⁶⁹ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. 216

⁷⁰ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. 217

SAMENWERKINGEN⁷¹

Het grootste deel van zijn carrière werkte François Dens alleen en als zelfstandig architect. De meeste van zijn bouwplannen zijn ondertekend met enkel zijn eigen naam. Toch werkte hij ook samen met andere architecten.

GUSTAAF VAN MEEL^{72 73 74}

Hij had zeker één medewerker: Gustaaf Van Meel. Hoelang de samenwerking tussen François Dens en Van Meel duurde is niet bekend. Wanneer we naar de stempels op de bouwplannen kijken zien we dat tussen 1935 en 1937 de aanvragen worden ondertekend door Dens én Van Meel. Ze hadden samen hun architectenbureau aan de Mechelsesteenweg 214, de architectenwoning van Dens.

De samenwerking tussen hen is vermoedelijk een langdurige en gelijkwaardige samenwerking. Zo ontwierpen ze samen drie modernistische villa's in Wilrijk, de appartementen aan de Koningin Elisabethlei 22, de Residentie Albert op de Zeedijk in Oostende⁷⁵ en begeleidden ze verschillende verbouwingen. Nadien zal Gustaaf Van Meel actief blijven als architect in Antwerpen en Wilrijk en zal hij ook onder eigen naam enkele appartementsgebouwen bouwen.

Waarom François Dens en Van Meel ervoor kozen om samen te werken en hoe ze elkaar leerden kennen is niet bekend. Gustaaf Van Meel was ook lid van de KMBA, maar was twaalf jaar jonger dan François Dens.

Een mogelijke relatie tussen beiden is het feit dat François Dens zijn opleiding bij architect Jean Jacques Winders volgde. Zijn zoon Max Winders was ook architect en een leeftijds- en studiegenoot van François Dens en waarschijnlijk ook zijn vriend. Gustaaf Van Meel was op zijn beurt een leerling van Max Winders. Was het Max Winders die zijn oud-stagiair Gustaaf Van Meel aan François Dens voorstelde?

LÉON STYNEN

François Dens werkte in 1929-1930 mee aan de bouw van het Casino van Knokke. Het Casino werd ontworpen door Léon Stynen, die tijdens de bouw werd bijgestaan door François Dens en Jan Vanhoenacker.

⁷¹ Het gaat hier enkel over de samenwerkingen die gebeurden op het vlak van de burgerappartementen in Antwerpen. De rest van de eventuele samenwerkingen zijn niet in detail onderzocht.

⁷² "Gustaaf Van Meel," laatst geraadpleegd op 24 juli 2015, <http://www.schoonselhof.be/2bsilzburg/van%2omeel.html>

⁷³ "Gustaaf Van Meel," laatst geraadpleegd op 22 mei 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/5383>

⁷⁴ Anne Van Loo et al., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden*.

⁷⁵ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 322

Ook in Antwerpen werkte hij tweemaal samen met Léon Stynen. Hierbij gaat het telkens om eenmalige projecten en niet om een langdurige samenwerking. Samen bouwen ze in 1933-1934 het appartementsgebouw *Résidence Bellevue* aan de Koningin Elisabethlei 6. Dankzij het uitgebreide archief van Léon Stynen hebben we hiervan verschillende plannen, maar briefwisseling tussen Dens en Stynen ontbreekt. Wat de verhouding is tussen François Dens, die op dat moment al ervaring had met het bouwen van appartementen, en Léon Stynen, die dan aan het begin van zijn carrière staat en 20 jaar jonger is dan François Dens, is niet duidelijk. Het lijkt wel om een evenwaardige samenwerking te gaan.

In 1935 dienden François Dens en Gustaaf Van Meel een voorstel aan voor het bouwen van een geheel nieuwe wijk met appartementsblokken aan de Koningin Elisabethlei 22. Aan dit project werkten ook de architecten Léon Stynen, Alfred Portielje en Jan De Braeye mee. Maar dit project werd uiteindelijk niet uitgevoerd.

PETER SEEGER⁷⁶

Van 1933 tot 1938 volgde Peter Seeger stage bij François Dens. In het archief van deze architect zijn verschillende plannen teruggevonden. Vermoedelijk werkte hij samen met François Dens aan het ontwerpen en ontwikkelen van de appartementen aan de Pelikaanstraat 100 en de Jan Van Rijswijklaan 168.

Later zal Peter Seeger niet verder gaan met de bouw van appartementen. Hij ontwerpt enkele modernistische villa's, zoals aan de Elsdonklaan 8⁷⁷, en zijn eigen woning aan de Meerlenlaan 47-49.⁷⁸ Het is in de modernistische stijl dat François Dens werkte op het moment dat Peter Seeger bij hem stage liep.

Het is waarschijnlijk dat François Dens ook nog andere jonge architecten een stageplaats aanbood, maar daar is (nog) niets van teruggevonden.

ARIE LANDWAARD

Na 1946 worden alle ingediende bouwaanvragen in samenwerking met Arie Landwaard ondertekend. Arie Landwaard is een ingeweken Nederlander waarover ook nog zeer weinig bekend is. Hij zal ook actief zijn in de Tentoonstellingswijk, waar hij zelf ook woonde aan de Volhardingsstraat 73.⁷⁹

⁷⁶ "Peter Seeger," laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, <http://www.schoonselhof.be/zbberchem/seeger.html>

⁷⁷ "Drie villa's (ID: 11573)," laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/11573>

⁷⁸ "Tweegezinswoning (ID: 11614)," laatst geraadpleegd op 26 jul 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/11614>

⁷⁹ "Landwaard, Arie, " laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/9186> :

EINDE CARRIÈRE (1939 – 1959)

In 1939 wordt het diploma van architect officieel erkend en wordt er een inschrijvingsnummer aan iedere architect toegekend. Ook François Dens vraagt, op 59-jarige leeftijd en aan het einde van zijn carrière, deze erkenning aan.⁸⁰ Deze erkenning moest worden aangevraagd door iedereen die als architect werkte, ook wanneer je geen specifieke architectenopleiding had genoten. Voordien kon iedereen een bouwvergunning indienen. Vanaf 1939 kan dit enkel nog gebeuren door een ingeschreven architect.

François Dens bleef lid van de KMBA tot 1946. Maar er zijn van latere datum nog enkele bouwaanvragen te vinden in het Felixarchief. Deze hebben telkens betrekking op verbouwingen aan gebouwen die door hem zijn ontworpen. Wat de reden was tot het verlaten van de KMBA is onbekend. Op zijn lidkaart staat *overlijden* vermeld. Dit is merkwaardig aangezien François Dens pas in 1968 overlijdt. Zijn echtgenote, Berthe Massart, is wel overleden in 1946. Hij blijft wonen in hun villa aan de Eglantierlaan 19 in Wilrijk.

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog dient hij nog enkele bouwaanvragen in voor kleine veranderingen en verbouwingen voor onder andere de firma's *Protex* en *NV Werf en Vlasnatie*. Er zijn geen nieuwe grote projecten bekend.

Nadien zet hij zijn activiteiten verder samen met architect Arie Landwaard. Aan deze ingeweken Nederlander vertrouwde hij het afhandelen van zijn lopende bouwprojecten toe, vooral voor de firma's *Protex*, *NV Werf en Vlasnatie* en *Locus*. Hij ontwerpt geen nieuwe woningen meer. Het appartement aan de Maria-Henriëttalei 10, uit 1938, is het laatste grote project waarvoor hij ontwerpt.

Na de Tweede Wereldoorlog vraagt hij schadevergoeding aan voor de beschadigingen aan zijn eigendommen. Hij is dan in het bezit van zijn woning aan de Eglantierlaan 19 en drie appartementen: Simonsstraat 2-4, Mechelsesteenweg 225-229 en Mechelsesteenweg 206.

In 1934 werd hij verheven tot Ridder in de Kroonsorde, in 1949 wordt hij verheven tot Ridder in de Leopoldsorde. En uiteindelijk wordt hij in 1960 officier in de Leopoldsorde. Deze eretekens betekenden veel voor hem want hij zag hierin een erkenning voor zijn werk en de betekenis hiervan voor de stad Antwerpen.

Op het einde van zijn leven was François Dens bedlegerig en verbleef hij in een tehuis. Zijn dochters namen dan verdere beslissingen over het beheer en het onderhoud van de appartementen.⁸¹ Na zijn dood in 1968 worden de appartementsgebouwen die hij bezat verkocht.

⁸⁰ *Brief aanvraag erkenning als architect*, 19 april 1939, Privéarchief Geurts-Dens. (BIJLAGE 1)

⁸¹ Gesprek met kleinzoon André Geurts, 19 mei 2015

KARAKTER

In de biografie die in *"La Belgique active. Biographie des personnalités."* Verscheen, wordt hij omschreven als een uitstekend maar bescheiden architect.

In een interview met Professor Joos Florquin in de reeks "Ten huize van"⁸² zegt Léon Stynen, die met François Dens samenwerkte aan het Casino van Knokke, het volgende over hem: *"Dens was een peuteraar maar hij had een merkwaardige gave: als hij op het werk kwam, ging hij altijd direct naar het zwakke punt. Hij heeft me de techniek en de uitvoering leren zien."*

François Dens had een enorme werklust en inzet. Dat bleek al tijdens zijn stage bij Jean-Jacques Winders, toen hij ook 's avonds tekenlessen volgde aan de academie. En gedurende zijn gehele carrière zal hij steeds hard blijven werken. Hij zal vaak op korte tijd een groot aantal appartementen bouwen. In het jaar 1928 alleen al zijn er vijf appartementen onder zijn leiding gebouwd, naast andere opdrachten.

Ook uit de getuigenissen van zijn kleinzoon André Geurts blijkt dat zijn grootvader een harde werker was. Zijn studeer- en werkkamer was de plaats waar hij het meeste van zijn tijd doorbracht.

Na de Tweede Wereldoorlog was er veel schade en verwoesting, ook aan zijn appartementen. François Dens had het er psychologisch bijzonder moeilijk mee dat er veel verwoest was of beschadigd van de gebouwen in de stad, waaraan hij zo hard had gewerkt.

⁸² Joos Florquin, "Léon Stynen," *Ten Huize van*, 18 (1982): 96-136.

3. OEUVRE

François Dens was als architect actief van omstreeks 1906 tot ongeveer 1952.

De burgerappartementen die hij in Antwerpen bouwde worden in het volgende hoofdstuk besproken en ook in de aparte Catalogus besproken. Hier wordt eerst een algemeen overzicht gegeven van de door hem ontworpen burgerwoningen en villa's, en ook zijn verwezenlijkingen in Knokke.

Aangezien we niet op de hoogte zijn van het bestaan van een persoonlijk archief van François Dens is dit geen volledige of exhaustieve lijst. Er wordt hier een kort overzicht gegeven, een vlucht door zijn oeuvre, om een idee te geven van zijn verwezenlijkingen binnen de categorie burgerwoningen naast zijn burgerappartementen.

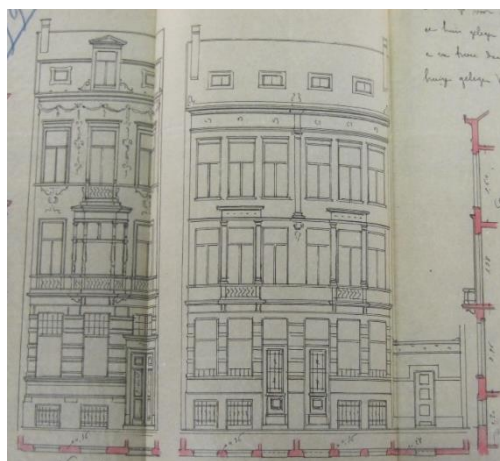
Zijn architectencarrière start met de bouw van verschillende burgerhuizen. Gedurende zijn gehele carrière zal hij eengezinswoningen voor de burgerij blijven ontwerpen. De opdrachtgevers behoren tot hetzelfde publiek als van zijn burgerappartementen. Ook de inplanting of ligging is vergelijkbaar. De eerste woningen bevinden zich rond het station, nadien breidt hij uit naar de Joodse wijk, rond het Stadspark, en uiteindelijk ook de Tentoonstellingswijk en in Wilrijk.

François Dens zal op het einde van zijn carrière een drietal modernistische villa's ontwerpen. Deze zijn alle ontworpen in samenwerking met Gustaaf Van Meel. Ze hebben een sobere vormgeving en een functionele indeling

1906 - SIMONSSTRAAT 12⁸³

In 1906 dient François Dens de eerste bouwaanvraag onder eigen naam in bij de stad Antwerpen voor het bouwen van een huis aan de Simonsstraat 12, verbonden met twee kleinere huizen gelegen aan de Van Lerijsstraat 4. Deze eerste bouwtaak gebeurt in opdracht van Dhr. Korpes.

De gevel kent een klassieke opbouw, met drie traveeën en vier bouwlagen boven een souterrain. Op de gevel zijn verschillende decoratieve motieven aangebracht. De middentravee heeft een uitspringende erker.

FIGUUR 11 GEVELPLAN S.A. 1906 # 994

⁸³ Van Lerijsstraat (ID: 13670), "laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/13670>

1906 – COBDENSTRAAT 13⁸⁴

Een tweede bouwaanvraag dient hij in voor de bouw van een huis aan de Cobdenstraat 13 in opdracht van J. Massart, de broer van zijn vrouw Berthe Massart.

Het is zeer gebruikelijk dat een architect aan het begin van zijn carrière opdrachten heeft binnen zijn eigen familie of schoonfamilie. J. Massart was ook landmeter en woonde aanvankelijk aan de St-Annastraat 14.

De gevel met een oneven aantal traveeën en twee bouwlagen heeft een eclectische stijl. Het is één van de enige gevels waar er een inscriptie is waar zijn naam op staat.

FIGUUR 12 GEVELPLAN, S.A., 1906 # 1184

FIGUUR 13 HUIDIGE SITUATIE

1906 – LANGE HERENTALSESTRAAT 103⁸⁵

De derde opdracht in 1906 is voor het bouwen van een herenwoning aan de Lange Herentalsesteenweg 103 in opdracht van Dhr. H. Denbitzer. Denbitzer woonde zelf aan de Van Lerijsstraat, en zal later ook verhuizen naar een burgerappartement van François Dens.

Het betreft een burgerwoning in neoclassicistische stijl met drie traveeën, drie bouwlagen en een bepleisterde en geschilderde lijstgevel. Centraal is er een balkon geflankeerd door klassieke zuilen en bekroond met een fronton.

FIGUUR 14 GEVELPLAN, S.A., 1906 # 1983

FIGUUR 15 HUIDIGE SITUATIE, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

⁸⁴“Burgerhuis (ID: 6633)”, „ laatst geraadpleegd op 5 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6633>

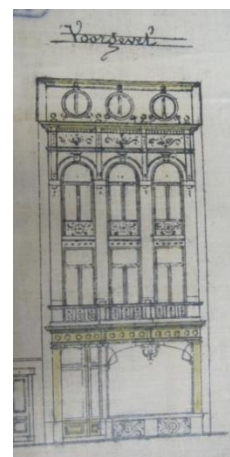
⁸⁵“Neoclassicistisch burgerhuis (ID: 7121)”, „ laatst geraadpleegd op 5 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7121>

1909 – VAN LERIUSSTRAAT 3⁸⁶

Burgerwoning met winkelpand aan de Van Leriusstraat 3, ontworpen in opdracht van Dhr K. Korpes, woonachtig aan de Simonstraat 12.

Op de benedenverdieping is een winkelpand. Van de oorspronkelijke art nouveau decoratie is al veel reeds verdwenen, behalve de opvallende mozaïekpartij onder de dakrand.

FIGUUR 16 GEVELPLAN, S.A.,
1909 # 38

1922 – MECHELSESTEENWEG 204⁸⁷

Ontwerp van zijn eigen architectenwoning in beaux artsstijl. Er is zowel plaats voor zijn privéwoning als voor zijn architectenbureau.

FIGUUR 17 HUIDIGE SITUATIE, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

1926 – TRANSVAALSTRAAT⁸⁸

Meergezinswoning in sobere art deco stijl aan de Transvaalstraat 10, in de Zurenborgwijk. Gebouwd in opdracht van C. Schroeyers.

Een lijstgevel in lichte natuursteen en blauw hardstenen plint. Art deco motieven in het smeedwerk aan de deur.

De gevel suggereert een eengezinswoning, maar de woning is onderverdeeld in drie appartementen.

FIGUUR 18 HUIDIGE SITUATIE, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

⁸⁶ "Art-nouveau-winkelhuis (ID: 7645)," laatst geraadpleegd op 5 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7645>

⁸⁷ "Architectenwoning François Dens (ID: 215244)," laatst geraadpleegd op 6 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/215244>

⁸⁸ "Meergezinswoning in art-decostijl (ID: 217203)," laatst geraadpleegd op 5 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/217203>

1927 – Jan Van Rijswijcklaan 230-233⁸⁹

Meergezinswoning aan de Jan Van Rijswijcklaan 230, in opdracht van Auguste Broeckx, voor wie hij later ook een appartement op de hoek met de Karel Oomstraat zal bouwen.

De woningen zijn opgetrokken in een sobere baksteen art deco stijl.

De huizen zien er uit als twee woningen, maar er zijn eigenlijk vier woonegelegenheden.

FIGUUR 19 HUIDIGE SITUATIE, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

1927 – VLAAMSE KUNSTLAAN 4

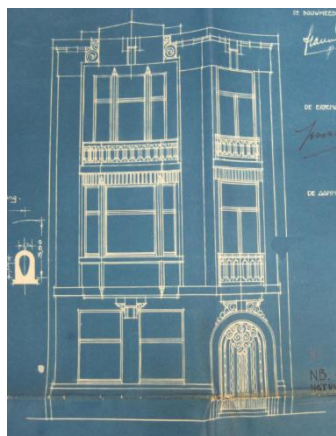
Half-open bebouwing aan de Vlaamse Kunstlaan 4, in opdracht van dhr Masso. De voordeur bevindt zich aan de zijkant van het huis. Opgetrokken in een art deco stijl uitgevoerd in baksteen met natuurstenen afwerking.

FIGUUR 20 GEVELPLAN S.A., 1927 # 28050

1928 – Jan Van Rijswijcklaan 41⁹⁰

Rijwoning aan de Jan Van Rijswijcklaan 41, gebouwd in opdracht van R. Van de Vorst in 1928. De sobere natuurstenen gevel heeft art deco elementen aan het smeedijzerwerk en de opvallend voordeur.

FIGUUR 22 GEVELPLAN, S.A., 1928#29937

FIGUUR 21 HUIDIGE SITUATIE

⁸⁹ "Geheel van twee meergezinswoningen in art deco (ID: 212858)," laatst geraadpleegd op 4 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212858>

⁹⁰ "Burgerhuis in art deco (ID: 212765) ," laatst geraadpleegd op 4 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212765>

1929 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 25⁹¹

Beaux arts woning in opdracht van Charles Van der Veken. De woning kent een klassieke planindeling. Deze woning sluit qua stijl bij geen enkele andere woning binnen zijn oeuvre aan.

FIGUUR 23 HUIDIGE FIGUUR 24 GEVELPLAN
SITUATIE S.A., 1928 # 30472

1932 - VILLA STEENACKERS, BERKENLAAN 6⁹²

François Dens ontwerpt deze villa voor zijn dochter Gabriëlle Steenackers-Dens in 1932. Het is de eerste modernistische villa die François Dens in Wilrijk bouwt. Strakke bakstenen gevel met opvallende afgeronde hoeken.

Deze villa wordt in het boek *Architectuur in België Art Nouveau Art Deco & Modernisme*⁹³ als een voorbeeld van het strakke modernisme getoond, naast vele andere voorbeelden. Helaas wordt de naam van architect François Dens niet vermeld, een bewijs van zijn onbekendheid.

FIGUUR 25 HUIDIGE SITUATIE⁹⁴, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED,
FIGUUR 26 BERKENLAAN 6, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

⁹¹ "Burgerhuis in beaux-artsstijl (ID: 6918)," laatst geraadpleegd op 5 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/6918>

⁹² "Modernistische villa (ID: 11546)," laatst geraadpleegd op 15 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/11546>

⁹³ Bastin, Christine et al. *Art deco en modernisme in België: architectuur in het interbellum*. (Tielt: Lannoo, 1996.) 257.

⁹⁴ "Modernistische villa (ID: 11546),"

1933 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 143⁹⁵

Woning aan de Jan van Rijswijcklaan 143 in opdracht van dhr. R. Meulijzer in 1933.

De natuurstenen lijstgevel is in sobere art decostijl. Centraal is een half ronde uitspringende erker.

FIGUUR 27 GEVELPLAN S.A., 1933 # 44227

FIGUUR 28 HUIDIGE SITUATIE, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

1934 - KOLONIELAAN⁹⁶

Modernistische rijwoning aan de Kolonielaan, nu Camille Huysmanlaan. Gebouwd op een vrij perceel binnen de Tentoonstellingswijk in opdracht van Dhr. Ritzen. Het huisnummer wordt op de bouwaanvraag niet vermeld.

De bakstenen gevel met uitstekende erker wordt afgewerkt met witte natuursteen tussen de vensters met een plint in blauwe hardsteen.

FIGUUR 29 GEVELPLAN, S.A., 18#489

FIGUUR 30 HUIDIGE SITUATIE

⁹⁵ "Burgerhuis in art deco (ID: 212782)," voor het laatst geraadpleegd op <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/212782>

⁹⁶ "Google Streetview: "Camille Huysmanslaan,"" laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://www.google.be/webhp?hl=nl#hl=nl&q=camille+huysmanslaan>

1935- VILLA DENS, EGLANTIERLAAN 9

FIGUUR 31 FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Bouw van zijn eigen woning aan de Eglantierlaan 9 te Wilrijk, in de toen pas aangelegde wijk Den Brandt. Modernistische bakstenen woning met tuin. De villa zal ook in enkele architectuurtijdschriften verschijnen. De bouwaanvraag wordt goedgekeurd op 22 november 1935.

De ruime villa is opgetrokken in gele baksteen en afgewerkt met ijzeren ramen. De ruime villa heeft verschillende ontvangstvertrekken, een aparte dienstingang, een bibliotheek, een wijnkelder, een garage en een ondergrondse speelruimte. Het is dus van de nodige luxe voorzien. De villa is helaas afgebroken.

1937 – SORBENLAAN 68⁹⁷

Modernistisch rijhuis aan de Sorbenlaan 68, gebouwd in opdracht van dhr. H. Bruyns in samenwerking met Gustaaf Van Meel.

Het wekt door de L-vormige grondplan de indruk van een half-open bebouwing.

Gevel met strakke vormen, in gele baksteen met dudokvoeg.

FIGUUR 32 HUIDIGE SITUATIE, FOTO INVENTARIS ONROEREND ERFGOED

⁹⁷ "Modernistisch burgerhuis (ID: 11649)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/11649>

1937 - VILLA LEYCLUSE, DELLA FAILLELAAN 5⁹⁸

Villa in de nieuwe parkwijk, 'Den Brandt', in Wilrijk ontworpen voor de zoon van Peter Lecluyse, de aannemer waarmee François Dens meermaals heeft gebouwd, zoals bijvoorbeeld aan de Jan Van Rijswijcklaan 1-3. Deze modernistische villa is qua stijl representatief voor de samenwerking tussen Gustaaf Van Meel en François Dens.

FIGUUR 33 HUIDIGE SITUATIE⁹⁹

FIGUUR 34 SITUATIE IN 1937¹⁰⁰

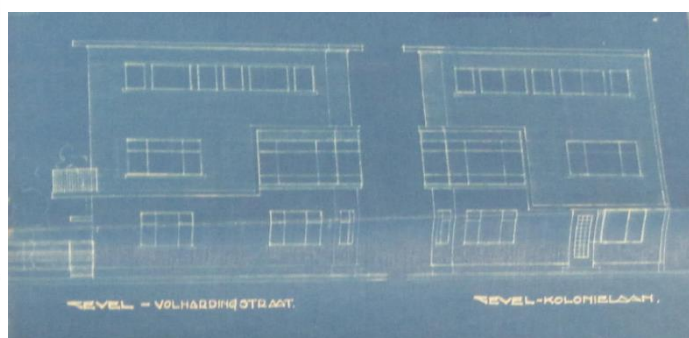
1939 – VOLHARDINGSSTRAAT

Hoekwoning aan de Volhardingsstraat en de Kolonielaan 90 in de Tentoonstellingswijk in opdracht van dhr. Eekelers. Ontwerp van François Dens en Arie Landwaard.

De bouwaanvraag wordt goedgekeurd op 28 oktober 1939. In 1953 worden er verbouwingen uitgevoerd aan de woning. Vermoedelijk is dit de laatste opdracht waaraan François Dens meewerkte.

FIGUUR 36 FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 35 GEVELPLAN, S.A., 18 # 31016

⁹⁸ "Modernistische villa (ID: 215091)," laatst geraadpleegd op 16 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/215091>

⁹⁹ "Modernistische villa (ID: 215091),"

¹⁰⁰ "Della Faillelaan, een villa, Antwerpen, 1937," laatste geraadpleegd op 25 juli 2015, <http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?mediald=100006684>

KNOKKE

CASINO KURSAAL¹⁰¹

François Dens werkte in 1925 mee aan de bouw van het casino van Knokke. Voor het ontwerp van het Casino werd een wedstrijd uitgeschreven, die werd gewonnen door de toen nog jonge architect Léon Stynen. Bij de bouw van het Casino had ontwerper Léon Stynen duidelijk de leiding en de eindverantwoordelijkheid. Maar Joseph Nellens, de opdrachtgever voor de bouw van het casino, betrok nog twee meer ervaren architecten uit Antwerpen bij het project om Stynen bij te staan: Jan Vanhoenacker en François Dens.

François Dens werkte eerder al bij de bouw van het appartementengebouw aan de Carnotstraat 15-17 voor de Naamlooze Bouw- Crediet- en Spaarmaatschappij "Voorspoed" waarvan Joseph Nellens afgevaardigd-beheerder was.¹⁰² Dit verklaart wellicht de keuze van Joseph Nellens voor François Dens.

FIGUUR 37 CASINO KNOKKE, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 38 JOSEPH NELLENS EN FRANÇOIS DENS, NICE, PRIVÉ-ARCHIEF GEURTS-DENS

¹⁰¹ "Casino Knokke (ID: 58579)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/58579>

¹⁰² "Burgerhuis in beaux-artsstijl (ID: 83623)," laatst geraadpleegd op 15 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/83623>

In het archief van de familie Geurts-Dens is een foto bewaard van François Dens met Joseph Nellens in Nice. Helaas is de foto niet gedateerd. Op de achterkant van de foto staat te lezen dat deze foto genomen is in Nice. Het ontwerp voor het casino van Knokke was geïnspireerd op het *Palais de la Méditerranée in Nice*.¹⁰³ Misschien is deze foto getrokken op een 'studiereis' voor de bouw van het Casino van Knokke.

Nadien zal François Dens nog tweemaal samenwerken met Léon Stynen. Voor de bouw van een appartement aan de Koningin Elisabethlei 6 en een niet uitgevoerd groots project aan de Koningin Elisabethlei 22.

*RUBENS PALACE*¹⁰⁴

In 1926 bouwt François Dens op de Zeedijk in Knokke het Hotel Rubens in art deco stijl. Het is een van de eerste grote hotels op de dijk in Knokke. Het aanpalende plein wordt in 1933 zelfs naar het hotel vernoemd. Tijdens de Tweede Wereldoorlog raakt het hotel beschadigd. Op het einde van de jaren '50 wordt het hotel omgebouwd tot appartementen.

FIGUUR 39 RUBENS HOTEL, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

¹⁰³ Vincent Mercier, *Prins Diamant- het tragische verval van een wereldimperium* (Leuven: Van Halewyck, 2013)

¹⁰⁴ "Hotel Rubens (ID: 58581)," laatst geraadpleegd op 15 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/58581>

Het gebouw is nog steeds bewaard en werd in 2003 beschermd. In de beschrijving van de *Inventaris* en in het ministerieel besluit van 2003 wordt François Dens niet vermeld als architect. Er wordt zelfs helemaal geen architect vermeld.

Er zijn nochtans twee aanwijzingen dat François Dens de architect is, of toch zeker meewerkte, aan de bouw van dit hotel. In het fotoalbum van François Dens zit een foto van dit hotel. Bij de foto staat het onderschrift *Rubens Hotel – Knokke aan Zee* en de datum 1926. We mogen dus veronderstellen dat het, net zoals bij de andere gebouwen die opgenomen zijn in dit fotoalbum, gaat om zijn eigen werk.

Daarnaast vermeldt hij in zijn brief van 1939 voor het aanvragen van de erkenning als architect, het hotel in Knokke als een van zijn verwezenlijkingen: *Groot hotel Rubens*.

RÉSIDENCE ALBERT

FIGUUR 40 RÉSIDENCE ALBERT¹⁰⁵

Samen met Gustaaf Van Meel ontwierp hij in 1935 het appartementsgebouw *Résidence Albert* aan de Zeedijk van Knokke, gelegen naast het casino.

De bouw van dit appartement past binnen de plannen van Josephe Nellens en zijn "Société Immobilière Knocke Balnéaire" voor het ontwikkelen van de kustlijn rond het Casino van Knokke als *Albert Plage*.¹⁰⁶

In het tijdschrift *Bâtir*¹⁰⁷ verscheen in 1935 een artikel over dit appartement. De grondplannen tonen dat dit appartementsgebouw van dezelfde gemakken voorzien is als de appartementen in Antwerpen: er is bijvoorbeeld een meidenkamer. Ook hier werd er veel aandacht besteed aan de inkomhall. De vergelijking wordt gemaakt met grote Amerikaanse hotels. Over de bouw van dit appartement, vermoedelijk bedoeld als tweede verblijf, is verder geen informatie.

Het appartementsgebouw dat vandaag op deze plek staat is een grondig verbouwde en aangepaste versie van het oorspronkelijke appartementsgebouw.

¹⁰⁵ "Résidence Albert," laatst geraadpleegd op 19 juli 2015, <https://www.flickr.com/photos/b-effe/4732256917/in/photostream/>

¹⁰⁶ "Zeedijk-Albertstrand (ID: 8515)," laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/8515>

¹⁰⁷ "L'appartement et le droit," *Bâtir*. nr 27. (1935): 12.

DE BURGERAPPARTEMENTEN

FIGUUR 41 MECHELSESTEENWEG 225 - 229, FOTOALBUM
FRANÇOIS DENS

1. DE TYPOLOGIE VAN HET BURGERAPPARTEMENT

François Dens bouwde zeker 38 appartementsgebouwen, waarvan 31 kunnen beschouwd worden als burgerappartementsgebouwen. In dit hoofdstuk wordt bepaald wat we onder de typologie van een burgerappartement verstaan, en welke ontwikkelingen voor de bloei van deze typologie zorgden.

1.1. WAT IS EEN BURGERAPPARTEMENT?

Een burgerappartement is een appartement van hoge standing dat bewoond wordt door een welgesteld publiek. Het appartement is voorzien van dezelfde luxe en gemakken als een herenhuis en wil ook een zelfde status uitstralen. Het is steeds gebouwd binnen een stedelijke context.

Het afbakenen van deze typologie is soms wat arbitrair en vergt steeds een afweging, want de grens met een appartement voor de middenklasse is niet altijd duidelijk te trekken. Het onderscheid kan gemaakt worden aan de hand van de voorziene luxe, het aantal slaapkamers, de aanwezigheid van dienstruimten, het aantal ontvangstruimten, de naamgeving, de gebruikte materialen, de ligging, ... Ook het publiek dat deze appartementen bewoonde of huurde kan een indicatie zijn.

JEAN DELHAYE

In zijn boek "*L'appartement d'aujourd'hui*"¹⁰⁸, uit 1946, schetst architect Jean Delhayes¹⁰⁹ een beeld van deze *appartements luxueuse et spatieuse*. Hij bespreekt de eisen waaraan een dergelijk burgerappartement moet voldoen, wat de wensen van de bewoners zijn en waarop de architect moet letten. Jean Delhaye behandelt in zijn boek ook heel uitgebreid iedere ruimte binnen een burgerappartement afzonderlijk.¹¹⁰

Dit boek schetst vooral een contemporain beeld van hoe een architect zelf kijkt naar deze typologie. Het is dus geen secundaire literatuur, maar een getuigenis van een architect die zelf ook actief was bij het ontwerpen van appartementen voor de burgerij.

Jean Delhaye ontwierp onder andere het appartementsgebouw *Résidence Basilique* aan de Avenue Charles Quint in Brussel.¹¹¹ Ondanks het feit dat Jean Delhaye in een latere periode actief was dan François Dens en binnen een Brusselse context is zijn boek als document een waardevolle bron.

¹⁰⁸ Delhaye, Jean. *L'appartement d'aujourd'hui* (Luik: Edition Desoer, 1946)

¹⁰⁹ Jean Delhaye was stagiair bij Victor Horta (1934-1945).

¹¹⁰ Het boek wordt binnen deze masterproef dan ook als bron gebruikt bij de bespreking van de indeling van de appartementen.

¹¹¹ "Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering tot bescherming als monument van bepaalde delen van het appartementsgebouw gelegen Keizer Karellaan 122-124 te Ganshoren," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, http://doc.patrimoine.brussels/REGISTRE/AG/042_052.pdf

1.2. AANVERWANTE TYPOLOGIEËN

Om te verduidelijken wat een burgerappartement is, is het ook nuttig om aanverwante typologieën te omschrijven en de verschilpunten aan te duiden.

MIDDENKLASSE APPARTEMENTEN

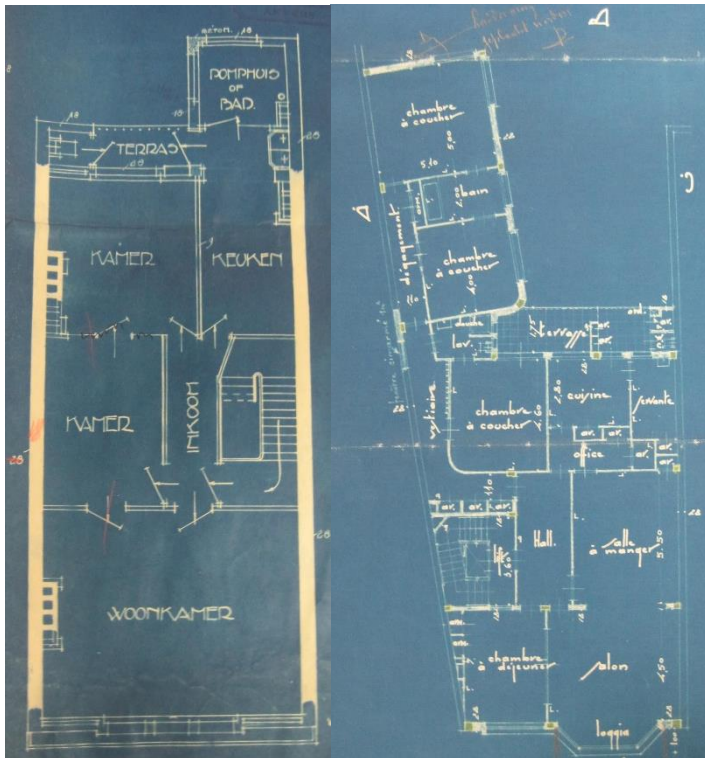
Naast appartementen voor de betere burgerij zijn er ook appartementen voor de werkende middenklasse. Het onderscheid tussen deze twee soorten appartementen is niet altijd zo duidelijk of scherp afgebakend. Toch kan men de volgende kenmerken ter onderscheiding geven: de middenklasse appartementen zijn veel kleiner in oppervlakte, bezitten een eenvoudiger grondplan en stralen minder prestige uit bijvoorbeeld qua afwerking of materiaalkeuze. Er zijn geen dienstvertrekken, er is slechts één woonkamer die dient als ontvangst- en leefruimte en er zijn ook minder slaapkamers.

François Dens ontwierp ook appartementen die we niet onder de typologie van de burgerappartementen kunnen plaatsen maar eerder als appartementen voor de middenklasse.¹¹² We geven hier twee voorbeelden van elk type om het onderscheid duidelijk te maken.

In het appartement aan de Gemeentestraat 29 is er slechts één woonkamer. Dit is salon, eetkamer en ontvangstruimte in elkaar. Er is een keuken met aansluitend pomphuis dat ook dient als badkamer. Er zijn twee slaapkamers. In het gehele appartementsblok zijn er drie dergelijke appartementen, boven een fietsenwinkel. Het is een appartement dat eerder gericht is op een middenklasse publiek.

Het appartement aan de Albertlei 25 behoort duidelijk tot de categorie van de burgerappartementen want er zijn drie leef- en ontvangstruimtes: er is het salon met een erker, een eetkamer en een kamer speciaal om te ontbijten. Tussen de keuken en de eetkamer is een 'office' aanwezig. De keuken biedt toegang tot de meidenkamer. Er zijn in totaal drie slaapkamers en twee badkamers. Ook in de kelder zijn er verschillende dienstvertrekken. Er is ook een conciërge, die woont in de kelderverdieping.

¹¹² Deze zijn ook opgenomen in de bijgevoegde Catalogus, maar achteraan in een aparte lijst.

FIGUUR 43 GEMEENTESTRAAT 29, S.A.,
1926#23130

FIGUUR 42 PRINS ALBERTLEI 25, S.A.,
12# 3816

De belangrijkste factor ter onderscheid blijft de indeling en de voorzieningen van het appartement. Ook de bewoners en hun beroep kunnen een indicatie geven of het gaat om een middenklasse appartement of een duurder burgerappartement. Burgerappartementen werden bewoond door een gegoed publiek van onder andere diamantairs (in Antwerpen zeer sterk vertegenwoordigd), dokters en andere vrije beroepen, renteniers, handelaars, enz.

Bij de bouw van deze appartementen heeft de architect dit selecte doelpubliek reeds voor ogen. Bij de bouw van het appartement aan de Paardenmarkt 88 geeft François Dens zelf aan dat het hier niet om burgerappartementen ging maar om eenvoudige appartementen, met slechts drie kamers, *goedkoop ingericht om de huur zo laag mogelijk te houden*. Eerder vermeldde hij ook dat deze appartementen bewoond gingen worden door gezinnen.

Inderdaad het gaat hier om het bouwen van geringe woningen: elk kwartier bestaat slechts uit drie kamers, goedkoop ingericht om de huur zo laag mogelijk te houden.

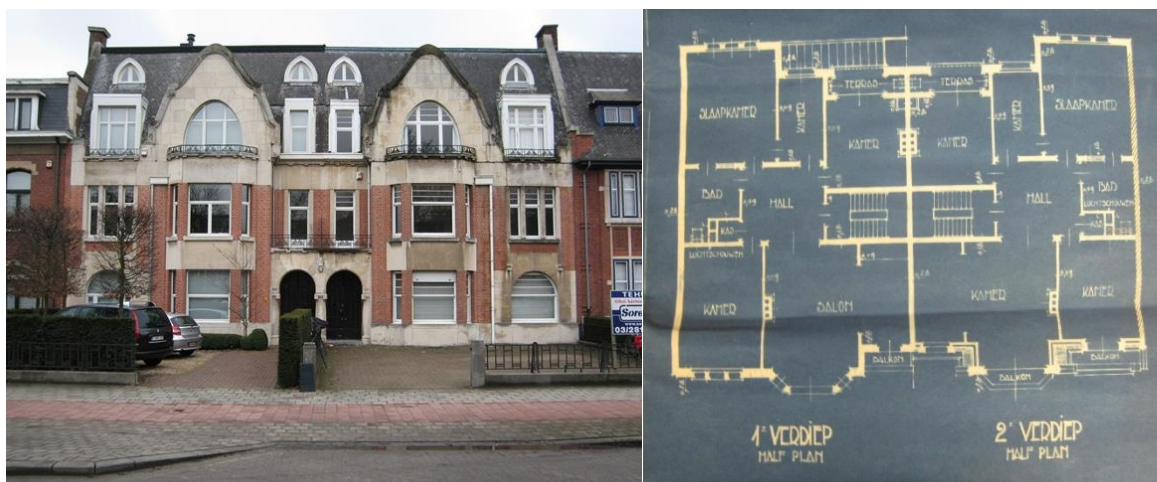
FIGUUR 44 BRIEFWISSELING PAARDENMARKT 88, S.A., 1923 #16851

Binnen de typologie van de burgerappartementen is een evolutie te merken doordat de aanwezigheid van inwonend dienstpersoneel zal verminderen. Dat wordt onder andere weerspiegeld in de kamerindeling en er zal geen meidenkamer meer voorzien worden. Maar toch is het niet zo dat deze veranderingen dan onmiddellijk van een burgerappartement een middenklasse appartement maken.

STADVILLA'S MET MEERGEZINSINDELING

De typologie van de burgerappartementen mag niet verward worden met de aanverwante typologie van de stadsvilla's met een meergezinsindeling. In de Jan Van Rijswijcklaan ontwierp François Dens twee stadsvilla's met appartementen.¹¹³ De woningen zien er uit als twee aparte gezinswoningen maar binnenin zijn de woningen als appartementen ingedeeld.

De burgerappartementen zijn hoger dan deze stadsvilla's en tellen meer eenheden. Ze presenteren zich ook als appartementsblok en niet als herenhuis.

FIGUUR 45 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 230¹¹⁴

FIGUUR 46 GRONDPLAN JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 230, S.A. ,1927 # 26310

DE WOLKENKRABBER

De typologie van het burgerappartement kan ook niet verward worden met de zogenaamde wolkenkrabbers. Tussen 1928 en 1932 verschijnt in Antwerpen de *Boerentoren* of het *Torengebouw*, ontworpen door Jan Van Hoenacker (met medewerking van Emiel Van Averbeké en Jos Smolders) in het stadsbeeld.¹¹⁵ Deze monumentale art deco wolkenkrabber is ongeveer 87.5 meter hoog en was op dat ogenblik het hoogste torengebouw van België en van Europa, met 25 bouwlagen. Dit gebouw heeft een enorme impact gehad op het toenmalige stadsbeeld en vooral ook op de publieke opinie over hoogbouw.

Bij de burgerappartementen gaat het telkens over gemiddeld een 7-tal verdiepingen. Het blijft een "overzichtelijk" geheel. De hoogte van de burgerappartementen kan verschillen maar heeft meestal een hoogte van een 20-tal meter.

¹¹³ "Geheel van twee meergezinswoningen in art deco (ID: 212858)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212858>

¹¹⁴ "Geheel van twee meergezinswoningen in art deco (ID: 212858)".

¹¹⁵ "Bankgebouw de Boerentoren (ID: 3959)," laatste geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/3959>

De wolkenkrabbers, zoals die bijvoorbeeld ook op dat moment in New York werden opgetrokken, zijn duidelijk veel hoger en tellen veel meer verdiepingen.

EEN TEGENGESTELDE TYPOLOGIE: DE TUINWIJK

De typologie van de tuinwijk is zowat het tegenovergestelde van de appartementen. De opkomst van de burgerappartementen verloopt gelijktijdig met de ontwikkeling van de *tuinwijk*¹¹⁶, dit is een woonwijk naar Brits voorbeeld. Bij een tuinwijk wordt er gestreefd naar een individuele woning per gezin, met tuin, gelegen in een wijk aan de rand van de stad. Een appartement is gericht op collectief wonen en binnen een stedelijke omgeving, en bovendien zonder tuin.

We vermelden deze typologie hier omdat Eric Hennaut¹¹⁷ opmerkt dat het opvallend is dat tijdens het interbellum de arbeiders verhuizen naar de buitenwijken, in zogenaamde tuinwijken, en dat de burgerij zijn intrek neemt in de nieuwe woonvorm van de appartementen¹¹⁸. Terwijl het een halve eeuw geleden net andersom was.

In de *Inventaris van Onroerend Erfgoed* staat vermeld dat François Dens ook meewerkte aan de bouw van een tuinwijk gelegen aan de Ruytenburgstraat te Berchem¹¹⁹. Ook tijdgenoot J.J. Eggerickx waagde zich in Brussel aan beide typologieën.¹²⁰

1.3. ONTWIKKELING VAN HET BURGERAPPARTEMENT

SOCIALE WONINGBOUW

Het wonen in appartementen is niet nieuw tijdens het interbellum. Binnen de sociale huisvesting werd al vroeger voor hoogbouw gekozen. Tot de Eerste Wereldoorlog blijven de voorbeelden van collectief wonen binnen ons land echter vooral beperkt tot deze sociale woningbouw.

Het bouwen van appartementen gebeurde om de woningnood snel aan te pakken enerzijds en omwille van de lagere kostprijs voor de bewoners anderzijds. Deze sociale woonblokken kregen in de publiek opinie vaak een negatieve bijklank van te veel mensen die in woonkazernes met weinig licht en lucht op een te kleine oppervlakte moeten wonen. Wat leidt tot veel lawaai en onhygiënische toestanden.

¹¹⁶ De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis, woencultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, 166-173.

¹¹⁷ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 76.

¹¹⁸ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 76.

¹¹⁹ "Ruytenburgstraat," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/geheel/2381>

¹²⁰ Culot en Picqué, *J.J. Eggerinx : gentleman architecte, créateur de cités-jardins*

Het is pas na de Eerste Wereldoorlog dat omstandigheden de meer gegoede burgers een duwtje geven in de richting van het burgerappartement als acceptabele woonvorm en dat ze de negatieve visie op het collectief wonen herzien.

EERSTE VOORBEELDEN

De typologie van specifiek de *burger*appartementen is echter nieuw, zeker binnen België. In Parijs werd door de gegoede burgerij al sinds de 18^e eeuw uit plaatsgebrek de overstap van een stadshotel naar een appartement gemaakt. Deze Parijse voorbeelden zullen in het begin als referentie dienen, nadien ontwikkelt deze typologie haar eigen karakteristieken.

Vanaf 1900 komen deze burgerappartementen schoorvoetend voor in de grote Belgische steden.¹²¹ De ontwikkeling en het succes is sterk afhankelijk van stad tot stad.

Rond 1870 werden in Brussel de eerste pogingen ondernomen om ook de midden- en hogere klasse van de charmes van het appartement, naar het model van Parijs, te overtuigen.¹²² In Antwerpen komt de doorbraak er pas rond de Eerste Wereldoorlog.

DOORBRAAK VAN HET BURGERAPPARTEMENT

Tijdens het interbellum, einde van de jaren '20 en in de loop van de jaren '30, is er de doorbraak en de bloei van het burgerappartement. Een aantal factoren hebben hiertoe bijgedragen. Zowel Eric Hennaut¹²³ als Dirk Laureys¹²⁴ onderscheiden de volgende argumenten.

1. Wet op de mede-eigendom

Dankzij de wet van 8 juli 1924 op de mede-eigendom, kunnen meerdere personen binnen een zelfde gebouw eigenaar zijn van een deel van het gebouw. De wetgeving blijft wel nog steeds beperkt.¹²⁵ Voordien was het onmogelijk om een hypotheek te verkrijgen op slechts een deel van een gebouw.

"Een mede-eigenaar is enerzijds hoofdgerechtigde als volle eigenaar van het privégedeelte en anderzijds beperkt gerechtigde als mede-eigenaar van de gemeenschappelijke delen van het appartementsgebouw."¹²⁶ Als mede-eigenaar van een appartementsgebouw is er zowel

¹²¹ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111.

¹²² Eric Hennaut, "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," in *Tussen kant en wal: De 19de-eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad*, red. Pieter Uyttenhove. (Antwerpen: Open stad, 1993), 232.

¹²³ Hennaut, "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," 232.

¹²⁴ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111.

¹²⁵ Laura Vanhauwere "Zekerheidsrechten van de mede-eigenaars bij appartementseigendom," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://www.law.kuleuven.be/jura/art/48n4/vanhauwere.pdf>

¹²⁶ Vanhauwere "Zekerheidsrechten van de mede-eigenaars bij appartementseigendom," 2

een individueel belang (op het privégedeelte) als een samenlopend belang (op de gemeenschappelijke delen).¹²⁷

Voordien was er slechts één eigenaar, met verschillende huurders. Nu hebben de mede-eigenaars ook belang bij een goed beheer en onderhoud van de gemeenschappelijke delen. Mede-eigendom zorgt aan de ene kant voor een besparing van kosten door de beperkte oppervlakte. Aan de andere kant moeten er ook gemeenschappelijke kosten betaald worden.

2. Stijgende bouwkosten

De kosten voor het bouwen waren tussen 1914 en de jaren '20 fenomenaal gestegen. Bouwen is drie- tot viermaal zo duur geworden.¹²⁸ Bovendien eindigen de "vrolijke jaren twintig" met de beurscrash van New York in 1929. De crisis van de jaren dertig laat zich ook duidelijk voelen op de woningmarkt.

De burgerij had begin 20^e eeuw de grote herenhuizen in het centrum van de stad verlaten voor een villa in het groen in de randgemeenten of op het platteland. Die burgerij keert nu terug naar de stad.

3. Stijgende Personeelskosten

Een derde factor die maakt dat het burgerappartement als een interessant alternatief gezien wordt voor een alleenstaande villa in de rand of een herenhuis in de stad zijn de stijgende kosten voor huispersoneel. Men spreekt zelfs van een 'personeelscrisis'.¹²⁹ Een burgerappartement, met alles op één niveau, vraagt minder huispersoneel dan een groot herenhuis dat meerdere verdiepingen beslaat.

4. Stijgende onderhoudskosten

Een bijkomend argument zijn ook de sterk oplopende algemene onderhoudskosten van een herenhuis. De plafonds waren hoog en de kamers daardoor moeilijk te verwarmen. De grote herenhuizen waren vaak ook verouderd qua comfort. Ook daarin zag de burgerij een reden om te kiezen voor een comfortabel, functioneel en modern alternatief: het appartement. Een appartement was behoorlijk goedkoper in vergelijking met een (verouderd) herenhuis.

Tijl Eyckermans ¹³⁰ verwijst in dit verband naar een artikel uit *Bâtir* van 1939¹³¹ waarin becijferd werd dat een appartement tot 40 % goedkoper was dan een woonhuis, gebaseerd op de jaarlijkse huurprijs plus onkosten plus onderhoud.

Bovendien konden de bewoners, door dichterbij hun handelszaak of kantoor in het stadscentrum te gaan wonen, ook transportkosten uitsparen.

¹²⁷ Vanhauwere "Zekerheidsrechten van de mede-eigenaars bij appartementseigendom," 2.

¹²⁸ Hennaut, "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," 232.

¹²⁹ Hennaut, "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," 233.

¹³⁰ Tijl Eyckerman, "Van eengezinswoning tot appartement: een structurele verandering," 240

¹³¹ P. Gillis, "Maison ou appartement," *Bâtir*, nr. 76 (1939): 128-131

Het appartement gaf dus een goede en voordelige oplossing voor deze problemen. De woonformule van het appartementsgebouw in mede-eigendom, breidde zich in deze periode uit tot de welstellende bourgeoisie en dat kwam tot uiting in de bouw van luxe-residenties.¹³²

Toch zal in België het appartement nooit echt een doorbraak kennen zoals in het buitenland. Er was betaalbare bouwgrond genoeg, en de wetgeving liet het blijven bouwen van eengezinswoningen toe. Er is dus nooit een moment geweest in de stedenbouwkundige geschiedenis van België dat er nood was aan collectieve bouw. De verkaveling of indeling in percelen van de bouwgronden in België is ook afgestemd op de bouw van eengezinswoningen.

Voor na de Tweede Wereldoorlog zal door de goedkeuring van de Wet de Taeye volop gekozen worden voor een eigen individuele eengezinswoning. Het tegenvoorstel van Brunfaut pleitte voor een gegroepeerde hoogbouw om de woningnood op te lossen.

Volgens Jean Delhay is de Belg gewoon te individualistisch ingesteld voor en appartement en houdt hij er daarom niet van om samen te huizen met anderen.¹³³

¹³²“Modernistisch appartementsgebouw (ID: 214905),” laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/214905>

¹³³ Delhay, *L'appartement d'aujourd'hui*, 20.

2. DE ANTWERPSE CONTEXT

In dit hoofdstuk worden de burgerappartementen van François Dens geplaatst tegen de achtergrond van de stadsontwikkeling van de stad Antwerpen in het begin van de 20^e eeuw. Een discussiepunt in die periode was de vraag naar een betere stadplanning. De hoogte van de gebouwen en de ontwikkeling van nieuwe wijken waren hierbij belangrijke punten.

2.1. VOOR WERELDOORLOG I

STADSUITBREIDINGEN

Antwerpen kende tijdens de tweede helft van de 19e eeuw een grote bevolkingsgroei door het succes van de haven. Rond de eeuwwisseling werd de oppervlakte van de stad uitgebreid door de Spaanse Omwallingen te slopen. Een nieuwe fortengordel werd gebouwd, de Brialmontvest. Hierdoor wordt de oppervlakte van de stad vergroot met een cirkel van één kilometer. Het grondgebied van de stad wordt hierdoor vijf keer zo groot.¹³⁴

De burgerij ziet hierin een kans om de drukke, dichtbevolkte binnenstad te verlaten en buiten het stadscentrum te gaan wonen. Tussen de eeuwwisseling en de Eerste Wereldoorlog worden op de vrijgekomen gronden herenhuizen gebouwd en nieuwe wijken aangelegd. Dit is onder meer de wijk rondom het Stadspark en het Albertpark. De stad onderneemt nochtans verfraaiingswerken, om zo de burgerij in het stadscentrum te houden.¹³⁵

OVERSTAP NAAR APPARTEMENTEN

In Brussel werden al burgerappartementen gebouwd rond de eeuwwisseling.¹³⁶ Dat was geen succes, omdat ze bijvoorbeeld qua comfort niet volledig beantwoordden aan de wensen van de klasse waarvoor ze bedoeld waren.¹³⁷

Ook in Antwerpen verliep de overstap naar het wonen in een appartement door de betere klassen moeizaam. Toch zijn er al van voor de Eerste Wereldoorlog burgerappartementen in Antwerpen bekend. De appartementen hebben een klassieke beaux-arts-stijl of esthetiek geïnspireerd op de Parijse Hausmannisatie.

In literatuur¹³⁸ wordt het appartement (met 8 bouwlagen) van architect Alphons Francken aan de Helenalei als eerste appartement in Antwerpen beschouwd. Dit appartement is pas gebouwd na de Eerste Wereldoorlog, in 1919.

¹³⁴ Nathalie De Keulenaer, "Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen" (Master thesis, Hogeschool Antwerpen, 2004), 11

¹³⁵ De Keulenaer, "Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen" 13

¹³⁶ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 75.

¹³⁷ Hennaut, "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," 233.

¹³⁸ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111.

François Dens ontwierp al voor de Eerste Wereldoorlog een burgerappartement van 4 bouwlagen in de Simonsstraat 2- 4. Dat is een straat in de Joodse wijk gelegen parallel aan het station. De bouwplannen van het appartement werden ingediend op 28 december 1912 en goedgekeurd op 16 januari 1913.

Helaas kan uit de bouwplannen niet blijken wanneer het appartement is gebouwd en opgeleverd. In het fotoalbum van François Dens, waarin een overzicht wordt getoond van zijn oeuvre, staat bij iedere foto een datum genoteerd. Bij dit appartement staat 1918 vermeld. Deze datum slaat vermoedelijk op het moment dat het appartement werd gebouwd of was voltooid. Uit andere voorbeelden in het fotoalbum blijkt dat François Dens zich kon vergissen van datum.

De bouwaanvraag voor dit appartement werd ingediend in 1913, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Werd het appartement nog voltooid voor of tijdens de wereldoorlog? Of werd de woning pas opgeleverd na de Eerste Wereldoorlog, in 1918, zoals de datum naast de foto vermeldt?

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog leidde er niet per se toe dat alle bouwactiviteiten werden stilgelegd. We weten dat François Dens ook tijdens de Eerste Wereldoorlog bouwaanvragen voor andere projecten indiende. Of het bij de Simonstraat 2-4 dus om een echt vooroorlogs voorbeeld gaat is dus niet met zekerheid te zeggen. Wel is het blijkbaar ouder als voorbeeld van burgerappartement dan het voorbeeld van architect A. Francken aan de Helenalei uit 1919.

Er zijn nog andere vroege voorbeelden van appartementen bekend. Ze zijn gelegen aan belangrijke straten of in de stationswijk. De *Residentie Carlier*¹³⁹ is gelegen op de hoek van de Britselei en de Mechelsesteenweg. Het is een appartementsgebouw in art-nouveaustijl, naar een ontwerp van architect Jos. Goeyvaerts uit 1913. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was dit nieuwe gebouw zeker als ruwbouw klaar, zoals blijkt uit de foto.

FIGUUR 47 RESIDENTIE CARLIER, TIJDENS WOI¹⁴⁰

¹³⁹ "Residentie Carlier (ID: 7333)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7333>

¹⁴⁰ "Wereldoorlog I : Duitse soldaten met de ontvangen veldpost, Antwerpen 1915," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?mediald=100275017>

Nog meer vroege appartementen duiken op in de stationswijk. Een voorbeeld is het appartementsgebouw op de hoek van de Van Lerijsstraat en de Simonsstraat¹⁴¹, ontworpen door de architecten Louis Hamaide en Walter Van Kuyck. Het hoekgebouw viel toen in het bijzonder op omdat het hoger is dan de omringende bebouwing en bovendien een van de rij afwijkende stijl heeft.

2.2. ANTWERPEN TIJDENS HET INTERBELLUM

VERANDERINGEN TIJDENS HET INTERBELLUM

In de periode na de Eerste Wereldoorlog staat de stad Antwerpen opnieuw voor tal van uitdagingen. Er heerst een acute woningnood door de verwoestingen van de Eerste Wereldoorlog. De bloeiende activiteiten in en rond de haven¹⁴² dragen bij tot de economische heropbouw van Antwerpen maar zorgen voor nog meer vraag naar woningen voor de groeiende bevolking. Het Antwerpse stadsbestuur keurt bouwaanvragen voor de bouw van appartementen goed met het oog op het snel creëren van extra woongelegenheden.

Andere evoluties binnen het interbellum met grote impact zijn de toenemende mechanisering van het dagelijkse leven, de evolutie in huiselijk comfort en de komst van de auto in het stadsbeeld.

De veranderingen op sociaal en economisch vlak zullen leiden tot veranderingen in levensstijl en wooncultuur. Op bouwtechnisch en architecturaal vlak is er de introductie of het meer algemeen gebruik van nieuwe materialen en technieken, zoals de betonskeletbouw.

HEROPBOUW

Er kwam, al tijdens de Eerste Wereldoorlog, een algemene discussie op gang in welke vorm de heropbouw van de steden moest gebeuren. Zou men kiezen voor een herstellen in de oorspronkelijke staat of de kans grijpen om te saneren en op die manier meer licht en lucht in de stadskern en in de woonwijken te brengen? Zou men kiezen voor een reconstructie in neo-stijlen of radicaal kiezen voor een nieuwe en eigentijdse stijl met plaats voor nieuwe woontypologieën?

In een eerste reactie herbouwde men de verwoeste wijken in de oude en traditionele stijl.¹⁴³ Bij de burgerappartementen koos men voor beaux arts-stijl. Pas gaandeweg, in de loop van het interbellum, ontdekten de opdrachtgevers ook de nieuwe vormtaal van de naoorlogse periode.

¹⁴¹ "Appartementsgebouw in art-nouveaustijl (ID: 7540)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7540>

¹⁴² De Keulenaer, "Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen" 11

¹⁴³ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 95

Eerst overheerste de art-decostijl, nadien koos men voor een nieuwe modernistische vormtaal die de maatschappelijke dynamiek van Antwerpen weerspiegelde.

STADSUITBREIDING

Door de economische en demografische groei is er een verdere uitbreiding van de stad nodig. De nog landelijke rand van de stad gaat verstedelijken; er is een vlucht uit de stad naar de rand en het platteland. Vanaf 1920 verlaten een 2000 man per jaar het stadscentrum en veel bouwlustigen zoeken de groene buitenwijken op.¹⁴⁴ Er is een aangroei van de bevolking in de randgemeenten.

De stad onderneemt met wisselend succes de eerste initiatieven inzake stadsplanning om van Antwerpen een moderne en functionele stad te maken, met een inplanting van woonwijken en een verkeersinfrastructuur die past bij deze metropool in de veranderende tijd. Dergelijke ingrepen qua stadplanning waren soms een proces van lange duur. Een voorbeeld hiervan is de ontmanteling van de Brialmontomwalling⁶ die al werd ingezet in 1906 met de demilitarisatie van deze verdedigingslinie maar waarbij het duurde tot de jaren '60 voor de ontmanteling definitief werd voltooid.

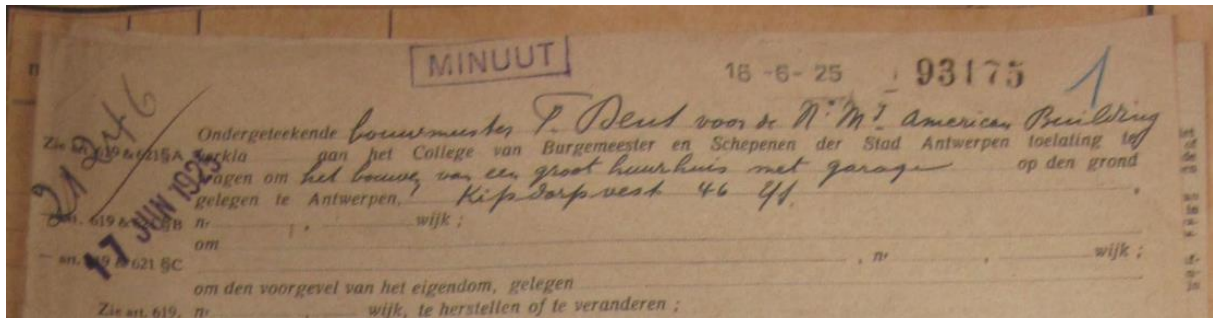
In het tijdschrift van de KMBA verschijnen in de jaren '30 geregeld bijdragen over de problemen inzake stadsplanning, bijvoorbeeld over de gevolgen van de inplanting van hoogbouw.

BLOEI BURGERAPPARTEMENTEN

Het is binnen deze context van een stad in ontwikkeling dat de typologie van de burgerappartementen haar ingang vindt. Vanaf de begin '20 duiken steeds vaker burgerappartementen op en vanaf de '30 kunnen we van een doorbraak spreken.

Bij het indienen van een bouwaanvraag wordt pas vanaf einde jaren twintig de term '*appartement*' gebruikt. Voordien heeft men het steeds over het oprichten van een '*groot huurhuis*', ook al gaat het al over een appartementsgebouw.

¹⁴⁴ De Keulenaer, "Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen" 11

FIGUUR 48 BOUWAANVRAAG KIPDORPVEST 46, 1925, S.A., 1925 # 21246

De eerste burgerappartementen worden gebouwd rond het station, in de Joodse wijk en de omliggende commerciële straten. Aan het begin van zijn carrière is ook François Dens actief in deze buurten. Zoals bijvoorbeeld de appartementen aan de Carnotstraat 13-17 (1921), Jezusstraat 10-14 (1921), Lange Leemstraat 208 -210 (1922) en Carnotstraat 90 (1924). Maar ook later zal hij nog projecten in deze wijk realiseren, zoals aan de Kipdorpvest 46 (1925) en Lange Herentalsesteenweg 17 (1934). (BIJLAGE 2, kaart 1)

Later verschuift de focus naar onder andere de wijk rondom het Stadspark en het Albertpark en aan de grote leien. De heren- en burgerhuizen van het einde van de 19e eeuw verdwijnen één voor één en worden vervangen door burgerappartementen.

François Dens verhuist in 1923 zelf naar de Mechelsesteenweg 204, en zal ook hij zijn werkterrein zich uitbreiden naar de wijk rond en tussen de twee stadsparken en aan de brede leien. François Dens bouwt appartementen aan de Mechelsesteenweg 206 (1923), Mechelsesteenweg 225-229 (1925), Frankrijklei 62 (1927), Belgiëlei 13 & 15 (1928), Consciencestraat 4 (1928), Van Eycklei 17-18 (1932), Koningin Elisabethlei 6 (1933), Van Noortstraat 16 (1934), Prins Albertlei 25 (1936) en Maria-Henriëttalei 10 (1938). (BIJLAGE 2, kaart 2)

Appartementen van deze omvang zijn nieuw in het stadsbeeld van Antwerpen. Herenhuizen worden afgebroken en in de plaats komen (hogere) appartementsgebouwen. Een echte, samenhangende visie op dit nieuwe bouwen in de stad is er echter nog niet en de stadsplanning blijft dus achter bij de praktijk.

Nochtans zal deze hoogbouw een ingrijpende invloed hebben op het uitzicht van de stad. De nieuwe appartementsgebouwen die in de plaats komen van de huizen worden zomaar ingeplant midden de verstedelijkte woonwijken. Ook op foto's uit het fotoalbum van François Dens is de confrontatie tussen oud en nieuw en tussen de verschillende bouwhoogtes goed zichtbaar.

FIGUUR 49 FRANKRIJKLEI 62, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 50 VAN EYCKLEI 17-18, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

2.3. WERELDTENTOONSTELLING

Antwerpen is een cultureel centrum en wil ook zijn rol als metropool met grote uitstraling uitspelen. Een nieuwe stedenbouwkundige impuls wordt gegeven door het organiseren van de Olympische spelen in 1920 en de Wereldtentoonstelling in 1930.¹⁴⁵

UITSTRALING TIJDENS DE WERELDTENTOONSTELLING

Bij de organisatie van de Wereldtentoonstelling van 1930 vermeldt het comité dat er bij het uitvoeren van de bouwwerken voor de Wereldtentoonstelling al onmiddellijk rekening zal worden gehouden met de toekomstige uitstraling en uitbreiding van de stad. De Jan Van Rijswijcklaan is een van de toegangslanen tot de tentoonstellingswijk die men doortrekt richting Brussel.¹⁴⁶

François Dens vraagt voor de bouw van het appartement gelegen aan het begin van de Jan Van Rijswijcklaan 1-3 in 1928 een afwijking van de gevelhoogte aan. Het belangrijkste argument is de uitstraling van het gebouw, gelegen aan het begin van de toekomstige toegangslaan tot de tentoonstelling.

"(...) dat de ontworpen appartementenbouw, buiten de woongelegenheid, veel zal bydragen tot de schoonheid der openbare wegenis en tot de verfraaiing der stad. Voorzeker zal het een grootsch karakter geven aan den ingang der Van Ryswycklaan geroepen om de byzonderste en schoonste verbindingsweg te worden tot de wereldtentoonstelling van 1930."

¹⁴⁵ Inge Bertels, Bert De Munck, en Herman Van Goethem, eds., *Biografie van een stad: Antwerpen* (Antwerpen: Manteau, 2010), 53.

¹⁴⁶ Mandy Nauwelaerts e.a, red., *De panoramische droom: Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885, 1894, 1930* (Antwerpen: Antwerpen 93,1993), 83.

Ook het appartementsgebouw aan de Mechelsesteenweg 225-229 ligt prominent nabij de toegangspoorten van de wereldtentoonstelling.

FIGUUR 51 HOEK BELGIËLEI EN MECHELSESTEENWEG ¹⁴⁷

EEN NIEUWE WIJK NA DE WERELDTENTOONSTELLING

Na afloop van de Wereldtentoonstelling werden de terreinen verkaveld en ontstond de huidige 'Tentoonstellingswijk'. De straatnamen verwijzen nog naar de oorspronkelijke bestemming van deze wijk. Ook in Gent werd na de Wereldtentoonstelling in 1913 een woonwijk gebouwd op de terreinen.

De stadsplanning had hier oorspronkelijk een groene, residentiële wijk voor ogen. Maar omdat er geen eenduidige toepassing van de bouwvoorschriften was, versnipperde het groen op en tussen de percelen en kon uiteindelijk ook de hoogbouw niet worden tegengehouden, zoals blijkt uit een foto.¹⁴⁸ In de bouwaanvragen is wel nog steeds te lezen dat bij het ontwerp een voortuin hoort.

FIGUUR 52 HOOG- EN LAAGBOUW AAN DE JAN VAN RIJSWIJCKLAAN.

¹⁴⁷ "Mechelsesteenweg, hoek Belgiëlei, Antwerpen 1930," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <http://zoeken.felixarchief.be/zHome/Home.aspx?mediald=100007621>

¹⁴⁸ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "Inrichting der urbanisatie in België," *K.M.B.A.* nr 4. (1935): 103

De verkaveling van deze wijk is een grote kans en François Dens zal er op korte periode drie appartementen bouwen: Jan Van Rijswijcklaan 168 in 1931, Jan Van Rijswijcklaan 164 in 1932 en Jan Van Rijswijcklaan 172 in 1933.

Op een kaart van de wijk, verschenen bij een artikel in het tijdschrift van de KMBA (BIJLAGE 3)¹⁴⁹ is te zien dat de drie appartementen die door hem werden gebouwd van de eerste in dat blok waren.

Op de foto uit het fotoalbum van François Dens is te zien dat de aanpalende percelen nog niet bebouwd waren. En er zijn in de verte zelfs nog restanten van de paviljoenen van de Wereldtentoonstelling zichtbaar.

**FIGUUR 53 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 164,
FOTOALBUM FRANÇOIS DENS**

2.4. NIEUWBOUW OF VERBOUWINGEN

AFBREKEN EN HEROPBOUW

De meest courante bouwmethode is het afbreken van een bestaande woning en het bouwen op hetzelfde perceel van het appartementsgebouw. Hierbij gaat het zeer vaak om het afbreken van een 19^eeeuws burgerhuis. Op de bouwaanvraag wordt het afbreken van de bestaande bebouwing vermeld.

Bij de bouw van het appartementsgebouw aan de Prins Albertlei 26 was het herenhuis dat is afgebroken reeds in het bezit van de familie Goldmuntz. Zij beslisten om het af te breken en er een opbrengsteigendom op te plaatsen.

¹⁴⁹ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "Inrichting der urbanisatie In België," K.M.B.A. nr 4. (1935): 107

VRIJ PERCEEL

Een tweede optie bij nieuwbouw is de aankoop van een open perceel bouwgrond, van een privé-eigenaar of van de stad Antwerpen.

Dit gebeurde bij de bouw van het appartement aan de Jezusstraat 10-14. François Dens koopt samen met G. Du Bois een stuk grond van de stad. Bij de aankoop van dit perceel, waren er reeds een aantal voorwaarden en voorschriften verbonden voor de latere bouw.

Na de Wereldtentoonstelling in 1930 op de terreinen van het Kiel, wordt de grond verkaveld en bouwt men er een nieuwe wijk. Hier zal François Dens vier burgerappartementen en drie rijhuizen bouwen.

VERBOUWINGEN

François Dens bouwde ook verschillende herenhuizen om tot appartementsgebouw. De eerste keer dat hij dit deed was voor eigen rekening toen hij het pand op de hoek van de Mechelsesteenweg 206 en de Mozartstraat verbouwde. Vooral in de opbouw van de gevel is nog steeds zichtbaar dat deze woning niet origineel als appartement is ontworpen. Toch is de ingreep geslaagd en maakt het geheel geen gekunstelde indruk.

3. DE HOOGTE VAN DE GEBOUWEN

De typologie van de burgerappartementen was nieuw in België. Langzaam maar zeker zag de burgerij de voordelen in van deze woonvorm in de hoogte, maar in de geest van de mensen moest nog een zeker wantrouwen tegen de hoogbouw overwonnen worden.

De langzame aanvaarding van deze vorm van collectief wonen tijdens het interbellum moet gezien worden tegen de bredere context van de algemene discussie over de hoogte van de gebouwen. De beleidsmakers stonden voor de uitdaging om hoogbouw en stadsplanning met elkaar te verzoenen.

3.1. DISCUSSIE OVER DE HOOGTE VAN DE GEBOUWEN

De discussie over hoogbouw kwam in België pas laat, in het begin van de 20^e eeuw, op gang. Aanvankelijk was die belangstelling voor de hoogbouw eerder theoretisch te noemen, als onderdeel van een idealistische voorstelling van een stad in de toekomst.¹⁵⁰

Ook internationaal wordt op dat moment de discussie over hoogbouw versus laagbouw gevoerd. Het eerste CIAM-congres (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne) vond plaats in 1928. Op het 3e CIAM congres in Brussel in 1930¹⁵¹ kwam het tot een consensus dat het flatgebouw de beste oplossing voor sociale huisvesting zou opleveren, ten nadele van het concept van de tuinstad of tuinwijk. Een flatgebouw heeft nu eenmaal het voordeel dat men op een zo klein mogelijk grondoppervlak zoveel mogelijk woongelegenheden kan scheppen omdat men in de hoogte gaat. Dat was nodig omwille van de stijgende grondprijzen in de steden.

De eerste reacties van de publieke opinie op deze nieuwe vorm van wonen waren overwegend negatief. Men was niet overtuigd dat mensen verticaal konden wonen.¹⁵² Dat de oude monumenten hun glorie gingen verliezen en ten onder gingen te midden van de hoogbouw kwam aan bod in een cartoon verschenen in *Le Matin* in 1929.¹⁵³

FIGUUR 54 CE PETIT BOUT DE TOUR LÀ-BAS, C'EST LA CATHÉDRALE.

¹⁵⁰ Hoger, higher, plushaut: panoramisch Antwerpen.39

¹⁵¹ Hennaut, "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," 233.

¹⁵² Hoger, higher, plushaut: panoramisch Antwerpen.41

¹⁵³ Hoger, higher, plushaut: panoramisch Antwerpen.39

Ook vakgenoten reageren negatief. Naar aanleiding van het gebouw van architect Alfons Francken op de Helenalei, dat met zijn 8 verdiepingen een van de vroegste appartementsgebouwen van die hoogte is in Antwerpen is, reageerde De Bouwgids in 1921:

“De wolkenkrabber (*sic*) van Francken bewijst tot welke noodmiddelen de nijpende woningschaarste al niet dwingt (...), het opeenhopen van honderden mensen onder een dak verdient niet te worden aangemoedigd. (...) Noch onder hygiënisch, noch onder zedelijk, noch onder sociaal-economisch oogpunt geven deze menselijke stapelplaatsen bevrediging.(...)” ¹⁵⁴

De kritische auteur uit De Bouwgids zag meer heil in het model van de tuinwijk met individuele woningen. Maar aan de andere kant werd het werk van A. Francken gezien als pionierswerk, en geloofd in tijdschriften van de avant-garde beweging.¹⁵⁵

Toch worden in de aanloop van de wereldtentoonstelling, het moment voor de stad Antwerpen om zich te tonen aan de wereld, appartementen opgetrokken op prominente plaatsen. Het kiezen voor hoogbouw straalt moderniteit uit.

In het tijdschrift van de KMBA wordt veelvuldig aandacht besteed aan het onderwerp van de hoogte van de gebouwen. Er verschijnt een artikel van de hand van Walter Gropius naar aanleiding van het ‘Eerste Kongres van Moderne Bouwkunst’ over “*Het lage huis, het middelmatig-hoog huis en het hoge huis*”. ¹⁵⁶ Later verschijnt er ook een 4-delige artikelenreeks¹⁵⁷ over ‘*Het vraagstuk van de beperking der hoogte van gebouwen*’ door baron Victor Horta.

In een artikel naar aanleiding van de bouw van het Toreengebouw¹⁵⁸ wordt ‘laagbouw’ gedefinieerd als een woning met 2 verdiepingen; tot 3 verdiepingen spreekt men van ‘gemiddeld’. Vanaf meer dan 3 verdiepingen spreekt men van ‘hoogbouw’. Eens men te maken zal hebben met wolkenkrabbers zal dit de definitie van ‘hoogbouw’ uiteraard in een ander perspectief zetten. Tot het einde van het interbellum blijft het appartement voornamelijk een constructie van maximaal tien verdiepingen, tussen twee andere gebouwen ingebouwd. ¹⁵⁹ De burgerappartementen van François Dens hebben gewoonlijk zo’n 7 bouwlagen; met een uitzondering van 9 verdiepingen bij de Jan Van Rijswijcklaan 172.

¹⁵⁴ Tijl Eyckerman, “De evolutie van rijwoning naar appartement in de Antwerpse 19^e eeuwse gordel,” in *Tussen kant en wal: De 19de-eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad*, red. Pieter Uyttenhove. (Antwerpen: Open stad, 1993), 239.

¹⁵⁵ Eyckerman, “De evolutie van rijwoning naar appartement in de Antwerpse 19^e eeuwse gordel,” 239.

¹⁵⁶ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, “*Het lage huis, het middelmatig-hoog huis en het hoge huis*,” K.M.B.A. nr 10. (1931): 225 -240.

¹⁵⁷ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, “*Het vraagstuk van de beperking der hoogte van gebouwen*,” K.M.B.A. nr 7,8,9,12. (1934).

¹⁵⁸ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, “*Toreengebouwen*,” K.M.B.A. nr 10. (1936): 237-238.

¹⁵⁹ Hennaut, “De bloei van het appartementsgebouw,” 75.

Architecten willen nog hoger bouwen. Ze zijn onder de indruk van de wolkenkrabbers van New York en wil dergelijke opwindende nieuwe gebouwen ook in België, in Antwerpen realiseren.¹⁶⁰ Die droom wordt waargemaakt bij de bouw van het *Torengedouw* (de Boerentoren) o.l.v. van J.R. Van Hoenacker in 1932. De Boerentoren is echter een voorbeeld van de nieuwe typologie van de wolkenkrabber en de discussie rond dergelijke hoogbouw valt dus eigenlijk buiten het bestek van de burgerappartementen.

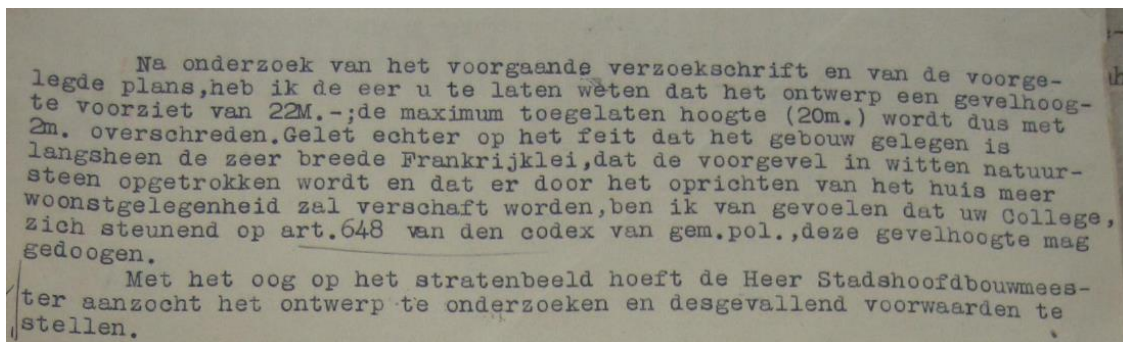
3.2. BOUWVOORSCHRIFTEN

Er waren wel degelijk stedenbouwkundige voorschriften omtrent de toegelaten hoogte van de gebouwen, maar toch blijkt dat op die voorschriften regelmatig, en op een relatief gemakkelijke manier, uitzonderingen worden toegestaan. Dit weten we aan de hand van de correspondentie, bijgevoegd bij het bouwdoossier. Deze geven wel een zeer fragmentarisch beeld.

De maximale toegelaten hoogte werd berekend aan de hand van de breedte van de straat. Er was dus een hoogtelimiet bepaald. Maar François Dens krijgt regelmatig de toestemming om de toegelaten hoogte te overschrijden met een aantal meter. Dit gebeurde onder verschillende argumentatie.

De belangrijkste reden was dat er op die manier extra woongelegenheid werd gecreëerd, in tijden van woningnood. Dit argument wordt meermaals aangehaald, zowel door François Dens om een goedkeuring te krijgen, als door de stad om een extra hoogte goed te keuren.

Ook wanneer het appartement aan een brede laan gelegen was, werd een extra hoogte toegelaten, omdat het paste bij de omgeving.

FIGUUR 55 FRANKRIJKLEI 62, S.A., 1928 # 29633

Een ander argument dat wordt aangehaald naast de bonus van het creëren van extra woongelegenheid is het esthetische: *"De verhouding tusschen gevellengte en gevelhoogte is daarbij zeer harmonisch, zoodat het niet te vrezen valt dat dit gebouw aan de schoonheid der openbare wegenis zal schaden."*¹⁶¹

¹⁶⁰ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "Inrichting der urbanisatie In België," K.M.B.A. nr 2. (1933): 25 - 34

¹⁶¹ *Bouwdoossier Kipdorpevest 46, S.A., 1925 # 21246*

4. VAN BEAUX ARTS NAAR MODERNISME

De appartementen van François Dens werden allemaal gebouwd tijdens de periode van het interbellum (1918-1940). Zijn eerste ontwerp voor een burgerappartementengebouw dateert van 1913, het laatste burgerappartement ontwerpt hij in 1938.

In deze periode is er ook op het vlak van architecturale stijlen veel in beweging. Drie strekkingen overheersen tijdens het interbellum: traditionalisme, art deco en modernisme¹⁶². Daar waar het traditionalisme gaat teruggrijpen naar het verleden zullen de art deco en het modernisme vernieuwen.

Het werk van François Dens toont de vele en verscheiden gezichten van de architectuur in deze periode.

4.1. STIJLEVOLUTIE

François Dens was als architect eerder commercieel gericht dan dat hij een vernieuwend avant-gardist was.

Hij was goed op de hoogte van de heersende architectuur trends, en werd erdoor beïnvloed. Hij maakte tijdens zijn carrière een stijlevolutie door en zal zowel bouwen in de stijl van de beaux arts, de art nouveau en art deco als het modernisme. Dit komt tot uiting in zijn gehele oeuvre en niet alleen in zijn appartementen.¹⁶³

Maar daarnaast kende hij ook goed het burgerlijke publiek waarvoor hij moest ontwerpen. Hij weet wat ze willen, hoe ze leven en wat hun woning moet uitstralen. Hij zal dus ontwerpen in die stijl die toen in het architectuurlandschap actueel was, maar zonder extremen.

Het is soms moeilijk om eenduidig een stijl op bepaalde gevels en gebouwen te kleven. Het onderscheid tussen de verschillende stijlschema's is nauw. Ook zijn er vaak versmeltingen en kenmerken van verschillende stijlen samen toegepast.

Algemeen kan zijn carrière ingedeeld worden in drie periodes, zonder al te scherpe grenzen te trekken. Hij begint in een beaux arts-stijl die hij aanvult met art nouveauversieringen. In een tweede, zeer vruchtbare periode, vanaf ongeveer het midden van de jaren'20, gebruikt hij volop de art-deco stijl. Na 1930, in zijn 3e periode, evolueerde hij snel naar een modernistische stijl voor zijn laatste appartementen.

¹⁶² Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 86

¹⁶³ We beperken ons in de bespreking echter tot de burgerappartementen.

4.2. BEGINPERIODE (1913- 1925): BEAUX ARTS & INVLOEDEN ART NOUVEAU

De eerste appartementen die François Dens ontwerpt zijn in een beaux arts stijl. De beaux-arts stijl ontleent haar naam aan de Franse *Ecoles des Beaux Arts*. Deze architectuurstroming wordt gesitueerd vanaf het laatste kwart van de 19^e eeuw tot ca. 1930.¹⁶⁴ Binnen deze stijl golden de grote Franse architectuurstijlen van de 18e eeuw, zoals de barok, rococo en classicisme, als voorbeelden.

De gevels zijn meestal in natuursteen uitgevoerd, met versieringen rondom de ramen en deuren. Ook balustrades en poorten worden rijkelijk met smeedwerk aangekleed. Deze gedecoreerde beaux-arts stijl werd in de jaren '20 graag gebruikt voor commerciële functies en bij woningen voor de hoge burgerij omdat deze stijl grandeur en luxe uitstraalde.¹⁶⁵

Bij het ontwerpen van de eerste appartementen¹⁶⁶ voor de burgerij in België kiest men voor deze decoratieve beaux arts stijl, rekening houdend met de eerder conservatieve smaak van de burgerij. Daarbij inspireerde men zich op de oudere Parijse appartementen die als voorbeeld dienden. In Brussel werden deze eerste appartementen zelfs ontworpen door Parijse architecten.¹⁶⁷

Ook de eerste appartementen in Antwerpen nemen deze vormtaal over, maar minder nadrukkelijk. De ontstaansgeschiedenis binnen Brussel en Antwerpen is hierbij immers ook verschillend. Brussel is als hoofdstad meer georiënteerd op Parijs en neemt de voorbeelden en vormtaal van de Franse hoofdstad gemakkelijker over. Ook de Franstalige bourgeoisie prefereert de Parijse stijl. De situatie in Antwerpen is anders. Antwerpen is een Vlaamse stad, een economisch bloeiende metropool en bovendien een havenstad. Hier zal deze "Parijse" stijl dus minder lang de norm zijn.

Ook bij François Dens liggen de eerste appartementen binnen de stijl van de beaux arts en geïnspireerd door de Parijse voorbeelden op het vlak van vorm en opbouw. Maar de bescheiden decoratieve schema's lijken eerder beïnvloed door de art nouveau. Ze worden toegepast in het smeedijzerwerk, in raam- en deuromlijstingen en consoles. We zien in de gevels een toepassing van de beaux arts maar niet in haar zuivere vorm. Er is altijd een (latente) invloed van de art nouveau aanwezig.

¹⁶⁴ "Beaux-artsstijl (ID: 32)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/stijl/32>

¹⁶⁵ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 92

¹⁶⁶ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 79.

¹⁶⁷ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 79.

FIGUUR 56 SIMONSSTRAAT 2-4, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Het hoekappartement aan de Simonsstraat 2-4 is qua structuur opgebouwd naar analogie van de Parijse voorbeelden. Het mansardedak en de afgeronde hoeken passen binnen de beaux arts stijl. De decoratieve schema's aan de deur tonen art nouveau invloeden.

In de gevels aan de Carnotstraat 13-17 en 90 doet de stenen decoratie aan de ramen die florale motieven bevat, denken aan de beaux arts stijl. We zien ook decoratieve smeedijzeren borstweringen met vloeiend lijnenspel dat doet denken aan de art nouveau.

FIGUUR 57 CARNOTSTRAAT 90, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 58 CARNOTSTRAAT 13-17, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

De stijl van zijn burgerappartementen sluit aan bij zijn eerste burgerwoningen (1906-WOI). Ook voor het ontwerpen van zijn eigen woning in 1923 aan de Mechelsesteenweg 214 kiest hij voor de (eerder traditionele) beaux-arts stijl. Ook hier lijkt enige invloed van de art nouveau aanwezig, bijvoorbeeld in de decoratie rond de deur.

4.3. BLOEIPERIODE (1925- 1930): ART DECO

De appartementen van François Dens evolueren naar de art deco met hoekiger en sterker belijnde gevels met geometrische motieven. Hij zal in deze stijl de meeste van zijn burgerappartementen ontwerpen.

De art decostijl ontleent haar naam aan de tentoonstelling die in 1925 in Parijs plaats had: *Exposition internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes*. Deze tentoonstelling bevestigde de positie van art deco als de gevestigde internationale stijl van dat ogenblik en leidde tot een grotere verspreiding ervan. Deze architectuurstroming wordt gesitueerd vanaf ca.1910 tot het begin van de Tweede Wereldoorlog.¹⁶⁸ In Antwerpen is de art deco als stijl duidelijk aanwezig tijdens de jaren '20 en '30.

Binnen de art deco kiest men voor decoratieve schema's die door hun geometrische vormen eenvoudig en strak lijken maar door het materiaalgebruik toch rijkelijk ogen. De stijl is erg toegankelijk, gemakkelijk toepasbaar en is vernieuwend, zonder te radicaliseren.¹⁶⁹

Art deco was net zoals de art nouveaustijl een decoratieve stijl, maar dan in een andere vorm. Bij de art nouveau valt de soepele, golvende, vloeiende lijnvoering op. Bij de art deco daarentegen primeert het geometrische en het hoekige. Het duidelijkste kenmerk van art deco is precies de geometrische stilering. Men gebruikt eenvoudige vormen in de opbouw van de gevel en in de versiering.

De art decostijl was wel minder radicaal dan het opkomende modernisme. Het modernisme koos voor een zeer strakke vormtaal en bande daarbij absoluut het ornament uit het gevelbeeld. De art deco verzoent het strakke met het decoratieve en zal daarom zeer geschikt blijken als stijl voor een "burgerlijk" appartement.

Art deco was de ideale stijl voor de burgerappartementen. Het is een stijl die aan de ene kant moderniteit uitstraalt maar toch ook prestige aan de appartementen geeft. De sierlijke decoraties en mooie, degelijke materialen geven, vooral aan de gevel en de hall, het allure waar de burgerij op zit te wachten. De stijl was gematigd modern. Het was een veilige keuze voor de burger die toch mee wou zijn met zijn tijd. De bloei van de burgerappartementen in Antwerpen valt samen met de bloei van de art deco. Net zoals de art nouveau streefde de art deco ook naar een integratie van de diverse kunstvormen, zowel in gevel als in interieur.¹⁷⁰

¹⁶⁸ "art deco (ID: 22)," laatst geraadpleegd op 22 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/stijl/22>

¹⁶⁹ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111

¹⁷⁰ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111

Het appartement aan de Mechelsesteenweg 225-229 lijkt de overgang van beaux arts (met art nouveau-invloed) naar art deco in het werk van François Dens te illustreren. De decoratie aan de dakbekroningen is geometrisch, maar heeft nog zachte, golvende lijnen. Ook de hoekige vormen aan het dak worden door afrondingen verzacht. Er is een afwisseling tussen hoekige vormen (rechthoekige ramen, rechte borstwering of balustrade) en gebogen vormen (ramen in het dak, afgeknotte dakkapellen).

FIGUUR 59 HOEK MECHESESTEENWEG-BELGIËLEI,

In de levendige gevel aan de Jan Van Rijswijcklaan 1-3 is de vormtaal van de art deco heel duidelijk aanwezig. Er is een afwisseling van hoekige vormen in de driehoekige erkers en balkons, met de nadrukkelijke verticale lijnen van de gevelversiering. De smeedijzeren balustrades zijn gedecoreerd met strakke geometrische motieven. Ook de afwisseling tussen baksteen en natuursteen zorgt voor een levendig totaalbeeld.

FIGUUR 60 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 1-3, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

De art deco in Antwerpen uitte zich in zeer veel verschillende en diverse vormen met als voornaamste kenmerken¹⁷¹: volumespel van erkers en muuropeningen, gevelbekroningen, decoratieve baksteen en cementlijsten. Daarbij kwam eclecticisme qua versieringen met toch een voorkeur voor gestileerde florale en geometrische motieven.¹⁷² Qua materiaalgebruik is er zowel het gebruik van lichte natuursteen als baksteen, of een combinatie.

Het grootste deel van het oeuvre van François Dens behoort tot deze stijlstroming en hij heeft veel van deze kenmerken voorbeeldig toegepast in zijn werk. François Dens wordt vermeld in de lijst architecten die de Jan Van Rijswijcklaan maakten tot een "staalkaart van de Antwerpse art deco hoogbouw"¹⁷³

4.4. AFSLUITENDE PERIODE (1930 – 1938) : MODERNISME

De term modernisme kan als volgt worden omschreven: "*alle architectuur die getuigt van een streven naar vernieuwing door een versoering van de vormtaal*".¹⁷⁴

Deze architectuurstroming wordt gesitueerd in de 20^e eeuw vanaf de jaren '20 en loopt door tot in de jaren '60. De architectuur in de nieuwe modernistische trant werd al onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog geïntroduceerd maar kende in België weinig succes. Vergeefs probeerden architecten en stedenbouwkundigen al bij de wederopbouw van het land te pleiten voor het "Nieuwe Bouwen". Vele steden en gemeenten verkozen daarentegen om juist in traditionalistische trant de verwoeste huizen en dorpskernen herop te bouwen¹⁷⁵

Vanaf de tweede helft van de jaren '20 groeit echter de belangstelling voor het modernisme of het 'Nieuwe Bouwen', merkwaardig genoeg via de sociale woningbouw. Omstreeks 1930 breekt het modernisme ten volle door en krijgt het kansen bij het burgerpubliek.¹⁷⁶ In Antwerpen speelde daarbij het succes van enkele modernistische paviljoenen op de wereldtentoonstelling van 1930 ongetwijfeld een rol bij de verdere inburgering van deze bouwstijl.¹⁷⁷

De meest pure vorm van modernisme is "de internationale stijl" of "het functionalisme". Kenmerken hiervan zijn: "een rationeel grondplan, eenvoudige geometrische vormen, dragende (beton)skeletten met platte daken, lichte scheidingswanden en het gebruik van

¹⁷¹ "modernisme (ID: 23)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/stijl/23>

¹⁷² Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 89

¹⁷³ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 111

¹⁷⁴ "modernisme (ID: 23)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/stijl/23>

¹⁷⁵ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 95

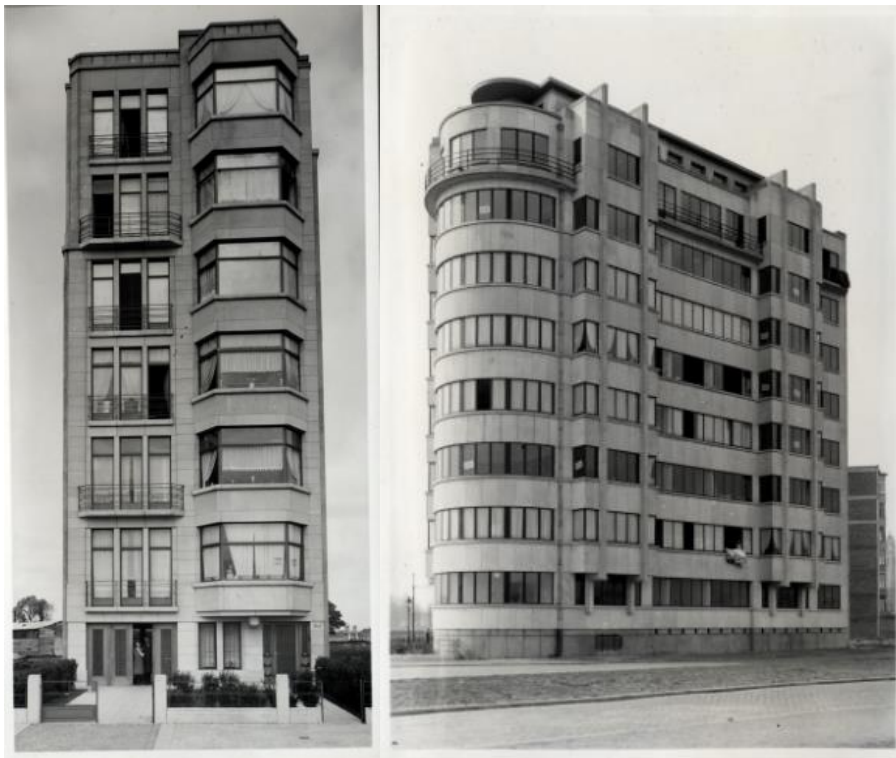
¹⁷⁶ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 91

¹⁷⁷ Laureys, *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, 91

moderne materialen. De meeste gebouwen bereiken echter niet het pure van de internationale stijl, maar getuigen niettemin van een streven naar verzakelijking".¹⁷⁸

Hoofdkenmerk van het modernisme is dus verzakelijking die tot uiting komt in het ontbreken van decoratie. Het gevelvlak is volledig vlak, de beweeglijke gevels van de art deco zijn verdwenen. De opbouw is gestructureerd en geordend, en alle verdiepingen zijn gelijk

Voor na 1930, als hij appartementen ontwerpt op de gronden die vrijkomen na de wereldtentoonstelling van 1930, kiest hij voor een (gematigd) modernisme. Hij verzacht de sobere strakke gevels door het decoratief aanwenden van smeedijzerwerk aan de deuren en balkons.

FIGUUR 61 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 168, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 62 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 172, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

De drie appartementen die hij bouwde in de Tentoonstellingswijk zijn toonbeelden van modernisme. (Van Rijswijcklaan 164, 168 en 172). Hij krijgt hiervoor ook waardering in architectuurtijdschriften:

*"L'architecte a tres habilement utilisé le principe des loggias prolongées verticalement pour donner à sa construction un aspect décoratif, tout en gagnant de la superficie habitable."*¹⁷⁹

¹⁷⁸ "modernisme (ID: 23)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/thesaurus/stijl/23>

¹⁷⁹ *Bâtir*, nr 27. (1933): 281.

Naar het einde van zijn carrière ontwerpt ook François Dens in een strakkere modernistische stijl. Hij laat hierbij alle decoratie vallen. Dit gebeurt als hij samenwerkt met andere architecten zoals Léon Stynen en Gustaaf Van Meel. Rond het Stadspark plaatst hij enkele modernistische appartementen zoals aan de Koningin Elisabethlei 6, in samenwerking met Léon Stynen, de Prins Albertlei en de Maria Henriëttalei. Dit zijn tevens de laatste appartementen van zijn hand

Tijdens zijn samenwerking met Gustaaf Van Meel ontwierp hij enkele strak modernistische villa's in Wilrijk, zoals de villa die hij ontwierp voor zijn dochter Gabriëlle in de Berkenlaan 6. Dit is een vroeg voorbeeld van dit modernisme. Deze villa uit 1932 wordt als voorbeeld getoond in het boek "*Art nouveau, art deco & modernisme*" maar zonder vermelding van de naam van de architect Dens.¹⁸⁰ . Ook zijn eigen woning aan de Eglantierlaan 9 is een voorbeeld van een modernistische villa.

¹⁸⁰ Françoise Aubry et al., *Art nouveau, art deco & modernisme* (Tielt: Lannoo, 2006), 257.

5. DE ORGANISATIE VAN HET APPARTEMENT

Daar waar er bij een herenhuis een verticale opbouw van de verschillende vertrekken is, moeten bij een appartement alle ruimten op één horizontaal vlak geschikt worden. Dezelfde ruimtes en functies van een klassiek burgerhuis moeten geïntegreerd worden in het grondplan van een burgerappartement. Ook de ruimtes die de bewoners met elkaar delen, zoals bijvoorbeeld de hall, vormen een belangrijk aspect van het collectief wonen. Ten slotte leven er bij het burgerlijk publiek van de eerste helft van de 20e eeuw een aantal verwachtingen en eisen qua levensstijl en uitstraling van de woning.

Al deze aspecten vragen van de architect een grote inspanning om alle functies en ruimtes, zowel gemeenschappelijk als privé, adequaat te integreren en met creatief inzicht een aangename en representatieve leefomgeving te creëren.

In dit hoofdstuk worden deze inspanningen besproken en verschillende aspecten ervan belicht. Het is boeiend om de evolutie in de grondplannen van de burgerappartementen van François Dens te zien. Hij slaagt er steeds beter in om de ruimtes zo te organiseren dat ze logisch en efficiënt op elkaar volgen, voldoende licht en lucht hebben en ook voldoen aan de verwachtingen van de bewoners.

Bij de bespreking van de diverse ruimtes van het appartement zal in dit hoofdstuk ook geregeld verwezen worden naar de publicatie van Jean Delhaye (1908-1993) "*L'appartement d'aujourd'hui*".¹⁸¹ Natuurlijk is het beeld dat Jean Delhaye schetst het ideaal en is zijn visie een theoretisch model. In de praktijk komen er immers nog allerlei beperkingen bij kijken. We verwijzen geregeld naar Jean Delhaye en illustreren zijn theoretisch kader zoveel mogelijk met concrete voorbeelden van de burgerappartementen van François Dens.

5.1. SOORTEN VERTREKKEN

Dezelfde ruimtes en functies van een klassiek burgerhuis moeten door de architect in het grondplan van een burgerappartement worden geïntegreerd. Naar analogie met de herenhuizen wordt er bij de burgerappartementen nog steeds een duidelijk onderscheid gemaakt tussen drie soorten vertrekken.

Er zijn de *ontvangstvertrekken* of *dagvertrekken*. Deze zijn toegankelijk voor de bewoners van het appartement en voor de bezoekers. Het dienstpersoneel komt hier enkel in functie van de bewoners. De vertrekken stralen het meest prestige uit en weerspiegelen de standing van de bewoners. Alle ontvangstvertrekken, op uitzondering van de gemeenschappelijke hall, bevinden zich binnen de grenzen van het individuele appartement.

Daarnaast zijn er de *dienstvertrekken*. Dit zijn de vertrekken bedoeld voor het huispersoneel. Deze zijn strikt gescheiden van de rest van de woning. Hier komt alleen het dienstpersoneel

¹⁸¹ Delhaye, Jean. *L'appartement d'aujourd'hui* (Luik: Edition Desoer, 1946)

of per uitzondering de bewoners van het huis. Bezoekers komen nooit in deze vertrekken. Men probeert deze zo veel mogelijk te scheiden van de ontvangstvertrekken, door een gang of een sas. Naast de dienstvertrekken binnen het individuele appartement, zijn er ook gemeenschappelijke dienstvertrekken. Deze bevinden zich in de kelder of op de zolder.

Als laatste zijn er de *privé-vertrekken* of *nachtvertrekken*. Dit zijn de ruimten zoals de slaap- en badkamers, waar de bewoners geen bezoekers ontvangen. Het dienstpersoneel komt ook hier enkel voor onderhoud en in functie van de bewoners die ze dienen. De privévertrekken bevinden zich ook altijd apart binnen het individuele appartement.

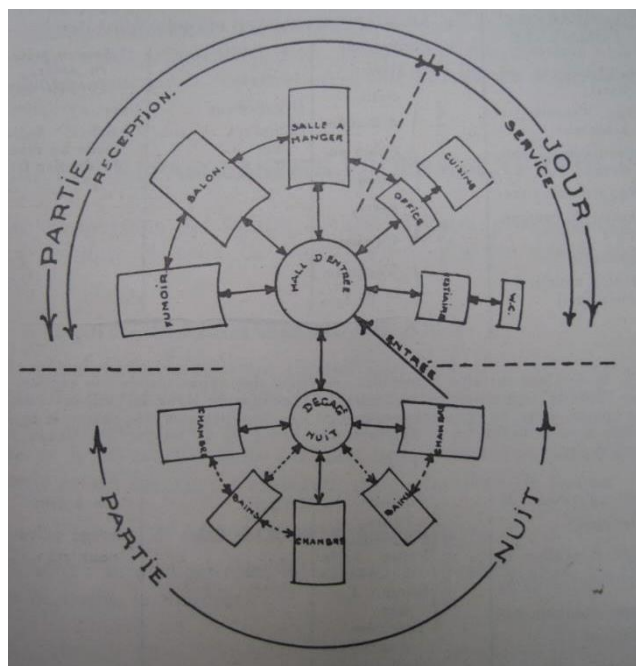
HERENHUIS VERSUS BURGERAPPARTEMENT

Bij een herenhuis liggen de vertrekken op verschillende verdiepingen en is het onderscheid onmiddellijk duidelijk. Zo was de keuken in de kelder gelegen, de ontvangstvertrekken op het gelijkvloers en het 'schoon verdiep' (bel étage) en de slaapkamers op de verdiepingen. De meidenkamers werden onder het dak geplaatst. Een dergelijk onderscheid maken is moeilijker in een appartement dan in een herenhuis. Hoe slaagt een architect, en dan specifiek François Dens, erin om de verschillende functie van deze vertrekken duidelijk te maken en ze te integreren binnen een horizontale opstelling?

DAG- EN NACHTVERTREKKEN

Jean Delhaye maakt in onderstaand schema de relatie tussen de verschillende vertrekken duidelijk. Binnen het daggedeelte bevinden zich enkel de dienst- en ontvangstvertrekken, maar deze staan nooit rechtstreeks met elkaar in verbinding. Men last telkens een bufferkamer in. De centrale hall geeft enkel toegang tot de ontvangstvertrekken en verbindt het dag- met het nachtgedeelte.

Binnen het nachtgedeelte vinden we enkel privévertrekken. Jean Delhaye geeft in dit schema het voorbeeld van drie slaapkamers en twee badkamers.

FIGUUR 63 DAG-EN NACHTVERTREKKEN¹⁸²

¹⁸² Delhaye, *L'appartement d'aujourd'hui*, 28.

5.2. DE GELIJKVLOERSE VERDIEPING

Welke functie krijgt de gelijkvloerse verdieping van een burgerappartementengebouw? Naast de gemeenschappelijke inkom, gang en centrale traphall zijn er verschillende invullingen mogelijk: een appartement, winkel(s), cinema of feestzaal, garage(s), conciërgewoning.

HANDELSPAND

Zeker in het begin, als het nog niet de gewoonte is om een appartement te voorzien op de gelijkvloerse verdieping, komen er op het gelijkvloers één of twee handelszaken. De typologie van middenklasse appartementen opgetrokken boven een handelspand bestond al en vele van de eerste burgerappartementen zijn ook in commerciële straten gelegen.

Zeker wanneer het gaat om een hoekpand, worden er op het gelijkvloers één of meer winkelpanden voorzien, want een hoekpand is immers een goede ligging voor een handelszaak. Van de 38 appartementen van François Dens, hebben 16 één of meer winkelpanden op het gelijkvloers.

Het gaat meestal om twee à drie winkels die in verbinding staan met een extra achtergelegen opbergruimte of bureau. Deze winkels zijn steeds volledig afgesloten van de rest van het appartement. Er is een aparte ingang en een eigen trap naar de eventuele opslagruimte in de kelder. Een uitzondering hierbij is het appartementengebouw aan de Jezusstraat 10-14, daar is op het einde van de winkel een doorgang voorzien naar de hall van het appartement.

Bij het appartement aan de Mechelsesteenweg 225-229 is er per winkel ook een aanpalende woning voorzien. Via een eigen trap worden kelder, gelijkvloers en eerste verdieping verbonden. Deze bescheiden appartementen zijn volledig afgesloten van de voorzieningen van de rest van het appartementengebouw. De geranten of eigenaars van de winkels zijn meestal opgenomen in de bevolkingsregisters van de appartementengebouwen.

FEESTZALEN

De appartementen aan de Carnotstraat 13-17, Carnostraat 90 en de Grote Steenweg 19 zijn gebouwd boven de ingang van een schouwspelzaal of cinema. De eigenlijke zaal bevindt zich volledig achter het appartementengebouw.

AUTOGARAGE

Opvallend is het aantal autogarages, voor het herstel, onderhoud en de verkoop van wagens, die onder de appartementen van François Dens gevestigd zijn. Zowel aan de Paardemarkt 88, Kipdorpvest 46 als Lange Leemstraat 208 is er onder het appartement een autogarage. Er moet dan ook een extra aanvraag ingediend worden voor het plaatsen van een *naftatank*. Hierbij is de brandweer extra waakzaam voor de brandveiligheid.

Aan de Jezusstraat 10 en op de Mechelsesteenweg 225-229 is er een winkel voor de verkoop van auto's. Dit is te zien op de foto in het fotoalbum van François Dens.

GARAGES VOOR BEWONERS

Vanaf 1925 voorziet François Dens ook garages bestemd voor de auto's van de bewoners onder de appartementen. Deze zijn op het gelijkvloers of de kelder en bevinden zich aan de straatzijde.

Hierbij gaat het steeds om minder autostandplaatsen dan er appartementen zijn. Een uitzondering hierbij is het appartement aan de Kipdorpvest⁴⁶, waar François Dens expliciet per appartement een garage voorziet.

APPARTEMENT

Bij de opkomst van de burgerappartementengebouwen is er aanvankelijk géén appartement gevestigd op het gelijkvloers. Vermoedelijk had men schrik van te weinig privacy door de inkijk van voorbijlopend straatpubliek. Ook bij herenhuizen is de gelijkvloerse verdieping hoger dan het straatniveau gelegen, boven een souterrain. De appartementen gelegen op het gelijkvloers zijn sowieso kleiner doordat ze inboeten aan oppervlakte die wordt ingenomen door de gemeenschappelijke voorzieningen.

Wanneer er toch een appartement is, wordt er ook een extra buffer voor privacy gecreëerd door het gelijkvloers op een souterrain te plaatsen. Dit belemmert de inkijk vanop straat. Ook visueel en psychologisch wordt het onderscheid met het straatniveau gemaakt door op de gevel onderaan een plint in donkere hardsteen te voorzien. Dit is bijvoorbeeld voor het eerst het geval bij het appartement aan de Consciencestraat 4.

CONCIËRGE EN DIENSTVERTREKKEN

Wanneer er geen handelsland of appartement aanwezig is op het gelijkvloers, wordt deze ruimte toegewezen aan verschillende dienstvertrekken, waaronder de loge en de woning van de conciërge. Dit is bijvoorbeeld het geval aan de Sanderusstraat 24.

5.3. DIENSTVERTREKKEN

De bewoners van deze appartementen, de betere burgerij, hadden tijdens het interbellum nog steeds huispersoneel in dienst, maar minder dan in de herenhuizen voordien. De loonkosten liepen tijdens het interbellum hoger op dan voorheen en personeel was minder gemakkelijk te krijgen. Door de kleinere oppervlakte van een appartement, was er ook minder dienstpersoneel nodig. Dat was trouwens ook een van de argumenten om te verhuizen naar een appartement. Toch verwachtten de bewoners dezelfde service van het dienstpersoneel als voorheen.

Het zich zo discreet mogelijk verplaatsen van het huispersoneel werd in een herenhuis mogelijk gemaakt door de parallelle diensttrap. Aangezien nu alle vertrekken zich op één niveau bevinden, is een diensttrap bij een appartement niet van toepassing.

Het was dus een uitdaging voor de architect om in deze burgerappartementen het personeel op een zelfde manier hun werk te laten doen: enerzijds anoniem en onzichtbaar maar anderzijds ook efficiënt.¹⁸³

In de bevolkingsregisters zijn ook de namen van het inwonende dienstpersoneel opgenomen. Helaas is het systeem van de bevolkingsregisters nog niet aangepast aan de typologie van de burgerappartementen. De namen van het dienstpersoneel staan genoteerd, maar er wordt niet aangegeven welk appartement ze dienen.

I. DIENSTVERTREKKEN BINNEN HET APPARTEMENT

Office

De 'office' is een ruimte tussen de keuken en de eetkamer of tussen de keuken en de hall. Het doel van deze ruimte is een buffer vormen tussen het ontvangst- en het dienstgedeelte. Hier zouden de storende geuren en geluiden van de keuken moeten worden opgevangen opdat ze de eetkamer niet zouden bereiken. Daarnaast kan het dienstpersoneel zich hier tijdens de maaltijd op de achtergrond klaarhouden om op of af te dienen of de laatste hand leggen aan bijvoorbeeld de presentatie van de maaltijden.

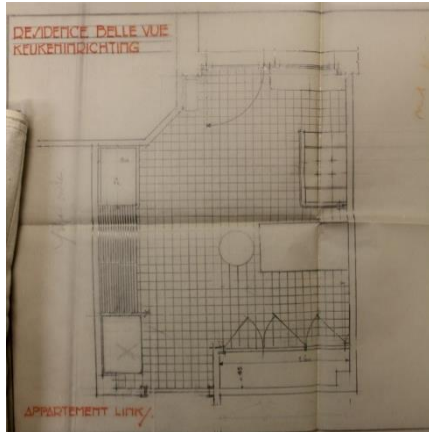
De office is zo veel mogelijk nabij de inkomhall gelegen opdat de afstand die het dienspersoneel moet afleggen met onder andere de boodschappen zo klein mogelijk wordt. Jean Delhayé vindt de scheiding tussen ontvangstvertrekken en dienstvertrekken uiterst belangrijk.¹⁸⁴ Daarom geeft hij aan de hand van enkele voorbeeldplannen goede en slechte voorbeelden. Hij besteedt aandacht aan de afmetingen en de praktische en efficiënte organisatie van de de office.

¹⁸³ Jan De Maeyer, *Upstairs downstairs :dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995* (Gent : Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1996), 221.

¹⁸⁴ Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 108

Keuken

De keuken is de belangrijkste kamer van het dienstgedeelte. Goede, natuurlijke verlichting en verluchting is noodzakelijk. De keuken kijkt steeds uit op het terras en krijgt vandaar licht en verluchting. Jean Delhaye pleit voor een sobere en efficiënte inrichting, zonder veel decoratie met veel aandacht voor hygiëne. Het gebruik van een sifon zorgt voor minder geurhinder. Op het terras is een vuilniskoker aanwezig, een opbergkast en vaak ook een toilet voor het dienstpersoneel.

De keukeninrichting wordt bij sommige doorsnedes al schetsmatig weergegeven. Bij de ontwerptekeningen voor het appartement aan de Koningin Elisabethlei 6 is een apart grondplan voor de keuken toegevoegd, waarop onder andere het aanrecht en de ingebouwde kasten zijn aangegeven.

FIGUUR 64 KEUKENINRICHTING KONINGIN ELIZABETHLEI 22, APA: ARCHIEF LÉON STYNEN

Tijdens het interbellum was er een evolutie in de inrichting van de keuken. Deze wordt steeds efficiënter en op maat ingericht. We zien ook vaker ingebouwde kasten en kasten die langs beide zijden toegankelijk zijn opduiken. Deze werden geplaatst tussen de keuken en de office.

Bij de burgerhuizen was de keuken steeds in de kelder of in de tussenverdieping aanwezig. Dit zien we nog bij twee voorbeelden. Het appartement aan de Mechelsesteenweg 206 is een omgebouwd herenhuis. François Dens recupereert de reeds bestaande keuken in de kelder en integreert hem in het appartement op het gelijkvloers. Dit ene appartement is groter dan de rest in het gebouw en verspreid over twee verdiepingen. Via een dienstrap is de keuken, met aanpalende provisiekamer, verbonden met de bovenliggende eetkamer

In het eerste appartement aan de Simonsstraat 2-4 is in de kelder nog een dienstkeuken aanwezig, met aansluitend een eetplaats en voorraadkamertje. Dit is nog een restant van de oude structuur waarbij de keuken - het centrum voor het dienstpersoneel overdag - zich in de kelder bevond en hun slaapkamers zich in de mansarden, onder het dak. Het is een perfecte illustratie van het onderscheid Upstairs-Downstairs.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Jan De Maeyer, *Upstairs downstairs : dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995* (Gent : Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1996), 215

Meidenkamer

De burgerappartementen van François Dens zijn in het begin steeds voorzien op de aanwezigheid van inwonend huispersoneel. Bij het eerste appartementsgebouw zoals aan de Jezusstraat 2-4 en ook aan de Carnotstraat 13- 17 zijn er aparte meidenkamers voorzien onder het mansardedak. De meidenkamers bevinden zich dus niet in het appartement zelf, maar gemeenschappelijk op de bovenste verdieping.

Dit evolueert al snel naar de aanwezigheid van een kamer voor een inwonende meid binnen het appartement, gesitueerd in de nabijheid van de rest van de dienstruimten en afgescheiden van de privévertrekken van de bewoners.

De meidenkamer is steeds gelegen in de nabijheid van de keuken. In sommige gevallen is de meidenkamer zelfs enkel toegankelijk via de keuken. In de Lange Herentalsesteenweg 17 zien we een kamer voor een *servante* en een toilet - volledig inpandig - gelegen onmiddellijk naast de keuken en enkel via de keuken toegankelijk. Bij andere gevallen is de meidenkamer gelegen op de grens tussen de dienstvertrekken en de privé nachtvertrekken.

Een andere inplanting van de meidenkamer zien we bij het appartement op de Mechelsesteenweg 225-229, waar de kamer uitzonderlijk wel uitgaat op de nachtgang, zoals de privé slaapvertrekken. Waarschijnlijk was dit een kamer voor een kindermisje en was het daarom gelegen tussen de slaapkamers van de kinderen in.

Diensttoilet

Er zijn steeds twee toiletten in de appartementen. Eén toilet is toegankelijk vanuit de hall, soms voorafgegaan door een vestiaire of een kleine ruimte met lavabo. Het tweede toilet is gelegen op het terras aan de keuken of is alleen toegankelijk via de keuken. Er is dus een duidelijk onderscheid tussen een toilet voor bewoners en bezoekers enerzijds en een diensttoilet anderzijds.

In het appartement aan de Van Noortstraat 16 zijn er geen extra dienstvertrekken (geen meidenkamer en geen office) maar toch twee WC's. Een is toegankelijk vanuit de gang aan de slaapkamers. Het andere toilet is toegankelijk vanuit de keuken, en is dus duidelijk niet bedoeld voor bezoekers. Dit wijst er op dat er wel dienstpersoneel was maar dat het niet meer inwoonde.

II. GEMEENSCHAPPELIJKE DIENSTVERTREKKEN

Dienstingang

In twee appartementen is er een aparte ingang vanop de straat voor het personeel. In het appartementsgebouw aan de Koningin Elisabethlei 6 is er een aparte dienstingang enkele meters naast de hoofdingang. De dienstvertrekken zijn niet in de kelder maar op het gelijkvloers naast de ruime conciërgewoning.

De dienstingang aan de Maria Henriëttalei 10 bevindt zich onder hetzelfde deurportaal als de voordeur. De dienstdeur is kunstig ingewerkt als luik van een driedelige deur. Links is de dienstdeur die rechtstreeks toegang geeft naar de kelderverdieping met de dienstvertrekken, rechts geven de twee deuren toegang tot de hall of officiële inkom van het appartement

65 VOORDEUR MET DIENSTINGANG, MARIA HENRIETTELEI 10, EIGEN FOTO

In de Koningin Elisabethlei 22 was er aparte dienstingang voorzien aan de achterzijde van dit losstaand appartementsgebouw. Dit gebouw werd niet gerealiseerd.

Dienstvertrekken in de kelder

De kelderverdieping behoort tot het terrein van het dienstpersoneel. De was- en droogplaats bevindt zich meestal in de kelder. Bij de vroegste voorbeelden zoals in de Simonsstraat en de Paardenmarkt 88 bevindt deze zich nog op zolder.

Het is ook de plaats waar de vuilnis wordt verzameld want de vuilniskoker, die vertrekt vanop het terras, komt hier in uit.

Hier bevinden zich de kolenvoorraad of de centrale verwarming en ook de tellers van water, gas en elektriciteit. Per appartement is er een kleine individuele ruimte voorzien voor opslag. Er is vaak ook plaats voor fietsen en kinderwagens.

In het appartement aan de Prins Albertlei 25 is er zelfs speciaal voor het dienstpersoneel een badkamer in de kelder.

Conciërge

In de meerderheid van de appartementen van François Dens is een conciërgeruimte voorzien. Dit varieert van enkel een loge tot een volwaardige woning, afhankelijk van de voorzieningen en de grootte van het appartementsgebouw. De diensten van een conciërge worden gerekend tot de gemeenschappelijke kosten.

De conciërge stond in voor het onderhoud van de gemeenschappelijke ruimten en hield toezicht op wie het appartement binnen en buiten ging.

Bij het appartement aan de Jezusstraat 10-14 staat een portiersloge vermeld. Aan de Jan Van Rijswijcklaan 1- 3 is er slechts een conciërgeloge van twee kamers. Bij de Koningin Elizabethlei 6 is er een volwaardige conciërgewoning, toegankelijk via de dienstingang. Tot op vandaag is deze woning in gebruik door de conciërge van dit gebouw.

De conciërgevoorzieningen bevinden zich op de gelijkvloerse verdieping als de appartementen pas beginnen op de eerste verdieping. Wanneer er al een burgerappartement voorzien is op het gelijkvloers, bevinden de conciërgevertrekken zich in de kelder.

Jean Delhaye¹⁸⁶ raadt aan een woning voor de conciërge te voorzien die bestaat uit een loge, een keuken, een eenvoudige slaapkamer, een toilet en lavabo. De loge moet centraal gelegen zijn met goed zicht op de inkom en de trap maar afgescheiden van het privévertrek (de keuken) van de conciërge. Ze staan in verbinding met de centrale traphall en de gemeenschappelijke dienstvertrekken.

Als Jean Delhaye bespreekt welke voorzieningen nodig zijn voor de conciërgewoning verzekert hij dat een echte badkamer niet nodig is. Hij merkt op dat er een gebrek aan respect is gebleken vanwege het personeel voor dit comfort en dat dit daarom niet altijd meer voorzien wordt: "*Mais par le fréquent manque de respect pour la propriété d'autrui, le bénéficiaires obligent les constructeurs à supprimer ce confort (...)*"¹⁸⁷ Hij geeft meteen ook een voorbeeld van dergelijke houding bij inwonend dienstpersoneel. Om misbruik te voorkomen adviseert hij om zeker aparte tellers te plaatsen bij de conciërgewoning.

Bij Jean Delhaye merken we dus een zeker wantrouwen tegenover het dienstpersoneel. Hij staat daarbij duidelijk aan de kant van de werkgever-bewoner.

¹⁸⁶ Delhaye, *L'appartement d'aujourd'hui*, 42.

¹⁸⁷ Delhaye, *L'appartement d'aujourd'hui*, 42-43.

5.4. ONTVANGSTVERTREKKEN

De ontvangstruimtes zijn de vertrekken waar de bewoners het meeste tijd doorbrengen en waar ook bezoekers ontvangen worden. Deze ruimtes staan in het teken van comfort en ook 'representatie', ze moeten de nodige standing weerspiegelen die bij de bewoners hoort.

Naast ontvangstvertrekken binnen het appartement, is er eerst, als gemeenschappelijk ontvangstvertrek, de inkomhall.

I. GEMEENSCHAPPELIJKE ONTVANGSTVERTREKKEN

Voordeur

Naast de gevel en de uitstraling van het gehele gebouw moet ook de voordeur voor een eerste, goede indruk. Bij de voordeuren werd vaak kunstig smeedwerk gebruikt, wat een mooie staalkaart geeft van de stijlevolutie in de gebouwen van François Dens.

SIMONSSTRAAT 2-4, EIGEN FOTO ; MECHELSESTEENWEG 206¹⁸⁸; MECHELSESTEENWEG 225-229¹⁸⁹; JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 1-3, EIGEN FOTO

Inkomhall

De gemeenschappelijke inkomhall is de plaats van de eerste indruk over het gehele appartementsgebouw. In de woorden van Jean Delhay: "(...) *il n'est pas inutile d'attirer et de charmer le regard du visiteur immédiatement après qu'il a franchi le seuil de la porte d'entrée.*"¹⁹⁰ Dus zowel om potentiële kopers en huurders te verleiden als om bezoekers te imponeren, moet de inkomhall *grand* zijn, niet in de betekenis van de dimensies maar wel qua uitstraling.

¹⁸⁸ "Neoclassicistisch herenhuis verbouwd tot appartementsgebouw (ID: 300242)," laatst geraadpleegd op 24 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/300242>

¹⁸⁹ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 7324)," laatst geraadpleegd op 24 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7324>

¹⁹⁰ Delhay, *L'appartement d'aujourd'hui*, 30.

Jean Delhayé hecht enorm veel belang aan de inkomhall ¹⁹¹ en erkent hierbij dat een zekere ijdelheid meespeelt bij de bewoners. Hun woning is een uithangbord om hun succes of hun welstand te tonen: *"le désir, la satisfaction de montrer à ses amis et connaissances que l'on est bien, voire luxueusement logé."*¹⁹²

De inkom is de verbinding tussen de straat en het appartement. Jean Delhayé geeft hierbij de raad om bij een hoekappartement de ingangsdeur van het appartementsblok zeker te plaatsen aan de kant van de straat die het meest "aristocratisch" is, ook al is dat ten koste van de logica van het grondplan.¹⁹³ François Dens plaatst inderdaad de toegang tot de hoekappartementen altijd aan de kant van de prestigieuzere Van Rijswijcklaan (nrs 1-3, 172 en 164).

Jean Delhayé zegt ook dat de grandeur van de inkom kan verhoogd worden door deze hoger te plaatsen dan het straatniveau door minstens één of toch enkele treden. Hij vindt dat zelfs noodzakelijk: *"La présence d'une surélévation, (...) ne serait-elle que d'un seul degré, supprime toute équivoque à ce sujet; elle sera pour le hall une base qui nous paraît presque aussi indispensable que le pedestal au buste."*¹⁹⁴ Wanneer het gelijkvloers boven een souterrain begint is dit zeker het geval. Deze toepassing van trappen zien we onder andere bij het appartement aan de Van Eycklei 17 waar in het verlengde van de toegangsdeur een trap naar de liften leidt.

Daarnaast wordt het prestige ook verhoogd door de decoratie en het materiaalgebruik. Hierover zegt Jean Delhayé: *"Sa décoration peut être luxueuse, sans jamais en exclure le bon goût."*

Ook François Dens besteedde uiteraard aandacht aan dit aspect van het appartementsgebouw. Op de bouwplannen is op de doorsnede de organisatie van de inkomhall duidelijk gemaakt en ook vaak al de decoratie van de hall, bijvoorbeeld het gebruik van marmer als muurbekleding. Bij het appartement aan de *Koningin Elisabethlei 6* zijn er verschillende ontwerpschetsen voor de hall.

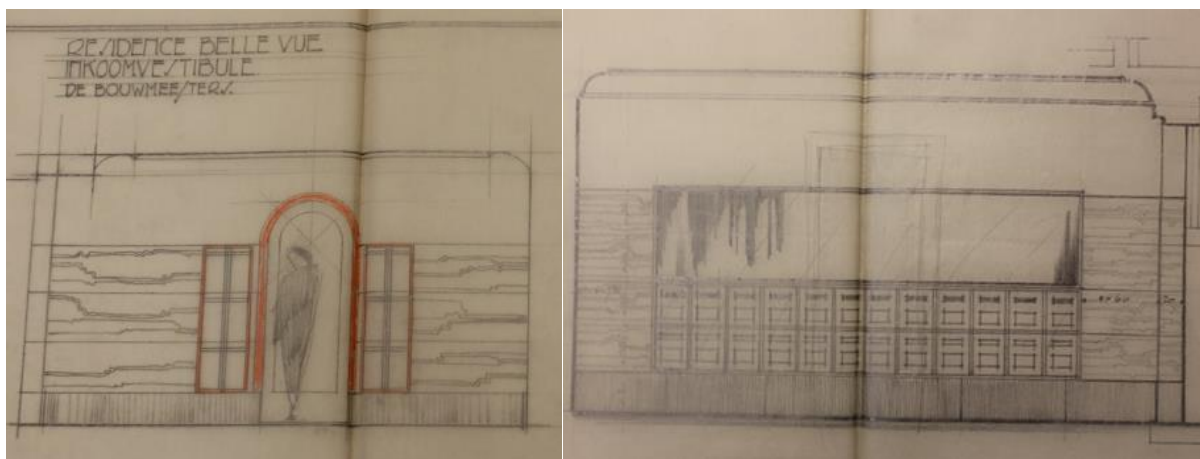
Ten slotte geeft Jean Delhayé ook praktische richtlijnen met het oog op verwarming, goede circulatie, verlichting en ook de brievenbussen. Het is uiteraard onpraktisch om zoals bij een individuele woning de brievenbus aan de deur te hebben. De brievenbussen zijn soms binnen in de hal voorzien, soms aan de buitenkant van het appartementsgebouw. Ook hiervan maakt François Dens ontwerptekeningen.

¹⁹¹ Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 30.

¹⁹² Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 30.

¹⁹³ Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 30.

¹⁹⁴ Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 31.

66 ONTWERPTEKENING HALL KONINGIN ELISABETHLEI 6, A.P.A.

II. DE (PRIVÉ-)ONTVANGSTVERTREKKEN

De privé-inkomhall is de eerste ruimte van het appartement en voor bezoekers de eerste kennismaking met het individuele appartement. Het verbindt het dag- met het nachtgedeelte. De meeste ontvangstruimtes komen hierop uit. Het is het best gelegen in het midden van het grondplan, waardoor het meestal geen direct daglicht heeft. Jean Delhayé suggereert dat dit kan opgelost worden door de deuren te voorzien van grote ramen.¹⁹⁵

De ontvangstvertrekken liggen steeds dicht bij elkaar. Meestal liggen ze en-suite, waarbij het salon aan de straatkant en de eetkamer in het midden ligt.

Het aantal ontvangstruimten verschilt naargelang de grootte van het appartement. In een luxueus appartement zijn drie ontvangstvertrekken de standaard. Het salon is steeds het grootste van de ontvangstvertrekken en ligt best in het verlengde van de centrale inkomhall. De volledige oriëntatie en inrichting van het salon staan in functie van het ontvangen van bezoek. Door het gebruik van grote, dubbele deuren kan de ruimte optisch vergroot worden. Er moet eventueel ook plaats zijn voor een piano.¹⁹⁶ Het salon is vanzelfsprekend goed verlicht en verlucht.

Naast het salon heeft men ook een aparte eetkamer, die met het salon in verbinding staat. Als laatste ruimte is er in grote appartementen ook plaats voor een bureau of fumoir¹⁹⁷. Dit zijn veelal "mannelijke" kamers. Wanneer het appartement uitkijkt over een tuin, is er een veranda.

Aan de Belgiëlei 17 heeft het luxueuze appartement op het gelijkvloers zelfs een ruimte die als *feestzaal* is aangeduid op de plannen.

¹⁹⁵ Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 94.

¹⁹⁶ Delhayé, *L'appartement d'aujourd'hui*, 94.

¹⁹⁷ Fumoir of rookkamer: kamer speciaal voorzien om rookwaren (pijp, sigaar, sigaret) te gebruiken.

Bij de doorsnedes van verschillende appartementen, bijvoorbeeld van de Frankrijklei 62 en ook van de Koningin Elisabethlei 6 is te zien, welke deuren en deurposten tussen de kamers zijn voorzien. Deze zijn meestal sierlijk versierd, in dezelfde stijl als het volledige appartement. Daarbij wordt ook het materiaal vermeld.

Jean Delhaye ten slotte wijst ook op het belang van de draairichting van de deuren, dus de manier waarop ze opengaan, opdat een vlotte en efficiënte circulatie ontstaat binnen in het appartement.¹⁹⁸ Dat is dus ook een voorbeeld van een aspect waarmee een architect binnen het beperkt(ere) grondplan van een appartement op één niveau moet rekening houden.

Tijdens het interbellum gaan de woningen steeds rationeler en efficiënter ingedeeld worden. Men verkiest het steeds vaker het 'livingroom' principe boven de traditionele drie en-suite ontvangstruimtes.¹⁹⁹ Deze evolutie zien we onder andere bij het appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 141 (1933), waar het salon en de eetkamer veel minder van elkaar afgesloten zijn dan bijvoorbeeld bij het appartement aan de Jezusstraat 10-14 (1921).

5.5. PRIVÉ- OF NACHTVERTREKKEN

De term privé- of nachtvertrekken verwijst naar de slaapkamer(s) en badkamer(s). Ze liggen afgescheiden van de ontvangstvertrekken en zijn hiervan soms door een aparte deur afgesloten. In de L-vormige grondplannen liggen de slaapvertrekken met aanpalende badkamer(s) aan de achterzijde van de appartementen.

Het aantal slaapkamers verschilt uiteraard per appartement: er zijn appartementen met maar één maar ook grote appartementen met drie en uitzonderlijk zelfs vier slaapkamers.

Bij het appartement aan de Mechelsesteenweg 225 -229 is er ook een boudoir aanwezig aanpalend aan één van de slaapkamers.

Opvallend is dat bij enkele appartementen, zoals aan de Consciencestraat 4, er ook één slaapkamer, afgezonderd van de rest van de appartementen, aanwezig is. Hierbij ligt deze slaapkamer aan de voorzijde van het appartement, verbonden met een eigen badkamer.

De badkamer ligt steeds in de nabijheid van de slaapkamers, vaak tussen twee slaapkamers in. Het is door een technische vernieuwing aan de leiding, door het gebruiken van een sifon (tegen geurhinder) dat het mogelijk is om een badkamer naast de slaapkamer te hebben. Bij eenvoudiger appartementen is er geen badkamer aanwezig, maar enkel een pomphuis.

¹⁹⁸ Delhaye, *L'appartement d'aujourd'hui*, 91.

¹⁹⁹ Sofie De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis, wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. (Leuven: Universitaire Pers, 2010).

5.6. COMFORT & EXTRA VOORZIENINGEN

Bij de bouw van de appartementen probeert men de toekomstige bewoners te overtuigen met nieuwe faciliteiten en elementen die het comfort verhogen zoals een lift (en dienstlift), een telefoon, een garage, een plaats om de kinderwagen te stallen, een tuin, ...

LIFT

De meeste burgerappartementen hebben een lift. De appartementen aan de Van Eycklei 17-18 hebben er zelfs twee naast elkaar. Bij de Koningin Elisabethlei 6 zijn er 2 trappen en 2 liften, aan elke kant van de vestibule gelegen, die leiden naar de drie groepen appartementen. De trap is meestal rond de lift gebouwd, behalve bijvoorbeeld bij het eerste appartement aan de Jezusstraat 10-14. De machinerie voor de lift zit in de kelder.

In "*Madame est servie*"²⁰⁰ vertelt een getuige dat het dienstpersoneel de lift niet mocht gebruiken en steeds, zelfs met de boodschappen, de trap moest gebruiken.

Daarom was er soms een dienstrap of zelfs een kleine goederenlift, die in verbinding staat met de keuken. De voorraden die in de kelder geleverd worden, konden zo buiten het zicht van de bewoners en de bezoekers tot aan de keuken gebracht worden. In de Belgiëlei 15, de Koningin Elisabethlei 6 en de Frankrijlei 62 is er een dergelijke kleine goederenlift.

In de Koningin Elisabethlei is er bovendien ook een personendienstlift te bereiken via de aparte dienstingang. Deze staat (nog) niet aangeduid op de bouwplannen.

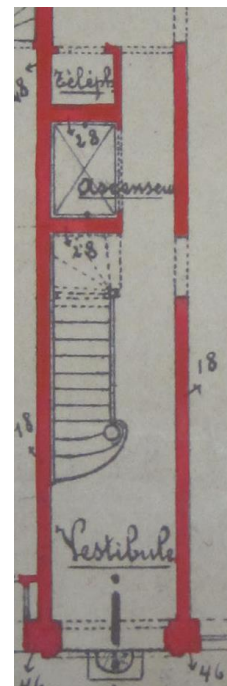
TELEFOONCABINE

In het appartement aan de Simonsstraat 2-4, het oudste appartement ontworpen door François Dens, is er een gemeenschappelijke telefoon voorzien in de traphal.

Dit appartement is gelegen midden in de diamantwijk en bij de bewoners wordt zeer vaak na de namen het beroep aangeduid als '*négociant de diamant*'. De telefoon was dus een extra troef van het appartementsgebouw voor deze zakenlui.

In latere appartementsgebouwen zien we dit niet meer. Mogelijks zijn de bewoners dan al in het bezit van een persoonlijke telefoon. In de Ratinckx telefoongidsen zijn de telefoonnummers van de bewoners opgenomen.

67 VESTIBULE MET TELEFOONCABINE,
SIMONSSTRAAT 2-4,

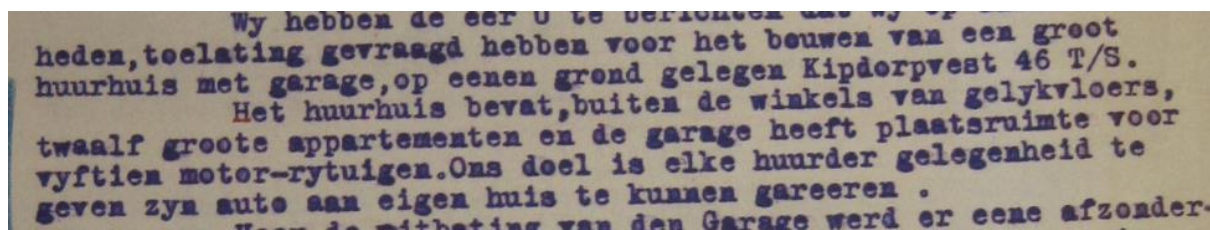

²⁰⁰ Diane De Keyser, *Madam est servie : leven in dienst van adel en burgerij 1900-1995* (Leuven : Van Halewyck, 1999) 131

GARAGE

Met de opkomst van de wagen zien we vanaf eind jaren '20 privégarageboxen onder het appartement. Ook François Dens zal steeds meer aandacht besteden aan de aanwezigheid van een garage in de nieuwe appartementen. Dit wijst op het toenemend bezit en belang van de auto, zeker bij een welgesteld publiek. Vaak gaat het hier slechts om enkele garages en is er nog niet voor elk appartement een garage of autostaanplaats voorzien.

Een grote uitzondering is het appartement aan de Kipdorpvest 46. François Dens vermeldt bij het indienen van de bouwaanvraag dat elk appartement een garage zal hebben.

FIGUUR 68 KIPDORPVEST 46, S.A., 1925 # 21246

Bij het appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 141 is er slechts één autogarage. Deze bevindt zich vooraan het appartement met de toegang direct naast de voordeur.

Aan het appartementsgebouw dat hij bezit aan de Mechelsesteenweg 206, laat François Dens in 1928 de kelderkeuken ombouwen tot een private garage.

PLAATS VOOR KINDERWAGENS

In veel appartementen is in de kelder speciaal een ruimte voorzien voor het plaatsen van kinderwagens. Een kinderwagen ("kinderkoets") was toen een groot en onhandig object, waarvoor binnen het appartement niet genoeg ruimte was. Daarom werden de kinderwagens in de kelder geplaatst, op dezelfde plaats waar ook de fietsen bewaard werden.

Bovendien was de kelder een gemakkelijke plaats waar het kindermisje de kinderwagen kon bereiken om dan te gaan wandelen, bijvoorbeeld in het park in de buurt. Het feit dat de architect eraan denkt om hiervoor speciaal ruimte voor te voorzien, wijst erop dat deze appartementen bedoeld waren voor een publiek met jonge kinderen.

Een dergelijke ruimte is onder andere voorzien in de volgende appartementen: Prins Albertlei 25, Sanderusstraat 24 en Koningin Elisabethlei 6.

KOER EN TUIN

Vele appartementen hebben slechts een koer(tje). De toegang tot de koer verloopt dan vaak via de conciërgewoning. De koer dient hier waarschijnlijk eerder als open ruimte en lichtschacht om de appartementen van verluchting en daglicht te voorzien. Dat is bijvoorbeeld het geval bij de Jan Van Rijswijcklaan 172 en Frankrijklei 62.

Bij sommige appartementen is wel een tuin(tje) of "hof" voorzien. Dit is vooral bij de appartementen die een L-vormig grondplan hebben. Het is niet altijd duidelijk of de tuin gemeenschappelijk is of hoort bij het aanpalende appartement op het gelijkvloers.

Bij de Sanderusstraat 24 is er een gemeenschappelijke tuin want er is geen appartement op het gelijkvloers.

Het appartementsgebouw van de Koningin Elisabethlei 6 heeft een grote tuin, die in de huidige tijd nog altijd een oase in de stad is, met grote bomen. De residentie "Bellevue" doet dus nog steeds zijn naam eer aan. De toegang naar de (gemeenschappelijke) tuin bevindt zich in de vestibule en er zijn geen appartementen op het gelijkvloers. Er is zelfs een tennisveld op de plannen voorzien. De volledige tuin behoorde op een bepaald ogenblik toe aan één van de eigenaars. Vandaag is de tuin terug gemeenschappelijk bezit.

In de Van Eycklei 17-18 is er een tuin die hoort bij appartement op het gelijkvloers. De toegang naar de tuin verloopt via een terras verbonden aan dit appartement. Hiervoor is nog een bijkomende aanpassing uitgevoerd. Waar het terras bij de meeste appartementen steeds aansloot bij de keuken, ligt het terras hier in het verlengde van de eetkamer. Er is een dubbele deur die toegang verleent naar de tuin. Vanuit de slaapkamers is er geen toegang naar de tuin.

WIJNKELDER

Het appartementsgebouw op de Frankrijklei 62 heeft een (gemeenschappelijke) wijnkelder in de kelder naast de tellers.

5.7. HET PERCEEL

De appartementen van François Dens staan steeds ingeplant binnen een rij, tussen twee andere woningen in, en dit binnen een stedelijke context. Er is slecht één losstaand ontwerp van François Dens bekend, aan de Koningin Elisabethlei 22, maar dat is nooit uitgevoerd.

Zijn appartementen hebben minimum twee en maximum negen verdiepingen. Gedurende het interbellum blijft een dergelijk type appartementsgebouw met maximum tien bouwlagen en ingebouwd tussen twee andere gebouwen, het meest courante model ²⁰¹

De appartementen zijn daarbij gebonden aan de oppervlakte en vorm van de percelen waarop ze kunnen gebouwd worden. Binnen Vlaanderen is er in de steden een voorkeur voor de rechthoekige percelering.²⁰² De percelen zijn langwerpig: smal in de breedte en lang in de diepte. Zelfs wanneer het gaat om een nieuwe verkaveling, zoals de percelen aan de Jan Van

²⁰¹ Eric Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," in *Art Deco architectuur*, red. Maurice Culot (Brussel: Archive d'architecture moderne, 1996), 78.

²⁰² "Van huis naar appartement- verticaal of horizontaal wonen?," informatiebord op de tentoonstelling "Architecturale schatten: van art nouveau tot Expo 58" in het CIVA, Elsene van 28/01/2015 tot 19/04/2015.

Rijswijklaan, wordt er steeds vanuit deze vaste perceelvorm gedacht. Het grondplan van een appartement is dus beperkt door de vorm van het perceel.

Daarnaast worden er ook veel appartementen opgetrokken op een hoek. Het voordeel aan een hoekperceel is dat men aan twee zijden licht kan laten invallen. Het nadeel is dat het moeilijker is om meerdere appartementen per verdieping te organiseren. Van de 38 appartementen ontworpen door Dens, zijn er 7 burgerappartementen op een hoek gelegen. Deze appartementen zijn vaak heel statig en impressionant en geven extra allure aan de invalswegen waaraan ze liggen

5.8. LICHT EN VERLUCHTING

De architect wil uiteraard de oppervlakte van het perceel optimaal benutten, daarom wordt steeds gebouwd tot aan de grens van het achterliggend perceel. Toch moeten ook de achterste en de eventuele ingesloten ruimten licht en verluchting krijgen. Daarvoor zorgen een terras aan de achterzijde en licht- en luchtschachten.

In het begin, zoals bij het appartement aan de Jezusstraat 10-14, is er slechts een kleine koer die licht brengt in de aanpalende keuken en de eetkamer. In de middelste kamer en ook de centrale hall is er geen direct daglicht.

Een andere oplossing, die later frequenter voorkomt bij François Dens, is kiezen voor een L-vormig grondplan, waarbij de slaapkamers gelegen zijn in de achterbouw. Men boet in aan oppervlakte, maar het merendeel van de ruimtes heeft toegang tot direct daglicht.

Bij de bouwaanvraag voor het appartement aan de Frankrijklei 62 is het feit dat de eetkamer ingesloten ligt een bezwaar voor het goedkeuren van het bouwplan. Ook bij de bouw van het appartement aan de Maria Henriëttelei 10 heeft men bezwaren bij het ingediende ontwerp omdat het de andere, omliggende woningen te veel omsluit.

De keuken zal, omwille van geur- en rookhinder, steeds aan een terras of koer gelegen zijn. Ook het salon, als voornaamste ontvangstruimte, zal een lichtrijke positie krijgen, gezien het uitzicht een belangrijke rol speelt.

De eetkamer, gelegen tussen de keuken/office en het salon zal vaak in het midden van het appartement geplaatst worden en licht ontberen. Ook de badkamer zal sneller in een hoek geplaatst worden, gezien daar om privacyredenen geen grote ramen nodig zijn.

5.9. TYPES GRONDPLANNEN

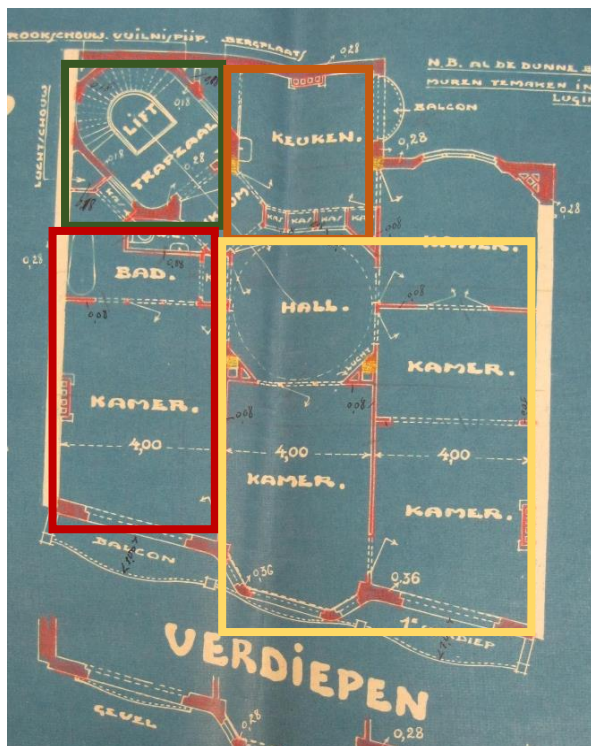
Als we de vorm en indeling van de grondplannen met elkaar vergelijken, kunnen we enkele types onderscheiden.

GECENTRALISEERD OF 'CENTRAAL'

De oudste appartementen hebben een 'centraal' opgebouwd grondplan. De oppervlakte van het appartement is grosso modo vierkant. Er is een centrale hall aanwezig waarop alle vertrekken uitkomen maar de verschillende vertrekken zijn niet duidelijk afgebakend in zones. De opbouw komt hierdoor minder overzichtelijk over.

Dit is het geval is bij het appartement boven de Cinema Rubens aan de Carnotstraat 13-17 en bij het appartement aan de Jezusstraat 10-14.

Ook bij de appartementsgebouwen die eigenlijk omgebouwde herenhuizen zijn, zoals aan de Mechelsesteenweg 206 en Hopland 59, zien we deze opstelling. Hier is de architect immers nog verbonden aan de oorspronkelijke indeling van het herenhuis. Er kunnen niet zomaar dragende muren verwijderd worden.

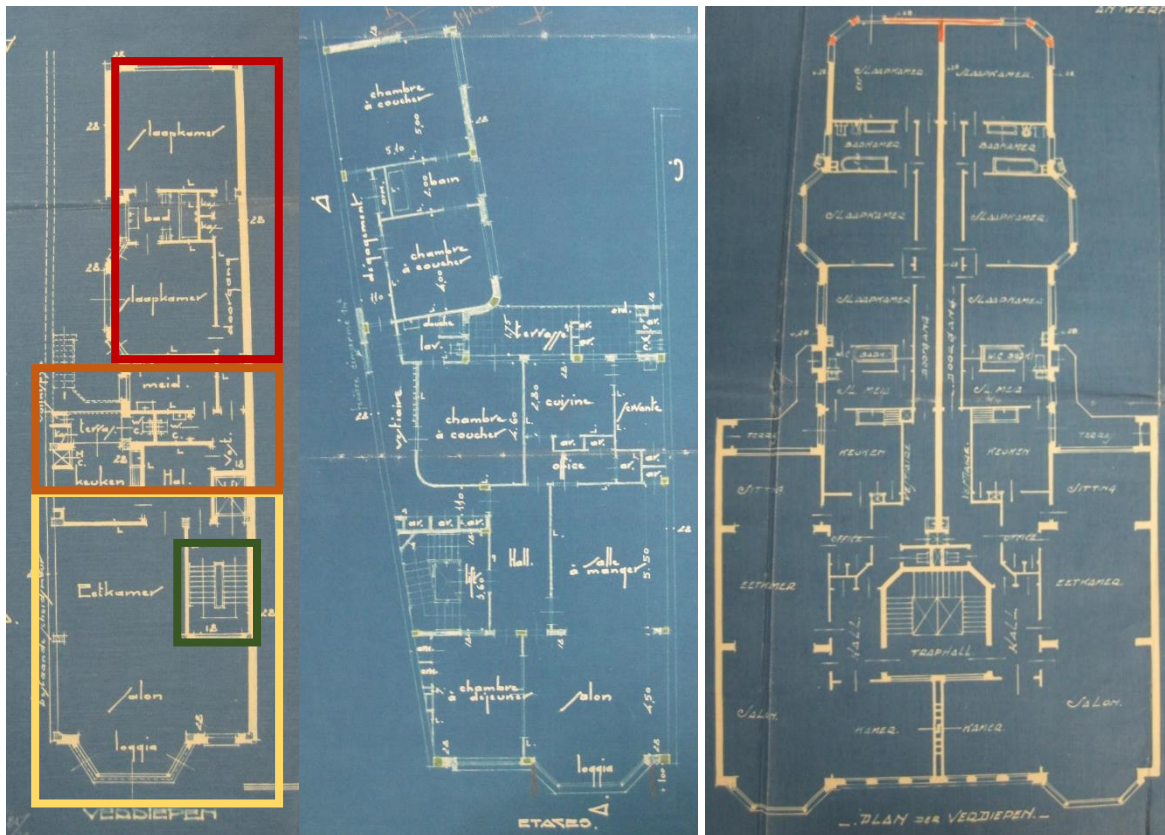
FIGUUR 6g JEZUSSTRAAT 10 - 14

L-VORMIG

Bij een L-vormig grondplan is er steeds één appartement per verdieping voorzien. De toegang tot het appartement ligt in het midden van het grondplan en tegen één van de zijmuren en niet centraal, omringd door kamers.

Het onderscheid tussen de verschillende vertrekken en hun functie is duidelijk en helder. De vertrekken volgen op elkaar. Aan de straatzijde, met een erker of loggia die uitzicht biedt naar buiten, zijn de ontvangstvertrekken gelegen. Naargelang de grootte van het appartement variëren deze in aantal. In de achterbouw liggen de privé-nachtvertrekken. Deze liggen allemaal op één lijn met parallel de nachthall. De badkamer ligt tussen de slaapkamers. Door de ligging in het smaller been hebben alle slaapkamers uitkijk op de gemeenschappelijke koer of tuin. Tussen ontvangst- en privévertrekken liggen de dienstvertrekken, dicht tegen de trap en lift. De keuken geeft toegang tot het terras met eventueel een vuilnisschacht. Aanpalend is de office en de meidenkamer.

Een grondplan met deze opbouw komt veelvuldig voor bij de appartementen van François Dens na 1928. Voorbeelden van L-vormig grondplan zijn de appartementen aan de Jan Van Rijswijcklaan 141, de Prins Albertlei 25, en de Consciencestraat 4. Aan de Van Eycklei 17-18 aijn de L-vormige appartementen gespiegeld tegenover elkaar. Het grondplan van het hele appartementsblok heeft daardoor de vorm van een T.

HOEKAPPARTEMENT

Er zijn binnen de hoekappartementen verschillende grondplannen mogelijk, afhankelijk van de scherpte van de hoek.

Wanneer het appartement op een rechte hoek gelegen is, is er een grote, rechthoekige oppervlakte beschikbaar. Dit is het geval bij het grondplan van de Simonsstraat 2-4, de Mechelsesteenweg 206 en de Jan Van Rijswijcklaan 255-275

Wanneer het appartement op de splitsing van twee grote straten gelegen is, is de hoek scherper en zal het grondplan bestaan uit twee 'benen' of 'vleugels'. Dit is het geval bij de appartementen van de Jan Van Rijswijcklaan 1-3, 64 en 172.

FIGUUR 70 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 255 -257 S.A.,

FIGUUR 71, JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 172, S.A.,

6. DE OPDRACHTGEVERS

Er is getracht aan de hand van verschillende voorbeelden een beeld te vormen van de opdrachtgevers waarvoor François Dens burgerappartementen bouwde. Het is de architect die de bouwaanvraag indient, maar de opdrachtgever wordt mee vermeld als aanvrager. Ook op de bouwplannen zelf vermeldt François Dens in wiens opdracht hij de ontwerpen maakte. Op die manier kunnen we de opdrachtgever(s) op het spoor komen.

Het bouwen van een burgerappartement is een grote investering. Wie waren de opdrachtgevers van deze burgerappartementen, die een dergelijk investering konden bekostigen? Op de bouwaanvragen staat vaak vermeld dat het om opbrengsteigendommen gaat.

De opdrachtgevers waren ondernemend en progressief want ze investeerden in een relatief nieuwe en onbekende vorm van wonen, namelijk het burgerappartement in plaats van het traditionele burgerhuis.

Opvallend is dat een deel van de opdrachtgevers ook effectief zelf in hun opbrengsteigendom gaat wonen. Ze laten het appartement dus niet alleen ontwerpen voor potentiële huurders maar ook voor zichzelf.

6.1. JOODS CLIËNTEEL

Een groot deel van de opdrachtgevers waarvoor François Dens werkte, hebben een Joods klinkende naam. In Antwerpen is er een grote Joodse gemeenschap door het internationale belang van de Antwerpse diamanthandel. Aan het begin van zijn carrière woont François Dens zelf aan de Lange Leemstraat 344, aan de rand van de Joodse wijk. Hij zal dit cliënteel zijn hele carrière lang behouden.

Veel van de burgerappartementen van François Dens bevinden zich dan ook in of rond de Joodse wijk, zoals de appartementen aan de Belgiëlei 13 & 15 en Consciencestraat 4. Het is niet verwonderlijk dat het bij deze appartementen ook om Joodse opdrachtgevers gaat.

Maar ook buiten de Joodse wijk, bijvoorbeeld de Jan Van Rijswijcklaan 168 en 172, in de Tentoonstellingswijk, werd gebouwd in opdracht van de Joodse investeerders.

Hierna volgen enkele namen van Joodse opdrachtgevers, in alfabetische volgorde.

FINKELSTEIN²⁰³

Charles (of Chaim) Finkelstein (1874-1950) was de opdrachtgever voor de bouw van de appartementsgebouwen aan de Belgiëlei 13 & 15 in 1928. Hij werd geboren in het Poolse Slomniki (destijds Russisch grondgebied) en emigreerde al tijdens zijn jeugd naar Antwerpen. Hij was een belangrijke naam binnen de Joodse gemeenschap in Antwerpen. Hij bekleedde een vooraanstaande positie binnen de orthodox Joodse gemeente Machsike Hadass.²⁰⁴ Hij was diamanthandelaar, en richtte in 1896 de firma Société Diamantaire Ch. Finkelstein & C° op. Hij was één van de eerste 'sightholders' van het diamantconcern De Beers en behoorde tot medeoprichters van de Antwerpse Diamantbeurs. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette hij zijn diamanthandel voort in New York. Hij overleed in 1950 maar de door hem opgerichte firma is tot vandaag nog steeds actief in de diamanthandel in Antwerpen.²⁰⁵

GOLDMUNTZ

Voor L. Goldmuntz, ook actief in de diamanthandel, ontwerpen François Dens en Gustaaf Van Meel in 1936 een appartementsgebouw aan de Koning Albertlei 25. Hij zelf woonde aan de Prins Albertlei 26. Maar ook het perceel aan de Prins Albertlei 25 was reeds voor de bouw van het appartement in het bezit van de familie Goldmuntz.

KLEINBERG

Voor Dhr Kleinberger bouwt François Dens in 1933 een appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 141. Op de bouwaanvraag staat de naam Kleinberger, op de bouwplannen Kleinberg.

ROSENFELD-FIGATNER REBECCA

De bouw van het appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 168 gebeurt in 1931 in opdracht van Rebecca Figatner, de weduwe van Norbert David Rosenfeld. Als adres van de opdrachtgever wordt de Jan Van Rijswijcklaan 255 opgegeven. Daar staat op dat moment al een burgerappartementsgebouw gebouwd door François Dens.

De weduwe Rosenfeld-Figatner zal het appartementsgebouw op 12 juni 1935 verkopen aan de Nationale Kas voor bediendenpensioenen uit St.-Gillis-Brussel.

²⁰³ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6483>

²⁰⁴ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483),"

²⁰⁵ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483),"

TOLKOWSKY MARCEL ²⁰⁶

Marcel Tolkowsky (1898-1991) is lid van een bekende diamantairsfamilie, afkomstig uit Polen. Hij ontwikkelde in 1919 een nieuwe manier om diamanten te slijpen, *The Ideal Cut*, die sindsdien de standaard werd. ²⁰⁷ Hij was gehuwd met Marthe Kleinberg.

Hij geeft in 1933 de opdracht tot het bouwen van het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 172. Hij woonde voordien aan de Mechelsesteenweg 225-229, ook in een appartement ontworpen door François Dens. Hij zal hier zeker tot na de bouw van het appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 172 blijven wonen.

In 1940 vlucht hij samen met zijn gezin via Portugal naar New York. ²⁰⁸ Hij zal daar tot aan zijn dood in 1991 verblijven. Hij zet het familiebedrijf verder vanuit de Verenigde Staten.

Wat er na zijn vertrek naar New York gebeurde met het appartement, toch een grote investering, is niet bekend.

Er is waarschijnlijk een (familie- of huwelijks-) verband tussen de opdrachtgevers Kleinberg(er), Tolkowsky en Goldmuntz. De vrouw van Marcel Tolkowsky was Marthe Kleinberg, dochter van Georges Kleinberg en Rosa Weller. Haar zus, Julia Kleinberg, was getrouwd met Leopold Goldmuntz.

ZACKHEIM JACK & GRAFSTEIN JOSEPH ²⁰⁹

Jack Zackheim en Joseph Grafstein gaven in 1924 samen de opdracht tot de bouw van een appartementsgebouw in de Consciencestraat 4. De diamantair Jack Zackheim werd in 1892 in Rusland geboren en had zich vermoedelijk begin jaren 1920 met zijn echtgenote Sophie Mirner in Antwerpen gevestigd.

Joseph of Jossek Grafstein, werd in 1889 geboren te Radom (Polen) en was gehuwd met Sara Grunberg. Hij was vermoedelijk begin jaren 1900 vanuit Polen naar Antwerpen geëmigreerd, waar in 1909 zijn zonen Max Georges en Albert Nathan geboren werden. ²¹⁰

²⁰⁶ "Marcel Tolkowsky, 92, A Retired Gemologist," laatst geraadpleegd op 21 juli 2015,

<http://www.nytimes.com/1991/02/15/obituaries/marcel-tolkowsky-92-a-retired-gemologist.html>

²⁰⁷ "Tolkowsky : History," laatst geraadpleegd op 25 jul 2015, <http://www.tolkowsky.com/history.php>

²⁰⁸ "Kleinberg-leinkram-tolkowsky," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015,

<http://sousamendesfoundation.org/kleinberg-leinkram-tolkowsky/>

²⁰⁹ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211)," laatst geraadpleegd op 22 juli 2015,

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/300211>

²¹⁰ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211),"

6.2. GEGOEDE BURGERIJ

Naast Joodse opdrachtgevers zijn er ook andere rijke ondernemers die opbrengsteigendommen laten optrekken door François Dens. Het grootste deel van zijn opdrachtgevers behoren tot de gegoede burgerij.

François Dens werd zelf geboren in een eenvoudig gezin maar maakte een sociale klim door zijn succesrijke praktijk als architect. Hij ging zelf tot deze sociale klasse behoren. Waarschijnlijk maakte hij gebruik van het sociale netwerk dat hij zo opbouwde.

Hierna volgen enkele namen van opdrachtgevers, in alfabetische volgorde.

BROECKX AUGUSTE

Voor ondernemer Auguste Broeckx & Co ontwierp François Dens in 1928 het appartementsgebouw op de hoek van de Jan Van Rijswijcklaan 1-3 en de Karel Oomstraat.

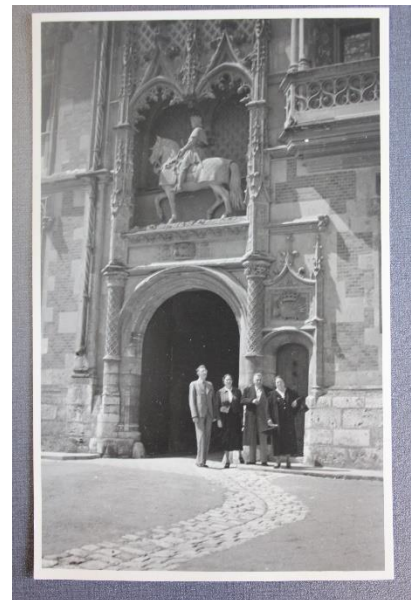
Eerder ontwierp hij in 1927 ook al twee villa's aan de Jan Van Rijswijcklaan 41. Voor de bouw van beide gebouwen werd een beroep gedaan op dezelfde aannemer: P. Lecluyse & zonen.

In het archief van Jan Broeckx²¹¹, mogelijks familie van Auguste Broeckx, is er een foto aanwezig van een uitstap waarop François Dens en zijn echtgenote staan in het gezelschap van Jan Broeckx en zijn moeder.²¹² Mogelijks was er dus een dichtere relatie tussen François Dens en de familie Broeckx.

Jan Broeckx ging later wonen in een appartement in het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 1-3.

DE NEEF LAURENT

Laurent De Neef gaf in 1938 de opdracht tot het bouwen van het appartement aan de Maria-Henriëttalei 10. Eerder verbouwde François Dens in 1934 voor Laurent De Neef ook al een woning om tot burgerappartementen aan de Van Noortstraat 16.

72 JAN BROECKX MET ZIJN MOEDER IN HET GEZELSHAP VAN FRANÇOIS DENS EN ZIJN VROUW, BLOIS, 1939.

²¹¹ Jan Lea Broeckx met zijn moeder, zijn echtgenote en de architect L.Dens met zijn vrouw.: Letterenhuis Antwerpen, Archief van Jan Broeckx, B 8758 / P

²¹² Op de achterzijde van de foto staat *architect F. Dens* handgeschreven vermeld. De archivaris heeft dit foutief geïnterpreteerd als *L. Dens*. Vermoedelijk dacht hij aan Léon Dens, de Antwerpse minister, van wie er nog archivalia in het Letterenhuis zijn opgenomen.

Opvallend is dat Laurent De Neef niet woonde in de nabijheid van zijn opbrengsteigendommen. Tenzij dat het adres dat hij opgaf in Antwerpen Zuid (Emile Banningstraat), niet zijn woonadres was maar zijn werkadres. Hij was kolenhandelaar.

DE WIN GUSTAAF

Het eerste appartementsgebouw dat François Dens bouwde was in 1913 voor Gustaaf De Win aan de Simonsstraat 2. Eerder, in 1909, bouwde François Dens ook al twee huizen met een diamantslijperij voor Gustaaf De Win, in de nabijgelegen Lange Leemstraat 346. François Dens woonde op dat moment aan de Lange Leemstraat 344.

Gustaaf De Win blijft niet lang eigenaar van het pand aan de Simonsstraat. Bij een bouwaanvraag voor kleine veranderingen in 1926 staan François Dens en notaris Emile Van den Avoort als eigenaars vermeld.

DU BOIS G.

Voor G. Du Bois bouwde François Dens 1924 een appartementsgebouw aan de Jezusstraat 10. Het lijkt erop dat François Dens de mede-investeerder was voor dit appartementsgebouw. Hij ondertekent mee als eigenaar. Maar voor hoe lang dit zijn eigendom was, is niet duidelijk. Bij het opstellen van een proces verbaal in 1935, geeft Du Bois aan dat Dens nog steeds mede-eigenaar is. Bij het overlijden van François Dens in 1968 is hij geen mede-eigenaar meer.

Een tweede opdracht kreeg Dens in 1931 voor het ombouwen van een herenhuis naar een appartementsgebouw aan Hopland 59. Du Bois woonde in de nabijgelegen Schutterhofstraat 19.

GOVAERTS

In opdracht van Maria Helena Govaerts, woonachtig aan de Bexstraat 18, ontwerpt François Dens in 1929 een appartement aan de Mechelsesteenweg 147-149. De bouwaanvraag wordt ingediend en goedgekeurd op 23 juli 1929. Op 26 september 1929 deelt François Dens namens zijn cliënt mee dat ze zullen afzien van de bouw van deze appartementen. Mogelijks is de bankencrisis van 1929, die in de zomer losbarstte, de oorzaak. In 1930 ontwerpt François Dens in de Haringrodestraat een bescheiden appartement voor Mw. Govaerts.

MEURISSE ALBERT

Albert Meurisse is vermoedelijk een erfgenaam van de chocoladefabriek Meurisse. Albert Meurisse²¹³ geeft de opdracht voor de bouw van het appartementsgebouw aan de Lange Herentalslaan 17.

²¹³“Adolphe Meurisse,” laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, https://fr.wikipedia.org/wiki/Adolphe_Meurisse

Later volgt ook de opdracht voor de bouw van twee appartementen aan de Koningin Elizabethlei 22. Deze appartementen passen binnen een groter project in samenwerking met architecten Léon Stynen, Jan De Braey en Alfred Portielje.

Het is echter niet duidelijk of Albert Meurisse enkel de opdracht gaf tot de bouw van de twee appartementen aan François Dens en Gustaaf Van Meel, of ook de opdrachtgever is van het volledige project van meerdere appartementen en een zwembad met ijsbaan.

VAN DER AVOORT EMILE

De bouw van het appartementsgebouw aan de Mechelsesteenweg 225 -229 op de hoek van de Belgiëlei gebeurde in opdracht van Emile Van der Avoort en François Dens in 1925. Als contactadres wordt steeds de architectenwoning van Dens opgegeven. François Dens ondertekent steeds namens hen beiden.

Emile Van der Avoort en François Dens deden samen nog meer investeringen. Ze zijn samen ook eigenaar van het appartementsblok aan de Jezusstraat 10-14. Van beide appartementen (Mechelsesteenweg 225- 229 en Jezusstraat 10-14) zijn ze elk voor de helft eigenaar. Na de dood van Dens in 1968 worden deze appartementen verkocht.

Emile Van der Avoort was tot 1924 notaris in Antwerpen. De investeringen in de bouw van appartementen gebeurden na zijn pensioen. Emile Van der Avoort was ouder dan François Dens. Later worden de lopende zaken afgehandeld door zijn zoon Charles Van der Avoort.

Emile Van der Avoort investeerde al eerder in 1923 in een appartementsgebouw aan de Plantin en Mortetuslei 90 door architect Edward Van der Not. Emile Van der Avoort. ²¹⁴

²¹⁴ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300349)," laatst geraadpleegd op 26 jul 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/300349>

6.3. FRANÇOIS DENS ALS OPDRACHTGEVER

François Dens deed persoonlijk ook verschillende investeringen. Hij zag dus zelf ook de kans om te investeren in appartementen als opbrengsteigendom. Hij was dus kapitaalkrchtig genoeg om dergelijke investeringen te dragen, al dan niet met een zakenpartner.

Bij het appartement aan de Simonsstraat was hij bij het indienen van de bouwaanvraag in 1913 nog geen eigenaar of mede-eigenaar. Hij staat enkel vermeld als architect en Gustaaf De Win als opdrachtgever. Bij een bouwaanvraag voor kleine veranderingen in 1926 staan François Dens en Emile Van den Avoort als eigenaars vermeld.

Bij het appartement aan de Jezusstraat 10 in 1921 staat hij op de bouwaanvraag en de bouwplannen vermeld als mede-eigenaar, samen met G. Du Bois .

Het eerste appartement dat hij voor eigen rekening laat (ver)bouwen is in 1923 aan de Mechelsesteenweg 206, palend aan zijn eigen architectenwoning. Hij verbouwt het bestaande Hotel Rousseaux tot een appartementsgebouw.

In 1925 investeert hij samen met notaris Van der Avoort in de bouw van het appartement aan de Mechelsesteenweg 225-229. Zij bezaten elk de helft van de aandelen van dit appartement.

6.4. NAAMLOZE MAATSCHAPPIJEN

Voor de investering in de bouw van een appartement werd vaak een naamloze maatschappij opgericht. Dit is een financieel interessante constructie voor de opdrachtgever. Deze maatschappijen worden soms opgericht voor de bouw van meerdere opbrengsteigendommen. Maar dit is zeker niet altijd het geval; vaak worden ze opgericht met het oog op een eenmalige investering in een eenmalig bouwproject.

De Naamloze Maatschappijen die opdrachten gaven aan François Dens zijn vaak dergelijke eenmalige oprichtingen. We vinden alleszins geen verdere bouwaanvragen terug in het Stadsarchief van Antwerpen. De naam van de maatschappij verraadt al vaak dat de oprichting gebeurde alleen voor de bouw van dit ene gebouw.

Het is door deze constructies vaak moeilijk te achterhalen wie de opdrachtgever is en wie achter deze Naamloze Maatschappij zit. Er wordt wel telkens een handtekening en adres van de afgevaardigde beheerder gevraagd. Helaas zijn alle documenten handgeschreven en is de leesbaarheid van een handtekening niet vanzelfsprekend.

Of deze maatschappijen na de bouw ook verder optraden voor de exploitatie van de appartementen is niet te zeggen. Deze financiële constructie werd opgesteld voor de financiële voordelen. Het is dus niet zo dat deze appartementen door grote bouwpromotoren gebouwd werden.

NAAMLOZE MAATSCHAPPIJ AMERICAN BUILDING

In opdracht van de Naamloze Maatschappij American Building bouwt François Dens in 1927 een appartementsgebouw met garage aan de *Kipdorpvest 46*. Het adres dat bij de bouwaanvraag wordt opgegeven is Kolveniersstraat 26. De naam op het bouwplan is niet leesbaar.

In een later bijgevoegde brief verklaart Joris Emiel Romain Dubois de verantwoordelijke achter de maatschappij te zijn. Of het hier om familie gaat van G. Du Bois, waarvoor Dens al eerder opdrachten uitvoerde, of om dezelfde persoon (G. / *Georges* / *Joris*), is niet geweten. Later wordt een brief ondertekend met de eigenares.

Deze naamloze maatschappij deed verder geen aanvragen. De naam van de maatschappij verwijst waarschijnlijk naar de onderliggende winkel waar auto's verkocht werden van de Amerikaanse merken Buick en Cadillac.

NAAMLOZE MAATSCHAPPIJ - 'DE MODERNE WONING'

Voor de bouw van het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 164 wordt de naamloze maatschappij 'De Moderne Woning' opgericht. Als adres van de afgevaardigde beheerder wordt de Jan Van Rijswijcklaan 255 opgegeven. Op een tweede bouwaanvraag wordt het adres Van Eycklei 19 opgegeven.

Er gebeuren geen verdere bouw aanvragen door deze maatschappij in Antwerpen.

NAAMLOZE MAATSCHAPPIJ - I.C.A.

Voor de bouw van het appartementsgebouw aan de Van Eycklei 17-18 werd de Naamloze Maatschappij I.C.A. opgericht. Waarvoor deze afkorting staat is niet bekend.

Als contactadres wordt eerst de Simonsstraat 36 opgegeven. De plannen worden ondertekend door Jacques Deutscher, diamanthandelaar. Hij staat later ook vermeld in de Ratinckx telefoongidsen als bewoner van het appartement.

Op de tweede bouwaanvraag en ook op de bouwplannen staat nog steeds de naam van Jacques Deutscher vermeld als Beheerder afgevaardigde van de Ne My I.C.A. maar wordt als adres de Van Eycklei 19 opgegeven.

Er zijn opvallende gelijkenissen tussen de adressen van de opdrachtgever(s) opgegeven bij de bouw van het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 168 (Rosenfeld-Figatner), de Jan Van Rijswijcklaan 164 (Naamloze Maatschappij 'De Moderne Woning') en de Van Eycklei 17-18 (Naamloze Maatschappij I.C.A.). Het adres Jan Van Rijswijcklaan 255 en Van Eycklei 19 komen hierbij steeds terug.

Ook zijn er stilistisch gelijkenissen tussen de gevels van de Jan Van Rijswijcklaan 168 en Van Eycklei 17-18. Het appartementsgebouw aan de Van Eycklei 17-18 is een gespiegelde versie van het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 168.

NAAMLOZE MAATSCHAPPIJ - PELIKAAN

De opdrachtgever voor het ontwerp van dit niet gerealiseerde appartementsgebouw aan de Pelikaanstraat 100, woonde zelf ook in de Pelikaanstraat, enkele huizen verder. De opdrachtgever kiest uiteindelijk niet voor Dens maar voor de Joodse architect David Moëd voor de bouw van zijn appartementsgebouw.

RÉSIDENCE BELLE-VUE - NAAMLOZE MAATSCHAPPIJ

Dhr. Schwalbe geeft als afgevaardigde bestuurder van de vastgoedmaatschappij Résidence Belle-Vue opdracht aan François Dens en Léon Stynen voor een appartementsgebouw aan de Koningin Elisabethlei 6. (voltooid in 1935) Er woonde een F. Schwalbe op de Elisabethlei 111. En later in 1937, woont een L. Schwalbe op de Elisabethlei 6.

NAAMLOZE BOUW- CREDIET- EN SPAARMAATSCHAPPIJ "VOORSPOED"

In 1921 krijgt François Dens de opdracht voor de bouw van een appartementsgebouw met schouwspelzaal aan de Carnotstraat 13-17. Dit gebeurt in opdracht van de Naamloze Bouw-Crediet- en Spaarmaatschappij "Voorspoed".

Deze maatschappij, opgericht in 1910, was zowel bouwpromotor als hypotheekverstrekker en spaarkas. Afgevaardigd-beheerder was de Antwerpse liberale senator en ondernemer Joseph Nellens ²¹⁵. De maatschappij bouwde vele woningen en villa's in de nieuwe buitenwijken rond Antwerpen, meestal in samenwerking met architect John Voet. Na de Eerste Wereldoorlog, van 1921 -1925, zijn er enkele grotere projecten bekend waaraan François Dens meewerkt, zoals Rubens Palais aan de Carnotstraat 13-17. François Dens zal ook enkele kleinere opdrachten uitvoeren in opdracht van de NM "Voorspoed", zoals de bouw van rijwoningen in de Stadionstraat en in de De Bosschaertstraat op het Kiel²¹⁶

Na 1925 is de maatschappij vooral actief in Knokke als de Société Immobilière Knocke Balnéaire. Joseph Nellens zorgt o.a. voor de verkaveling van *Albert Plage*. Hij geeft ook de opdracht aan Léon Stynen, in samenwerking met François Dens en Jan Van Hoenacker voor de bouw van het Casino van Knokke. Hij kende François Dens dus al van vroegere opdrachten.

²¹⁵ "Voorspoed (collectief)".

²¹⁶ "Burgerhuis in beaux-artsstijl (ID: 83623)".

7. DE BEWONERS

7.1. OVERZICHT BEWONERS

TELEFOON- & ADRESBOEKEN

Het is niet mogelijk om een exhaustieve lijst van bewoners op te stellen, maar er werd toch voldoende informatie gevonden om een beeld te krijgen van de bewoners en hun sociale achtergrond.

Het achterhalen van de namen van de bewoners van deze burgerappartementen, is niet evident om tal van redenen. Er werd gezocht in de bevolkingsregisters op het adres van de appartementen. Deze bevolkingsregisters zijn binnen Antwerpen helaas maar beschikbaar tot 1930. We kunnen hieruit dus enkel informatie vinden over de appartementen opgeleverd voor 1930. Daarnaast werd er ook gekeken in de *Ratinckx* telefoonboeken en de *Tout Anvers* adresboeken. Hierin zijn ook de beroepen van de bewoners opgenomen.

We zien ook dat zowel de bevolkingsregisters als de telefoon- en adresboeken nog niet aangepast zijn aan de typologie van de appartementen. Er is nog steeds maar één pagina per huisnummer voorzien. Hierop zijn alle bewoners van dat moment opgenomen. Alle bewoners staan dus samen op dezelfde pagina. Door het plaatsen van kruisjes probeert men aan te geven welke personen samen horen. De administratie loopt achter op de praktijk.

Het is dus ook niet te achterhalen welke gezin of individu welk appartement bewoonde. Er is bij sommige appartementsgebouwen een groot onderscheid tussen de appartementen onderling qua indeling, oriëntering en dus ook qua waarde. Er zijn appartementen aan de straatzijde en aan de achterkant; appartementen op de eerste verdieping of hoger gelegen en onder het dak, enz. ...

Er kan via de bevolkingsregisters enkel achterhaald worden met hoeveel personen een appartement werd bewoond. Natuurlijk hebben we via het aantal slaapkamers in het appartement wel een beeld van de grootte van het gezin. Ook appartementen waarbij er in de kelderverdieping plaats voorzien is voor het plaatsen van kinderwagens, wijzen erop dat het appartement bedoeld was of bewoond werd door een (jong) gezin.

In het bevolkingsregister voor de Simonstraat 2-4, dicht bij de Diamantbeurs, in de Joodse wijk zijn er opvallend meer ongehuwde mannen ingeschreven. Deze appartementen hebben ook maar één slaapkamer. Ze waren dus ook niet bedoeld voor gezinnen.

In de bevolkingsregisters zijn de namen van het inwonend dienstpersoneel opgenomen. In de adresboeken zijn ook de namen van de conciërge telkens opgenomen. De handelaars van de winkels op de benedenverdieping van de appartementen worden ook vermeld.

Ook kon men een idee krijgen van hoeveel opdrachtgevers en hun familie gingen wonen in hun eigen appartementsgebouw.

BEROEPEN

Bij de Ratinckx telefoon- en adresboeken staat ook het beroep van de bewoners vermeld. Het gaat hierbij natuurlijk steeds om het beroep van het hoofd van het gezin, de man.

Veel van de appartementen van François Dens, werden gebouwd door Joodse opdrachtgevers in of aan de rand van de Joodse wijk. Deze appartementen werden dan ook vaak bewoond door bewoners met Joods klinkende namen. Het meeste aantal Joodse bewoners komt ook voor in de appartementen die door Joodse investeerders waren gebouwd. Daarbij is het aantal diamantairs of personen actief binnen de diamanthandel groot: bijvoorbeeld *négt.diam.* (diamanthandelaar), *scierie diam.* (diamantslijper), enz.

Enkele voorbeelden van andere beroepen of beroepsbezigheden die te vinden zijn in de Ratinckx adresboeken naast de bewonersnamen zijn: *ingénieur civil de machines, officier à l'armée, off.pens., avocat, Dr. en droit, pharmacien, médic. (médecin), agt de change, fourniture pr autos, drogueries, négt en laines, nég. en tabacs, représent., dir.de société, direct.de banque,...*

Er zijn dus universitaire en vrije beroepen, legerofficieren, administratieve medewerkers en handelaars onder de huurders te vinden.

Ook komt de vermelding "*sans profession*" (*s.pr*) voor. Het gaat hier niet om werklozen, maar meestal om vrouwen (weduwes), gepensioneerden of renteniers (ook: "rentier").

Enkele van deze appartementen werden verhuurd aan consuls en diplomaten. Aan de Belgiëlei 15 woonde de consul van Argentinië en aan de Jezusstraat 10-14 woonde de vice-consul van Frankrijk.

Schrijver Lode Zielens ²¹⁷ bekend van onder andere het werk *Moeder waarom leven wij?*, bewoonde een appartement aan de Carnotstraat 13-17. De letterkundige Willem Gijssels ²¹⁸ bewoonde een appartement in hetzelfde gebouw.

Architect en collega Alfred Portielje²¹⁹, die zelf ook in samenwerking met Jan De Braey burgerappartementen ontwierp, bewoonde een tijdje een appartement op de derde verdieping aan de Jan van Rijswijcklaan 164. Ook zijn dochter Nellie bewoonde een appartement van hetzelfde gebouw, op de zevende verdieping.

Een van de appartementen in het gebouw aan de Jezusstraat 10-14 werd bewoond door de familie Nottebohm. Naar deze familie werd onder meer de Nottebohm-zaal in de Consciencebibliotheek genoemd.

²¹⁷ "Lode Zielens," laatst geraadpleegd op 26 jul 2015,
<http://www.schoonselhof.be/schoonselhofz/zielens%20lode.html>

²¹⁸ "Willem Gijssels," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015,
<http://www.schoonselhof.be/schoonselhofgj/gijssels%20willem.html>

²¹⁹ Saskia Van Mieghem, "Alfred Portielje (1883-1965). Leven en werk van een veelzijdig Antwerps architect." (masterproef, Universiteit Gent, 2015).

st., constructie- 369,61.	41 Oddery (Mlle I.), confise- rie. 43 Van den Eynde J., tac., cig. et liqueurs. 45 Van Cakenberghe A., café «In Breughel».	58 De Volder (Me) 60 Burger Laar- ger. 212.	alandia, nes. rdienne s Mari- er. X eckers, rie en lijstin- export merie. afé.	ners et Tailors, gérant Cornelissen J. 15 Delcon F., concierge. 15 Birnbaum L., négt. en diam. X 972,87. » Ezcurra A., consul de la Républ. Argentine. X 940,51. » Kleinkramer R., négt diam. » De Beul R., pharmacien (priv.). X 933,91. » Posner J., négt diam. X 917,85. » Urvater frères, négt. X 985,72. » Servais L., offic. pens. X 964,72. » Hirschthal M., négt en diam. X 965,39. » Cruysmans Henry M., Dr en droit. X 984,21 (priv) » Burstenbinder F., négt en diamants. » Tolkowsky Maur., s. pr. 17 Berenson S., soierie de diamants. X 936,58. » Backeljau H. » Weyland L., méc. dent. 19 Somers L., avocat. X 909,90. 21 Kleinhaus M. W., repr. comm. 23 Lipschutz I., négt en dia- mants. X 935,01.
aan 7. stridlaan, rellaan. ridlaan en arellaan.	2 Van Hemelryck (V. F.), s. profession. » Mannoni L., particulier. » Wingert Léon, courtier de navires. » Canivet L., médec. (priv.) » Cercle Français. X 354,91. 4 Vreugde P., drogueries. Sanitas. X 251,65. 6 Smeets (Ve W.), confis et fruits. 8 Mannekens Jos., café Té- légraphie. X 374,48. » Schevelenbos (Ve L.), s. prof. 10-12 Compt. génér. de l'Auto- mobile, fournit. pr autos. X 328,01. 14 Souliman J., vice-consul de France. » Jessen E., empl. » Van Damme M., agt de change. » Van den Bosch L., secrét. fondé de pouvoirs à la Cie du Gaz. » Nottebohm André, ren- tier. » Chanania E., négt diam. » Tielemans Fr., concier- ge. X 337,34.	Joe English (r) Borgerho Plan J. Comm. Pont de 60. Begint Steenebru 7 Pirlet J., lay 11 Benoy A., 13 De Roy J., s	Jonghelinck 8 ^e Sec Plan M. Comm. r. Hof finit l. r. Begint Hof t 6 eindigt Legt 1 Van Roten 3 Halfman pluies. 5 Noydens 7 Stappers » Stappers 9 Janssens	15 Delcon F., concierge. 15 Birnbaum L., négt. en diam. X 972,87. » Ezcurra A., consul de la Républ. Argentine. X 940,51. » Kleinkramer R., négt diam. » De Beul R., pharmacien (priv.). X 933,91. » Posner J., négt diam. X 917,85. » Urvater frères, négt. X 985,72. » Servais L., offic. pens. X 964,72. » Hirschthal M., négt en diam. X 965,39. » Cruysmans Henry M., Dr en droit. X 984,21 (priv) » Burstenbinder F., négt en diamants. » Tolkowsky Maur., s. pr. 17 Berenson S., soierie de diamants. X 936,58. » Backeljau H. » Weyland L., méc. dent. 19 Somers L., avocat. X 909,90. 21 Kleinhaus M. W., repr. comm. 23 Lipschutz I., négt en dia- mants. X 935,01.
al des) cul n -10/11. au Lait de Flan- 7, eindigt anderenstr. café Oud 328,29. p. (magas.). café.	16 NIEBERDING J. ET FILS, commiss. expé-			

73 RATINCKX GIDS, JEZUSSTRAAT 10-14, 1935

74 RATINCKX GIDS, BELGIËLEI 15, 1935

OPDRACHTGEVERS & FAMILIE

De namen van opdrachtgevers, of familieleden van opdrachtgevers, komen ook voor als bewoners van de appartementen. Hier worden slechts enkele voorbeelden gegeven.

Marcel Tolkowsky, was in 1933 de opdrachtgever van het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijklaan 172. Hij bewoonde, zeker vanaf 1930, een appartement in het gebouw aan de Mechelsesteenweg 225-229. Hij zal hier nog blijven wonen tot na de bouw van zijn eigen appartement. Vermoedelijk was het appartement op de eerste verdieping van zijn eigen opbrengsteigendom voor hem ontworpen. Dit appartement is opvallend ruimer dan de rest van de appartementen.²²⁰ In 1940 verhuist (vlucht?) hij, omwille van de Tweede Wereldoorlog, naar New York. Ook Maurice Tolkowsky, waarschijnlijk de oom van Marcel, bewoonde een appartement aan de Belgiëlei 15-17.²²¹

Dhr. Coppens is de opdrachtgever voor het appartement aan de Jan Van Rijswijklaan 255, op de hoek van de Hazelarenstraat en staat als bewoner in de Ratinckx gids van 1933.

²²⁰ "Modernistisch appartementsgebouw (ID: 212839)," laatst geraadpleegd op 25 jul 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212839>

²²¹ "Familiegeschiedenis," laatst geraadpleegd op 26 juli 2015, <http://www.tolkowsky.com/history.php>

Ook L. Goldmuntz (Prins Albertlei 25), Ch. Finkelstein (Belgiëlei 13-15) en J. Grafstein en J. Zackheim (Consciencestraat 4) zullen een appartement binnen hun eigen opbrengsteigendom bewonen.

De naam van (Maurice) Dembitzer kwam eerder al voor als opdrachtgever van de bouw van een burgerwoning aan de Lange Herentalsestraat 99 en verschijnt nu als bewoner van het appartement aan de Hazelarenstraat.

Ook de dochters van François Dens zullen op een bepaald ogenblik een appartement bewonen, ontworpen door hun vader.

Zijn oudste dochter Irma huwde met Maurice Geurts. Zij woonden op een appartement aan de Van Eycklei 17-18. Later zal Geurts een sigarenwinkel, *Maison Don Carlos*, openhouden op de hoek van de Simonsstraat. Aan de hand van de Ratinckx adresboeken kunnen de foto's uit het fotoalbum van François Dens gedateerd worden. De sigarenhandel van Geurts staat afgebeeld op de foto van de Simonsstraat 2-4. *Maison Don Carlos* staat voor het eerst vermeld in de Ratinckx gids van 1937.

Zijn tweede dochter Gabrielle huwde met Fernand Steenackers. Zij woonden in het appartementsgebouw aan de Mechelsesteenweg 225 -229. Steenackers had in een van de onderliggende winkelpanden een kolenhandel. Later zullen zij verhuizen naar een modernistische villa in de Berkenlaan 9 in Wilrijk, ook door vader François Dens ontworpen.

BESLUIT

Voor een middenklasse-appartement gaf een investeerder de opdracht tot het bouwen of verbouwen van een appartement. Die appartementen zijn uitsluitend bedoeld als opbrengsteigendom en de investeerder gaat er zelf niet wonen.

Bij burgerappartementen gaat het om de betere burgerij die gaat investeren in appartementen, waar ze vaak zelf ook zullen gaan wonen. Het zijn appartementen met standing. De andere bewoners van de burgerappartementen kwamen uit dezelfde sociale klasse als de opdrachtgevers. Dat blijkt uit de beroepen die de bewoners uitoefenen: vrije beroepen, militairen, handelaars, enz.

De appartementen gelegen in of aan de Joodse wijk, zoals Simonsstraat, Jan Van Eycklei, of die door Joodse opdrachtgevers werden gefinancierd zoals Prins Albertlei, Jan Van Rijswijklaan worden duidelijk ook meer door Joden bewoond. Zij zijn voor het merendeel actief in de diamantsector.

Daarnaast behoorden ook de conciërge en eventueel inwonend dienstpersoneel tot de bewoners van het pand.

7.2. DE BURGERIJ IN APPARTEMENTEN

De burgerappartementen worden gebouwd met een bepaald publiek van bewoners voor ogen. Of het nu ging om de opdrachtgever zelf of voor de potentiële huurder of mede-eigenaar (na de wet op mede-eigendom van 1924), men bouwde deze appartementen voor de betere burgerij die er voor koos om niet langer in een herenhuis (of villa in de buitenwijk) te wonen. De overgang van herenhuisen naar appartementen is een moeizame overgang in de woongeschiedenis. Zeker de betere bourgeoisie was erg gesteld was op de uitstraling en het prestige dat een ruim herenhuis kon bieden.

De burgerij had tot het interbellum (veel) dienstpersoneel in dienst. De burgerwoningen waren dus ook hierop georganiseerd. Er was een dubbele circulatie met aparte trappen waardoor bewoners en dienstpersoneel elkaar zelden kruisten. Ook de verschillende ontvangstvertrekken waren duidelijk afgescheiden van de privévertrekken.

François Dens, maar ook andere architecten die zich toelegden op de nieuwe woontypologie van het burgerappartement, slaagden erin om de appartementen aantrekkelijk te maken voor deze bevolkingsgroep. Ze hielden hierbij rekening met de specifieke sociale voorschriften en codes waaraan de burgerlijke woencultuur gebonden was. Het is boeiend om de verschillende grondplannen te bekijken en de inspanningen van de architect om het traditionele kamerplan van een herenhuis (met verdiepingen) en de functies van de verschillende kamers aan te passen aan het appartement (op één niveau).

MENTALE AANPASSING

Het wonen in een appartementsgebouw vraagt ook een mentale aanpassing van haar bewoners. Men verlaat het idee van individueel wonen voor een vorm van collectief wonen.

Bij de burgerij overheerst op dat moment nog de negatieve associatie van collectief wonen met sociale woonblokken waar men met te veel op een te kleine oppervlakte woont, waar er weinig tot geen privacy, isolatie en hygiëne is.

De burgerij moet wennen aan het nieuwe idee dat ze weliswaar een gebouw delen, maar nog steeds hun eigen afgescheiden individuele woonentiteit hebben. Om dit uitgelegd te krijgen worden zelfs infobrochures en maquettes gemaakt.²²² Een voorbeeld is de infobrochure *Messages à la nation* van de SBI (*Société Belge Immobilière*, opgericht in 1922), en de bijhorende maquette.²²³

Hierin wordt uitgelegd hoe een appartement in elkaar zit, welke voordelen er verbonden zijn aan het bewonen van een appartement, welke extra voorzieningen er zijn, enz. Aan de wantrouwige burger wordt uitgelegd dat het appartement via de gemeenschappelijke

²²² Eric Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," in *Art Deco architectuur*, red. Maurice Culot (Brussel: Archive d'architecture moderne, 1996), 79.

²²³ Een dergelijke maquette was te zien op de tentoonstelling "Architecturale schatten: van art nouveau tot Expo 58" in het CIVA, Elsene van 28/01/2015 tot 19/04/2015.

voordeur enkel toegankelijk is voor de bewoners, de bezoekers of wie daar hoorde te zijn. De traphall en gangen waren gemeenschappelijk, maar dus niet openbaar. Daarbij had iedereen, na de weliswaar gemeenschappelijke hall, toch een eigen voordeur die toegang gaf tot het eigen appartement, dat dus privé was en enkel toegankelijk voor de bewoners.

Het was zelfs zo dat de SBI op de Handelsbeurs een appartement op ware grootte presenteerde²²⁴. Ook op de Wereldtentoonstelling van 1930 werd een maquette van een appartement getoond.²²⁵

Daarnaast is er de belangrijke factor dat men door te wonen in een appartement geen verbondenheid meer heeft met de grond. Men kocht niet langer een huis verbonden aan een tastbaar stuk grond, wat staat voor duurzaamheid, maar men kocht een ruimte in een vergankelijk gebouw.²²⁶ Herenhuizen werden binnen een zelfde familie doorgegeven en geërfd, en stonden ook vaak bekend onder de naam van de familie die ze bewoonde.

De nieuwe woonvorm van het appartement vroeg dus ook een mentaliteitsverandering ten opzichte van eigendom. In tegenstelling tot een woonhuis is er bij een appartement ook geen individuele tuin of buitenruimte. Indien mogelijk is er wel een voortuintje of uitzonderlijk een gemeenschappelijke tuin aanwezig. Soms wordt dit in de bouwvoorschriften opgenomen.

Bij het appartement moeten dus andere aspecten van de relatie met de buitenwereld of zelfs de natuur benadrukt worden. Als men niet beschikt over een tuin of binnenkoer wint het uitzicht vanuit het appartement aan belang. De ligging van een appartementsgebouw aan een park, aan een boulevard of een brede laan met bomen of op een straathoek winnen aan belang. Daarin speelde dus ook de naamgeving een rol. Men koos voor namen die verwezen naar lucht en licht en naar het weidse uitzicht op de stad.²²⁷ Het appartementsgebouw Bellevue in de Koningin Elisabethlei 6 werd in 1933 ontworpen door François Dens samen met Léon Stynen.

Door de lift zal ook de hiërarchie van de woonlagen veranderen. Vroeger gold: hoe hoger de verdieping waar men woonde, hoe goedkoper het appartement.²²⁸ Hier zal dus het panoramisch zicht op de stad als een attractieve factor worden uitgespeeld.

Een laatste evolutie is dat de architect rekening moet houden met de eisen en wensen van personen die niet de opdrachtgever zijn maar potentiële huurders-bewoners. Dit vereist van de architect enerzijds inzicht in de wensen van de toekomstige bewoners zonder echter de belangen van de investeerder uit het oog te verliezen.

²²⁴ Marcel Culot, *Brussel - 100 jaar architectuur - 1910-2010* (Brussel: AAM éditions, 2013). 114-115.

²²⁵ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 80.

²²⁶ De Caigny, *Bouwen aan een nieuwe thuis, wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, 166-173

²²⁷ Hennaut, "De bloei van het appartementsgebouw," 82.

²²⁸ Tijl Eyckerman, "Van eengezinswoning tot appartement: een structurele verandering," 238.

GEVEL

Bij een herenhuis was het de gevel die het prestige en de smaak van de bewoners moest weerspiegelen. De architect kon vooral hierin zijn creativiteit kwijt, aangezien er tot het eind van de 19^e eeuw werd vastgehouden aan een traditioneel grondplan van een aantal en-suite kamers, waarbinnen weinig variatie mogelijk was.²²⁹

Bij een appartement deelt men de gevel met de andere bewoners. Er wordt dus gestreefd naar een stijl die het gemeenschappelijk prestige van de bewoners kan weerspiegelen.

NAAMGEVING

Naar de vroegere stadshotels werd verwezen met de naam van de familie die ze bezat en bewoonde. Het herenhuis dat François Dens in 1923 laat ombouwen tot appartementen naast zijn architectenwoning was het Hôtel Rousseau. Het herenhuis dat door François Dens werd verbouwd in opdracht van Charles Finkelstein in de Belgiëlei 15 heette het Hôtel Van de Werve de Vosselaere. Deze benoeming van het gebouw met de familienaam straalde prestige uit.

Om meer allure te geven aan de appartementsblokken worden ze *residenties* genoemd. De bewoners hoefden dus eigenlijk niet te vermelden op welk adres ze woonden, maar konden zeggen in welke residentie ze woonden.

De keuze van een goed klinkende naam voor het appartementsgebouw was belangrijk. Aangezien het niet meer mogelijk is om te verwijzen naar de familie die het gebouw bewoonde wordt gezocht naar andere alternatieven. De naam van het appartement kan eenvoudig verwijzen naar de straat waarin het appartement is gebouwd, of de onderliggende winkel of cinéma (Carnotstraat 13-17 : *Palais Rubens*). Geslaagder zijn de namen die verwijzen naar een karakteristiek van het appartement, zoals het mooie uitzicht (bijvoorbeeld Koningin Elisabethlei 6: *Résidence Bellevue*) of ook de intenties die het appartement wil uitstralen (Jan Van Rijswijcklaan 164: *Résidence Moderne*).

²²⁹ “Van huis naar appartement- verticaal of horizontaal wonen?,” informatiebord op de tentoonstelling “Architecturale schatten: van art nouveau tot Expo 58” in het CIVA, Elsene van 28/01/2015 tot 19/04/2015.

ONDERSCHEID TUSSEN APPARTEMENTEN BINNEN HETZELFDE GEBOUW

Binnen eenzelfde appartementsgebouw wordt soms ook een onderscheid gemaakt worden tussen de appartementen onderling: er zijn grote en kleine verschillen op velerlei vlak.

Bij het appartement aan de Frankrijklei 62 verschilt de deurversiering van de derde verdieping, van deze van de andere verdiepingen. Wat hiervoor de reden is, is niet genoteerd. Op het vlak van grootte van het grondplan is dit appartement gelijk met de rest van de appartementen. Ook in de gevel is geen onderscheid gemaakt op de derde verdieping.

Daarnaast zijn er veel voorbeelden, waarbij het appartement op de eerste en tweede verdieping groter in oppervlakte is dan de appartementen op de rest van de verdiepingen. is het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 1-3. Bij het appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 172, is er één appartement beduidend groter dan de overige. Dit appartement was bedoeld voor de opdrachtgever, Marcel Tolkowsky.

VERHUREN

Op de foto's in het fotoalbum van François Dens is te zien dat er aankondigingen aan de gevel hangen waarop te lezen valt dat deze appartementen te huur zijn. Dit wordt zowel in het Nederlands als het Frans aangegeven.

Aan de gevel van de Carnotstraat 15-17 hangt een Nederlandstalig plakkaat appartementen te huur. Op de gevel van het appartementsgebouw aan de Consciencestraat 4 hangt een plakkaat 'appartement à louer' van notaris Adolphe de Duve. Aan de ramen van de appartementen aan de Jan Van Rijswijcklaan 164 en 172 hangen er aanplakplakkaten loué, die aangeven dat deze appartementen reeds verhuurd waren.

FIGUUR 75 CONSCIENCESTRAAT 4, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 76 CARNOTSTRAAT 13-17, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

BESLUIT

In deze masterproef werd zowel onderzoek gedaan naar het leven en werk van één architect, François Dens, als naar de maatschappelijke context van één typologie binnen zijn oeuvre, de burgerappartementen.

François Dens (1880-1968) was een Antwerpse architect die voornamelijk actief was in de interbellumperiode. Hij liet een omvangrijk en gevarieerd oeuvre na van zowel burgerhuizen als villa's, maar ook cinemazalen, kantoorgebouwen, winkels en appartementen. In dit oeuvre nemen vooral de burgerappartementen een voorname plaats in, zoals verder zal worden toegelicht.

Toch is François Dens relatief onbekend voor wie er de Belgische en Antwerpse architectuurgeschiedenis op naslaat. Zijn naam duikt slechts sporadisch op in een opsomming van architecten die actief zijn in Antwerpen en werk van hem verschijnt als illustratie in boeken maar zonder naamtoekenning. Ook de biografische gegevens zijn zeer schaars.

Nochtans is François Dens een architect die de aandacht verdient: zijn oeuvre is zeer uitgebreid en gevarieerd en illustreert telkens de diverse stijlen die belangrijk waren in de interbellumperiode in Antwerpen.

Algemeen kan zijn carrière ingedeeld worden in drie periodes, zonder al te scherpe grenzen te trekken.

In een eerste periode werkte hij voor zijn burgerappartementen in een beaux arts-stijl die hij aanvult met versieringen in art nouveau. Hij koos dus niet voor de neo-stijlen van zijn leermeester J.J. Winders.

In een tweede, zeer vruchtbare periode, vanaf ongeveer het midden van de jaren'20, gebruikte hij volop de art-deco stijl. Enkele van zijn gevels zijn typische vertegenwoordigers van de art-decostijl, die in Antwerpen in het interbellum bij burgerappartementen graag gebruikt werd.

In zijn derde periode, na 1930, evolueerde hij snel naar een modernistische stijl voor zijn laatste burgerappartementen en ook woningen. Dat hij deze modernistische stijl al vroeg wist te waarderen blijkt bijvoorbeeld uit de villa die hij in 1932, kort na de wereldtentoonstelling, voor zijn dochter ontwierp in Wilrijk.

Het werkterrein van Dens ligt voornamelijk in Antwerpen en moet gezien worden tegen de achtergrond van de demografische en economische groei van de stad Antwerpen en de daaruit volgende stadsuitbreidingen. Antwerpen is als bloeiende havenstad op zoek naar uitbreiding en meer woongelegenheden, voornamelijk in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog. Het werkterrein van François Dens ligt aanvankelijk in de stationsbuurt en in

de belangrijke commerciële straten. Later ontwerpt hij appartementen aan de brede lanen, de Joodse wijk en de wijk rond het Stadspark en het Albertpark. Tenslotte is hij bij de eersten om het potentieel te zien van de nieuwe Tentoonstellingswijk na de wereldtentoonstelling van 1930.

Wie de gevels van de burgerappartementen van François Dens bekijkt, merkt dat zij mee het algemene straatbeeld van de stad Antwerpen bepalen. Toch is François Dens, ondanks zijn uitgebreide oeuvre, relatief onbekend. Dat is waarschijnlijk omdat hij niet te beschouwen is als een avant-gardist. Wellicht bleef hij daardoor in de architectuuroverzichten in de schaduw van andere architecten in Antwerpen met meer naam en faam of met een vooruitstrevender profiel, zoals bijvoorbeeld later Léon Stynen.

François Dens voelde goed de nieuwe tendensen aan. Als lid van de Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen (KMBA) was hij op de hoogte van de vernieuwingen in de architectuur, in binnen- en buitenland. Maar hij had vooral de feeling om de typische kenmerken van de nieuwe stromingen te integreren in zijn ontwerpen en acceptabel te maken voor zijn burgerlijk publiek. François Dens voelde goed aan wat zijn cliënteel wenste. Hij kon de nieuwe stijl of tendensen gepast vertalen naar hun smaak: vernieuwend en 'eigentijds' maar toch niet al te radicaal.

François Dens werd in zijn tijd gewaardeerd. Hij had een trouw cliënteel van opdrachtgevers en werkte meer dan een keer samen met dezelfde investeerder of ontwierp meer dan een gebouw (woning of appartement) voor dezelfde opdrachtgever. Naast privéwoningen realiseerde hij ook veel grote projecten.

Ook door collega's en vakgenoten werd hij gewaardeerd. François Dens, die geen academische opleiding voor architect genoot maar een opleiding als beeldhouwer, werd door zijn leermeester J.J. Winders overtuigd om voluit voor de architectuur te kiezen. Joseph Nellens vroeg aan François Dens om samen met architect Jan Van Hoenacker als ervaren collega de jonge Léon Stynen bij te staan bij het prestigieuze bouwproject van het Casino Kursaal in Knokke.

We kunnen dus zeggen dat François Dens in het interbellum volop deel uitmaakte van het gezaghebbende architectencorps van Antwerpen en succesrijk deel uitmaakte van het toenmalige architectuurlandschap.

Zoals gezegd nemen de burgerappartementen in het oeuvre van François Dens een prominente plaats in. Dit blijkt niet alleen uit een brief van 1939 waarin hij om zijn erkenning als architect vraagt en waarin hij een kleine opsomming geeft van zijn bijzonderste werk, maar ook uit het fotoalbum, door de familie bewaard, dat een overzicht biedt van al zijn bouwwerken, waaronder ook reeds afgebroken appartementen.

In de catalogus, aan deze masterproef toegevoegd, wordt een overzicht gegeven van de burgerappartementen ontworpen door François Dens. Deze catalogus vormde het uitgangspunt om na te gaan binnen welke context zijn burgerappartementen tot stand

kwamen. Deze burgerappartementen kennen hun doorbraak in het interbellum. Drie belangrijke aspecten komen hierbij aan bod.

Een eerste aspect betreft het publiek voor wie deze burgerappartementen werden ontworpen, nl. de gegoede klasse.

Bij de burgerij kende het appartement, een vorm van collectief wonen, tot dan toe geen succes. Ze hadden er een afkeer van omdat ze het associeerden met het negatieve beeld van de sociale woningbouw: woonblokken zonder licht, lucht of hygiëne en met te veel mensen op een te kleine oppervlakte. Maar anderzijds liepen de onderhoudskosten van de veelal verouderde herenhuizen steeds hoger op en stegen ook de prijzen voor nieuwbouw enorm. Ook het huispersoneel was duurder geworden. Deze financiële factoren en de wet op de mede-eigendom van 1924 maakten dat het burgerappartement, vanaf het midden van de jaren '20 en in de jaren '30, een comfortabel en financieel interessant alternatief werd voor het herenhuis of de villa.

Het publiek waarvoor François Dens werkte, zowel de opdrachtgevers als de bewoners van zijn appartementen, waren leden van de gegoede burgerij, waarvan een deel van Joodse origine : handelaars, beoefenaars van vrije beroepen en investeerders. Hij had een cliënteel dat, zelfs in de crisisjaren van de jaren '30, voldoende kapitaalkrachtig was om dergelijke grote projecten te financieren.

Dat een nieuwe woonvorm zoals het burgerappartement een nieuwe manier van ontwerpen vroeg, vormt een tweede aspect.

Het grondplan blijft nauw aansluiten bij de oorspronkelijke, traditionele indeling van de herenhuizen met drie soorten vertrekken: ontvangstruimten, privévertrekken en dienstruimtes. Waar in de herenhuizen het onderscheid tussen de diverse ruimtes duidelijker was omdat ze zich op verschillende verdiepingen bevonden, stonden de architecten nu voor de uitdaging om alle functies op één verdieping of niveau samen te brengen.

François Dens, maar ook andere architecten die zich toelegden op de nieuwe woontypologie van het burgerappartement, slaagden erin om de appartementen aantrekkelijk te maken voor de gegoede burgerij. Ze hielden hierbij rekening met de specifieke sociale voorschriften en codes waaraan de burgerlijke wooncultuur gebonden was. Het is boeiend om de verschillende grondplannen te bekijken en de inspanningen van de architect om het traditionele kamerplan van een herenhuis (met verdiepingen) en de functies van de verschillende kamers aan te passen aan het appartement (op één niveau).

De appartementen bestemd voor de middenklasse waren voor de opdrachtgevers louter een opbrengsteigendom. Bij de burgerappartementen behoren de huurders tot dezelfde sociale klasse als de eigenaars. Bovendien zullen de opdrachtgevers (eigenaars) nu vaak ook zelf in hun burgerappartement gaan wonen. Opdrachtgevers en bewoners stellen dus dezelfde eisen aan hun woning.

De indeling van de woning moet aangepast zijn aan de verwachtingen van de burgerlijke levensstijl. De appartementen moeten ook comfort en prestige uitstralen. De status van het appartement komt al tot uiting in de gevel van het gebouw. De inkomhall, de eerste kennismaking met de woning, moet standing en luxe uitstralen. De appartementsgebouwen zijn uiteraard ook voorzien van allerlei faciliteiten zoals een lift, telefooncabine en eventueel een wijnkelder. Later voorziet Dens ook garages voor de auto's want een groeiend deel van de bewoners zal zich in de jaren'30 een auto veroorloven.

Bovendien is er grote aandacht in het grondplan aan manieren om het inwonend dienstpersoneel hun werk efficiënt maar quasi onzichtbaar uit te laten voeren. Aanvankelijk zijn er meidenkamers voorzien op de gemeenschappelijke zolder, nadien is er een slaapkamer in het appartement zelf voor inwonend personeel, een meid of een kindermisje. Daarnaast zijn er ook dienstvoorzieningen zoals een office, dienstlift, diensttoilet en afvalkoker op het terras aan de keuken. In de gemeenschappelijke kelderverdieping zijn de opbergruimtes, de kolenkelder, de was- en droogplaats en de staanplaats voor fietsen en kinderwagens.

Een derde en laatste aspect is dat de burgerappartementen behoren tot de eerste 'hoogbouw' in de stad. François Dens ontwierp al in 1913 een eerste burgerappartement van vier bouwlagen in de Simonsstraat 2-4. Geregeld vroeg François Dens om een uitzondering op de bouwvoorschriften om de toegestane gevelhoogte te overschrijden. Dat wordt gemakkelijk toegestaan tegen de achtergrond van de woningnood na de Eerste Wereldoorlog en het creëren van extra woongelegenheden.

Herenhuizen werden afgebroken en vervangen door appartementen. Deze hoogbouw werd ingeplant tussen de bestaande herenhuizen. Het resultaat is een straat met gevels van ongelijke hoogte naast elkaar. Dat riep toen ook al de vraag op naar een betere stadplanning omdat het als storend werd ervaren. Ook de KMBA was vragende partij om de urbanisatie van Antwerpen in betere banen te laten leiden door een adequate stadsplanning.

We kunnen besluiten dat François Dens zeker een plaats in de Antwerpse architectuurgeschiedenis verdient. Een (her)waardering van zijn werk lijkt om verschillende redenen op zijn plaats.

Hij was bij de eersten om burgerappartementen te ontwerpen en de toekomst van deze nieuwe woonvorm in te zien. Deze woonvorm komt pas tot volle bloei na de Eerste Wereldoorlog en voornamelijk in de loop van de jaren '20 en '30. Zijn werk is zeer uitgebreid en gevarieerd. Zijn burgerappartementen maken deel uit van het stadsbeeld. Bovendien illustreert zijn werk heel goed de diverse stijlen die belangrijk waren in de interbellumperiode in Antwerpen. François Dens was als architect mee met zijn tijd maar voelde goed aan wat zijn burgerlijk cliënteel wilde. Hij kon de nieuwe stijlinvloeden goed vertalen naar hun smaak. Zijn burgerappartementen illustreren treffend aspecten van de veranderende maatschappij tijdens het interbellum. Zijn relatieve onbekendheid in de huidige tijd is dus onterecht.

Het onderwerp van de burgerappartementen van François Dens in Antwerpen tijdens het interbellum werd aangereikt binnen het kader van de herinventarisatie van Antwerpen door het Agentschap Onroerend Erfgoed. Hopelijk kan deze verkennende monografie leiden tot een juiste evaluatie en (her)waardering van het oeuvre van een zeer actief architect met een boeiend oeuvre. En krijgt François Dens zo zijn terechte plaats binnen de architectuurgeschiedenis van het interbellum in Antwerpen.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1 : BRIEF 'INSCHRIJVING VOOR 'T BEROEP VAN ARCHITECT' (19 APRIL 1939)

FRANÇOIS DENS

ARCHITECTE

CHAUSSEE DE MALINES, 214

TÉLÉPHONE 770.22

CHÈQUES POSTAUX 129.350

ANVERS, le 19 April 1939.

Aan den Heer Gouverneur der Provincie
Antwerpen.

Inschrijving voor 't beroep van architect.

Nota betreffende myne beroeps bedryvigheid.

Buiten het bouwen van een groot aantal private woningen, in de Stad en omliggende, heb ik my byzonder bezig gehouden met het oprichten van appartementshuizen, eenige der voornaamste zyn:

Jah Van Ryswycklaan, zes gebouwen bestaande ieder uit 8 tot 24 appartementen.

Belgie lei. drie gebouwen elk met 8 appartementen.

Koningen - Elisabethlaan. gebouw met 24 appartementen.

Mechelsche stg. twee gebouwen elk 6 appartementen.

Prins Albertlei. gebouw met 8 appartementen.

Van Eycklei. Gebouw met 16 appartementen.

Maria Henriettalei. gebouw met 8 appartementen.

Breda laan. gebouw met 24 appartementen.

Cinéma's te Antwerpen.

Majestic-Rubens Paleis-Pathé-Berchem Palace.

Aan de kust te Knocke.

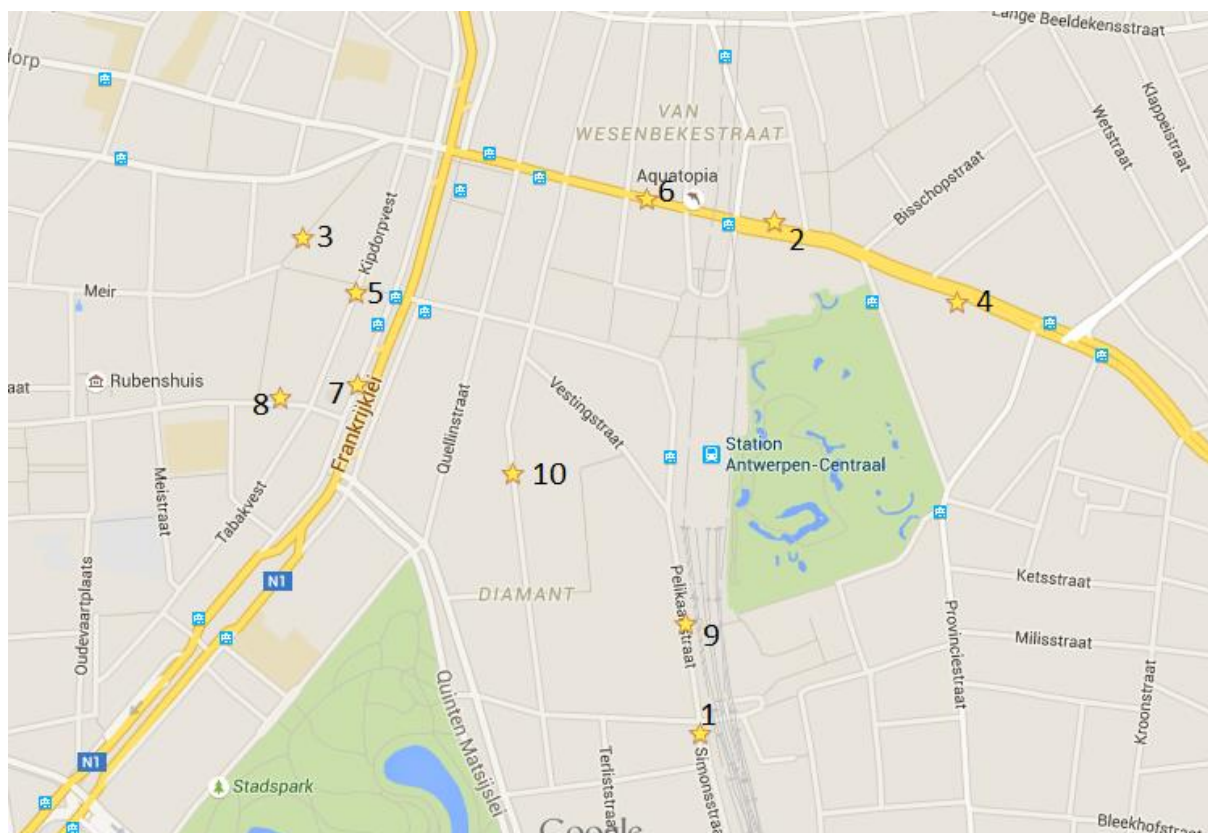
Groot hotel Rubens.

Résidence Albert 50 appartementen.

Casino-Kursaal van Knocke.

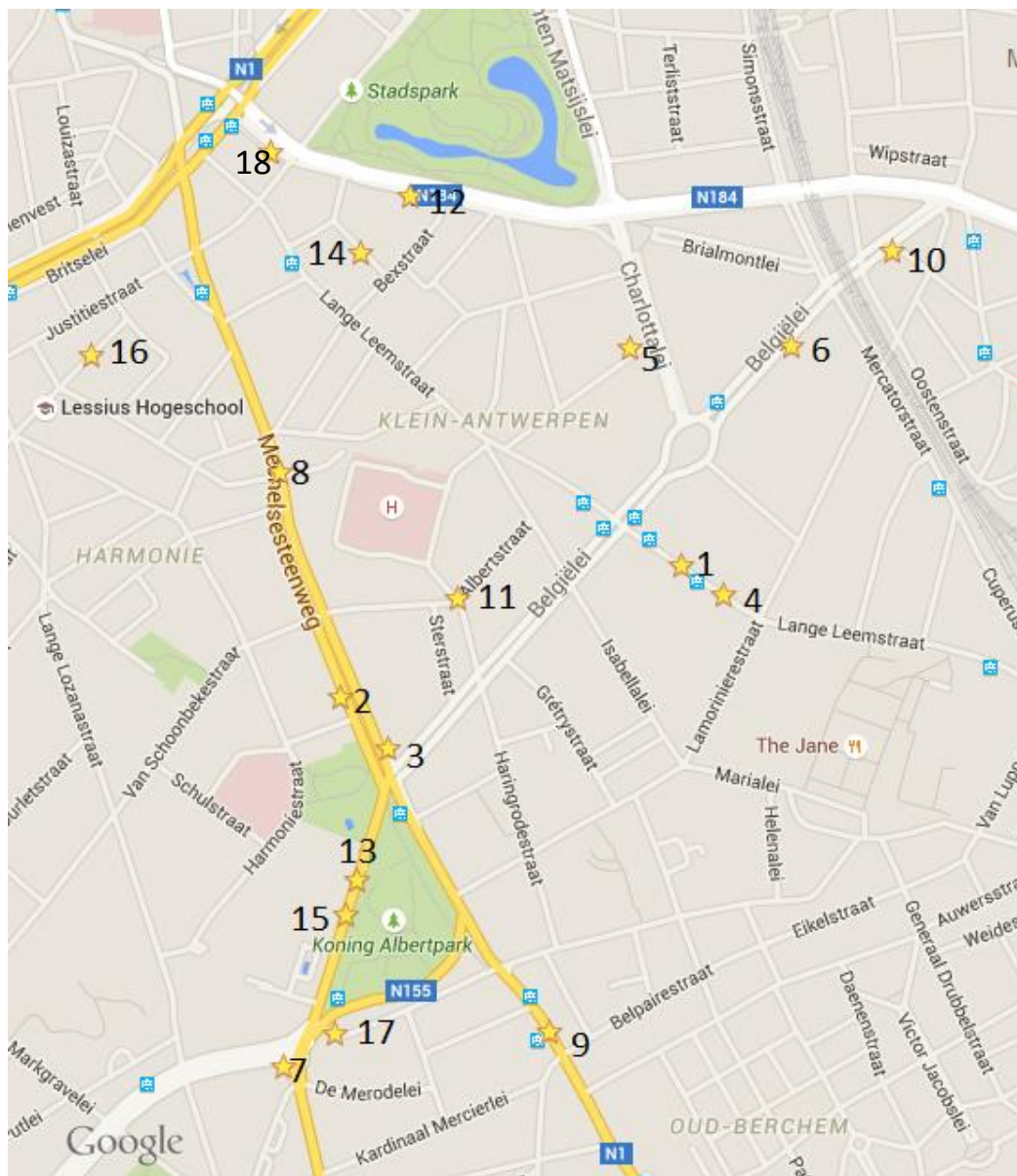
BIJLAGE 2 : LIGGING APPARTEMENTEN FRANÇOIS DENS

KAART 1 : STATIONSBUURT

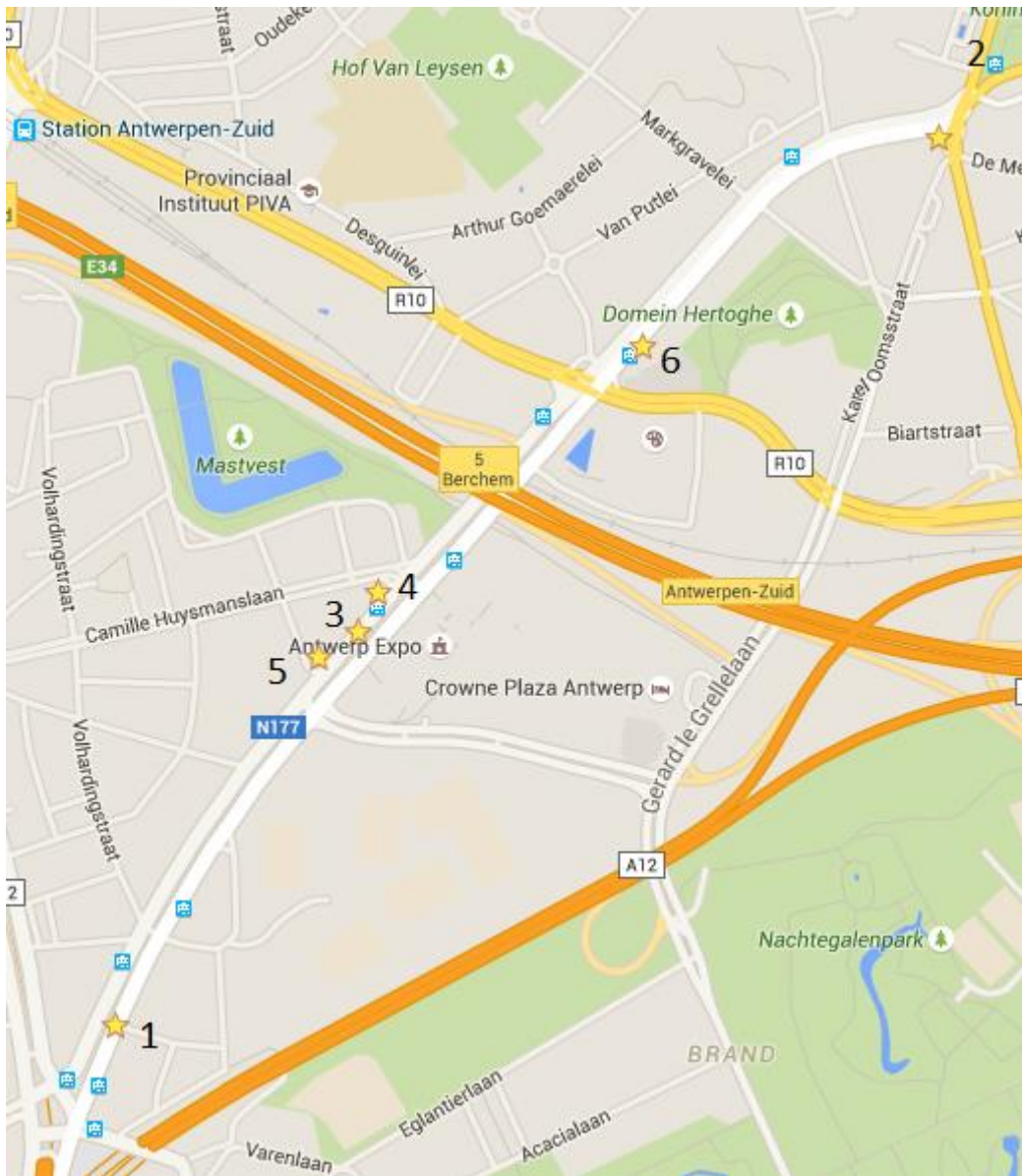
1.	1913	Simonsstraat 2- 4
2.	1921	Carnotstraat 13-17
3.	1921	Jezusstraat 10
4.	1924	Carnotstraat 90
5.	1925	Kipdorpvest 46
6.	1926	Gemeentestraat 29
7.	1927	Frankrijklei 62
8.	1931	Hopland 59
9.	1932	Pelikaanstraat 100
10.	1934	Lange Herentalsesteenweg 17

KAART 2: STADSPARK - ALBERTPARK

1.	1922	Lange Leemstraat 208
2.	1923	Mechelsesteenweg 206
3.	1925	Mechelsesteenweg 225 -229
4.	1926	Lange Leemstraat 273
5	1928	Consciencestraat 4
6	1928	Belgiëlei 13-15
7	1928	Jan Van Rijswijcklaan 1-3
8	1929	Mechelsesteenweg 147
9	1929	Grote Steenweg 19
10	1929	Van Nestlei 10
11	1930	Albertstraat
12	1932	Van Eycklei 17-18
13	1933	Koningin Elisabethlei 6
14	1934	Van Noortstraat 16
15	1935	Koningin Elisabethlei 22
16	1935	Sanderusstraat 24
17	1936	Prins Albertlei 25
18	1938	Maria Henriettelei 10

KAART 3: JAN VAN RIJSWIJCKLAAN

1.	1928	Jan Van Rijswijcklaan 255 -257
2.	1928	Jan Van Rijswijcklaan 1 - 3
3.	1931	Jan Van Rijswijcklaan 168
4.	1932	Jan Van Rijswijcklaan 164
5.	1933	Jan Van Rijswijcklaan 172
6.	1933	Jan Van Rijswijcklaan 141

BIJLAGE 3: PLAN AANLEG VAN HET KIEL ²³⁰

²³⁰ Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "Inrichting der urbanisatie In België," K.M.B.A. nr 4. (1935): 107

BIBLIOGRAFIE

BOEKEN

- Aubry, Françoise et al., *Art nouveau, art deco & modernisme*. Tielt: Lannoo, 2006.
- Bastin, Christine et al. *Art deco en modernisme in België: architectuur in het interbellum*. Tielt: Lannoo, 1996.
- Bertels, Inge, De Munck, Bert en Herman Van Goethem (eds.). *Biografie van een stad: Antwerpen*. Antwerpen: Manteau, 2010.
- Bekaert, Geert. *Léon Stynen, een architect : Antwerpen, 1899-1990*. Antwerpen: deSingel, 1999.
- Bontridder, Albert. *Gevecht met de rede: Léon Stynen: leven en werk*. Antwerpen: Comité Léon Stynen, 1979.
- Braumann, Annick. *L'immeuble et la parcelle*. Brussel: Editions des Archives d'Architecture Moderne, 1982
- Culot, Maurice, Picqué, Charles Picqué. *J.J. Eggerickx: gentleman architecte, créateur de cités-jardins*. Brussel: AAM,, 2012.
- Culot, Maurice. *Brussel - 100 jaar architectuur - 1910-2010*. Brussel: AAM éditions, 2013
- De Caigny, Sofie. *Bouwen aan een nieuwe thuis, wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*. Leuven: Universitaire Pers, 2010.
- De Keulenaer, Nathalie. "Het appartementsgebouw: een nieuwe woonvorm in Antwerpen." Master Thesis, Hogeschool Antwerpen, 2004.
- De Keyser, Diane. *Madam est servie : leven in dienst van adel en burgerij 1900-1995*. Leuven : Van Halewyck, 1999.
- De Maeyer, Jan. *Upstairs downstairs : dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995*. Gent : Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1996
- Delhay, Jean. *L'appartement d'aujourd'hui*. Luik: Edition Desoer, 1946.

- Eyckerman, Tijl "Van eengezinswoning tot appartement: een structurele verandering," in *Tussen kant en wal: De 19de- eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad*, onder redactie van Pieter Uyttenhove, 220-263. Antwerpen: Open stad, 1993.
- Eyckerman, Tijl. *Gids voor Antwerpen: moderne architectuur*. Brepols.
- Florquin, Joos. "Léon Stynen," *Ten Huize van*, 18 (1982): 96-136.
- Franck, Karen. *New households, New housing*. New York: Van Nostrand Reinhold, 1991.
- Franck, S., "Leven en werk van Alfons Francken, architect te Antwerpen 1882-1958." Master Thesis Katholieke Universiteit Leuven, 1999.
- Gagelmans, Nathalie. "Dienst ruimten in heren- en burgerwoningen in de tweede helft van de 19de - begin 20ste eeuw : living apart together". Master Thesis Universiteit Gent, 2004.
- Genootschap voor Antwerpse geschiedenis, red. *Antwerpen in de 20ste eeuw: van Belle Epoque tot Golden Sixties*. Brasschaat: Pandora, 2008.
- Hennaut Eric. "De bloei van het appartementsgebouw," in *Art Deco architectuur*, red. Maurice Culot .Brussel: Archive d'architecture moderne, 1996. 74-95.
- Hennaut, Eric "Het appartementsgebouw te Brussel voor de Tweede Wereldoorlog," in *Tussen kant en wal: De 19de-eeuwse gordel van Antwerpen: elementen voor een cultuur van de stad*, red. Pieter Uyttenhove, 232-234. Antwerpen: Open stad, 1993.
- Jacobs, M. "*Nachman Kaplansky: een beloftevolle maar verborgen Antwerpse architect.*" Master Thesis, Hogeschool Antwerpen, 1999.
- Krings, Wilfried. *Innenstädte in Belgien : Gestalt, Veränderung, Erhaltung, 1860-1978*. Bonn: Dummler, 1984.
- Laureys, Dirk red., *Bouwen in beeld: de collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*. Turnhout: Brepols, 2004.
- Mercier, Vincent. *Prins Diamant- het tragische verval van een wereldimperium* . Leuven: Van Halewyck, 2013

- Moley, Christian. *Regard sur l'immeuble privé: Architecture d'un habitat (1880-1970)*. Parijs: Groupe Moniteur, 1999.
- Nauwelaerts, Mandy. e.a, red. *De panoramische droom : Antwerpen en de wereltentoonstellingen 1885, 1894, 1930*. Antwerpen: Antwerpen 93,1993.
- Steyaert, Rita, Plomteux, Greet, en Malliet Anne. *Architectuurgids: Antwerpen*. Turnhout: Brepols, 1993.
- Van Loo, Anne et al., *Repertorium van de architectuur in België : van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds, 2003.
- Van Mieghem, Saskia. "Alfred Portielje (1883-1965). Leven en werk van een veelzijdig Antwerps architect." Masterproef, Universiteit Gent, 2015.
- Van Ruyssevelt, Antoon, Van Pottelberghe, Marc. *Het Torengedouw te Antwerpen : de geschiedenis van een stedelijk landschap*. Brussel: Kredietbank, 1985.
- Verschaffel, Bart et al. *De beschikbare ruimte : reflecties over bouwen*. Tielt: Lannoo, 1990.
- *Deelnemers aan de "Prijs van Rome" 1819-1921*. Antwerpen : Nationaal Hoger Instituut en Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, 1973.
- *La Belgique active. Biographie des personnalités*. Brussel, z.d.
- *Hoger, higher, plushaut : panoramisch Antwerpen*. Leuven : Davidsfonds, 2006.

ARTIKELS UIT TIJDSCHRIFTEN

- "L'appartement et le droit." *Bâtir*. nr 27. (1935): 12.
- Gillis, P. "Maison ou appartement." *Bâtir*, nr. 76 (1939): 128-131.
- Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "*Het lage huis, het middelmatig-hoog huis en het hoog huis*," K.M.B.A. nr 10. (1931): 225 -240.
- Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "*Het vraagstuk van de beperking der hoogte van gebouwen*," K.M.B.A. nr 7,8,9,12. (1934).
- Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen. "Inrichting der urbanisatie in België," K.M.B.A. nr 4. (1935): 101 – 109.
- Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, "*Torengebouwen*," K.M.B.A. nr 10. (1936): 237-238.

DE BURGERAPPARTEMENTEN VAN FRANÇOIS DENS,
GEBOUWD IN ANTWERPEN TIJDENS HET INTERBELLUM.

DEEL 2 - CATALOGUS

Miriam Vervliet

Masterproef voor het behalen van de titel van

Master in de Kunstwetenschappen

Promotor: Prof. dr. Linda Van Santvoort

2014 – 2015

Catalogus

In dit onderdeel worden de burgerappartementen gebouwd door François Dens individueel besproken. De appartementen zijn in de catalogus chronologisch opgelijst op adres. Er wordt per appartement een overzicht gegeven van de bouwgeschiedenis en opdrachtgever, een beschrijving van de gevel en het appartement, en foto's of bijkomende informatie.

Er is getracht een zo volledig mogelijk overzicht te bieden van de appartementen die François Dens bouwde in Antwerpen tijdens het interbellum. Er zijn in de lijst ook appartementen opgenomen die nooit gebouwd zijn of al gesloopt.

Er werden in totaal 38 appartementen gevonden. Vijf appartementen zijn reeds gesloopt, drie appartementen zijn nooit uitgevoerd. Hiervan zijn er ook een groot aantal appartementen die niet onder de typologie van de burgerappartementen kunnen gerekend worden. Deze appartementen werden op het einde van de catalogus opgenomen. Deze appartementen werden buiten de categorie burgerappartement geplaatst op basis van de eenvoud van het grondplan, het ontbreken van dienstruimtes, het aantal ontvangstruimtes en de eenvoudige gevel die weinig prestige uitstraalt. Dit onderscheid is een afweging van verschillende argumenten en is niet sluitend.

François Dens beperkte zich niet enkel tot Antwerpen: hij bouwde ook appartementen in Knokke, zoals Résidence Albert te Knokke in samenwerking met Gustaaf Van Meel. Deze zijn niet opgenomen in de bespreking, aangezien de focus binnen dit masteronderzoek op Antwerpen ligt.

ARCHIEFONDERZOEK

Dit overzicht werd opgesteld aan de hand van de hand van volgende archieven en bronnen.

- De bouwaanvragen die gevonden zijn in het Stadsarchief van de stad Antwerpen. Er kan in de databank van het Felixarchief, het Stadsarchief van de Stad Antwerpen (S.A.) kan enkel gezocht worden op de trefwoorden die toegekend zijn aan deze dossiers. Bij het samenstellen van de lijst is men dus afhankelijk van de volledigheid van de databank. Daarbij moet er ook rekening worden gehouden met eventuele adreswijzigingen en typfouten.
- De bouwplannen die gevonden zijn in de archieven van medewerkers en die te vinden zijn in het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen
- Een fotoalbum, samengesteld door François Dens of in diens opdracht is nog in het bezit van de familie Geurts-Dens. Deze verzameling foto's werd ingekeken op basis van scans gemaakt van de foto's. Bij de foto is telkens een datum en een onderschrift toegevoegd.

Mogelijks slaat deze datum op het moment dat het appartement is afgewerkt. Maar er zijn hierbij enkele data die niet kloppen. Bijvoorbeeld bij het gebouw van de Paardenmarkt 88 staat 1920 vermeld terwijl de bouwaanvraag dateert van 1923. Ook vaak is er een datum later dan de bouwaanvraag, wat kan wijzen op het moment dat het appartement is opgeleverd. Ook het vermelde aantal appartementeenheden per gebouw verschilt van de bouwaanvraag, wat kan wijzen op latere verbouwingen.

- Een brief van François Dens van 19 april 1939 waarin hij een kort overzicht geeft van zijn gerealiseerde bouwwerken n.a.v. de aanvraag tot erkenning als architect. We mogen veronderstellen dat hij de opgesomde bouwwerken, waaronder een aantal burgerappartementen, dan ziet als belangrijke verwezenlijkingen.

INVENTARIS AGENTSCHAP ONROEREND ERFGOED

Er gebeurde reeds een beperkte oplijsting van het werk van François Dens door het Agentschap Onroerend Erfgoed. Een groot deel van de burgerappartementen gebouwd door hem zijn al opgenomen in de Inventaris van Onroerend Erfgoed en staan daar uitgebreid beschreven. De inventaris van Onroerend Erfgoed neemt enkel de appartementen op waaraan vandaag een erfgoedwaarde wordt toegekend. Tijdens het onderzoek werd dit overzicht regelmatig aangevuld en geüpdatet. Van de 39 burgerappartementen zijn 17 er opgenomen in de Inventaris. Geen enkele van zijn burgerappartementen heeft een beschermd statuut.

GEBRUIKTE BRONNEN EN FOTOMATERIAAL

De fiches per appartement werden dus opgesteld a.d.h.v. de archiefdossiers uit het Felixarchief en de relictfiles van de Inventaris voor Onroerend Erfgoed. Deze bronnen staan steeds aan het begin van de fiche, in de overzichtstabel, vermeld.

Alle afbeeldingen van bronnenmateriaal, zoals de bouwplannen, zijn afkomstig uit de vermelde archiefdossiers. Deze zijn afkomstig uit het Stadsarchief Antwerpen (afgekort als S.A.) of het Architectuurarchief Provincie Antwerpen (afgekort als A.P.A.).

Contemporaine foto's zijn afkomstig uit het voornoemde privé fotoalbum van François Dens (aangeduid als Fotoalbum François Dens) of uit het Stadsarchief Antwerpen.

De foto's van de huidige situatie zijn zelf genomen, tenzij anders vermeld.

OVERZICHT BURGERAPPARTEMENTEN

1913 - Simonsstraat 2-4.....	7
1921 - Carnotstraat 13 – 17	13
1921 - Jezusstraat 10 - 14.....	19
1922 - Lange Leemstraat 208 - 210	25
1923 - Mechelsesteenweg 206	29
1925 - Kipdorpvest 46.....	43
1928 - Belgiëlei 13 en Belgiëlei 15.....	57
1928 - Jan Van Rijswijcklaan 255-257.....	63
1928 - Van Rijswijcklaan 1-3	67
1928 (?) Bredabaan 346 - 348.....	73
1929 - Mechelsesteenweg 147.....	77
1929(?) - Grotesteenweg 19, Berchem	81
1931 - Hopland 59	85
1931- Jan Van Rijswijcklaan 168.....	89
1932 - Jan Van Rijswijcklaan 164.....	93
1932 - Van Eycklei 17-18	99
1932 - Pelikaanstraat 100	103
1933 - Jan Van Rijswijcklaan 172	105
1933 - Jan Van Rijswijcklaan 141	109
1933 - Koningin Elizabethlei 6.....	113
1934 - Lange Herentalsesteenweg 17	119
1934 - Van Noortstraat 16	123
1935 - Koningin Elizabethlei 22	127
1935 - Sanderusstraat 24.....	133
1936 - Prins Albertlei 25.....	137
1938 - Maria-Henriëttalei 10	141

1913 - SIMONSSTRAAT 2-4

*Gebouw met 10 appartementen
Simonsstraat - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelsesteenweg, 224
ANTWERPEN

FIGUUR 1 SIMONSSTRAAT 2- 4, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Simonsstraat 2-4 (hoek Lange Kievitstraat)
Opdrachtgever	Gustaaf De Win Adres: Lange Leemstraat 346
Bouwaanvraag goedgekeurd	16 januari 1913
Aantal bouwlagen	4
Aantal appartementen	6
Bouwstijl	Art nouveau – beaux arts
Gelijkvloers	2 winkelpanden
Aantal slaapkamers per appartement	1
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : - 1913 # 2768 , - 1926 # 23254, - 18 # 52294
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-nouveaustijl (ID: 7539) ¹
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Burgerappartement op de hoek van de Simonsstraat met de Lange Kievitstraat in beaux arts en art nouveaustijl ontworpen door architect François Dens.

Dit appartement is één van de oudste voorbeelden van de typologie van het burgerappartement binnen Antwerpen. De bouwaanvraag voor het bouwen van een '*groot huurhuis*' aan de Simonsstraat 2 werd ingediend op 28 december 1912 en goedgekeurd op 16 januari 1913. Mogelijks werd het gebouw echter pas gebouwd en opgeleverd na de Eerste Wereldoorlog. Op de foto uit het fotoalbum van Dens staat 1918 genoteerd.

¹ "Appartementsgebouw in art-nouveaustijl (ID: 7539)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/7539>

Bij het toekennen van de bouwvergunning wordt expliciet vermeld dat de gevel, net zoals bij de rest van de panden aan de Simonsstraat,² hoger mag zijn dan voorzien aangezien ze liggen *tegenover den ijzeren weg*. De gevel zal worden uitgevoerd in witte steen, wat zal bijdragen tot de verfraaiing van het stadsbeeld.

Het appartement is qua uitzicht enorm gelijkend op het appartement met burelen verderop in dezelfde straat, gelegen aan de hoek met de Van Lerijsstraat.³

OPDRACHTGEVER

De eigenaar en opdrachtgever is Gustaaf De Win, wonende aan de Lange Leemstraat 346. Architect François Dens woonde op dat moment aan de Lange Leemstraat 344.

Later zal François Dens zelf mede-eigenaar worden van dit pand. Wanneer hij dit pand verkregen heeft, is niet duidelijk. Maar in 1926 wordt een bouwaanvraag ingediend om enkele kleine veranderingen aan de handelspanden aan te brengen. Als eigenaars staan dan François Dens en Emile Van Der Avoort vermeld. Het pand zal alleszins pas na de dood van François Dens in 1968 opnieuw verkocht worden. Hij bezat samen met notaris Van Der Avoort ook nog andere opbrengsteigendommen. In de onderliggende winkelpanden zal onder meer zijn schoonzoon, Maurice Geurts, een sigarenwinkel openhouden.

GEVEL

De gevel aan de Simonsstraat bestaat uit drie traveeën, aan de Lange Kievitstraat zijn er vijf traveeën. De gevel is licht golvend en heeft afgeronde hoeken. De gevel is bekleed met lichte natuursteen en afgewerkt met een leien mansardedak. De deurpartij en winkelpuien hebben een donkere arduin omkleiding. Per travee is één raam per verdieping voorzien. Onder het dak zijn deze afgerond en versierd met een golvende steenafwerking.

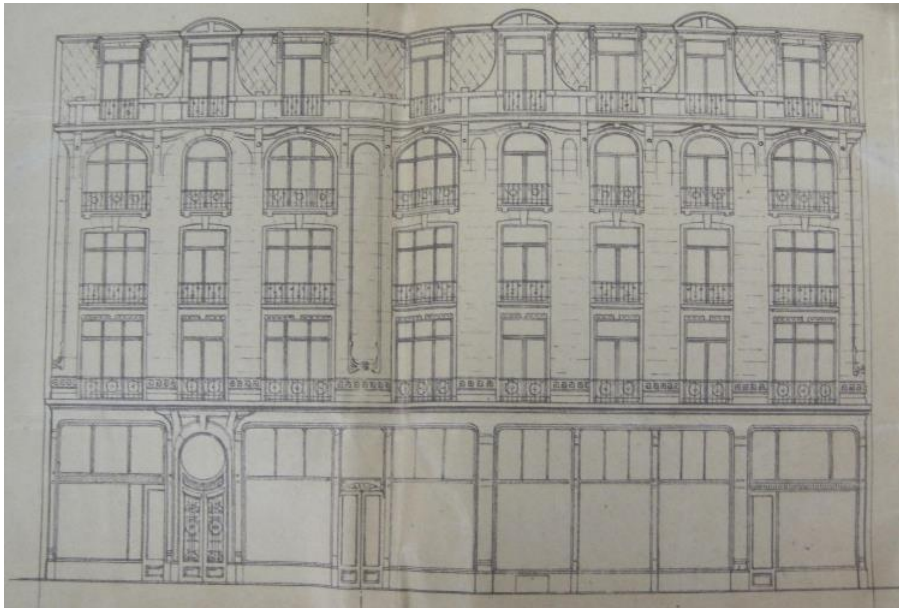
Het appartement is gebouwd in art nouveaustijl. Dit is te zien aan de decoratie in het smeedwerk aan de voordeur en de balkons, de florale motieven rondom de deurpartij en onder het mansardedak. Maar de invloed van de beaux artsstijl is ook nog steeds voelbaar.

De handelspanden hebben grote winkelpuien en raampartijen. De deuren van de handelspanden zijn in tegenstelling tot de voordeur soberder. De monumentale, rijkelijk versierde voordeur draagt bij tot de uitstraling van het geheel.

Vandaag heeft het gebouw ingeboet aan uitstraling. De winkelpuien en ramen zijn vernieuwd. Aan de Lange Kievitstraat is een travee dichtgetimmerd. De voordeur is nog origineel.

² "appartement in art-nouveaustijl (ID: 7540)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/7540>.

³ "appartement in art-nouveaustijl (ID: 7539)."

FIGUUR 2 GEVELPLAN SIMONSSTRAAT 2-4, S.A., 1913 # 2768

FIGUUR 3 HUIDIGE SITUATIE SIMONSSTRAAT 2-4, EIGEN FOTO

FIGUUR 4 DETAIL VOORDEUR, SIMONSSTRAAT 2-4, EIGEN FOTO

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Het appartementsgebouw is een hoekpand met op de gelijkvloerse verdieping twee winkelpanden, een tussenverdieping, drie verdiepingen en een mansardeverdieping. De toegang naar de appartementen bevindt zich aan de Simonsstraat, tussen de twee winkels in. Het totale pand heeft een rechthoekige oppervlakte en is volledig ingesloten, met een kleine koer linksachter voor verluchting.

Er zijn twee appartementen per verdieping. Op de zolderverdieping zijn er geen appartementen, maar wel meidenkamers. In totaal telt dit gebouw dus zes appartementen.

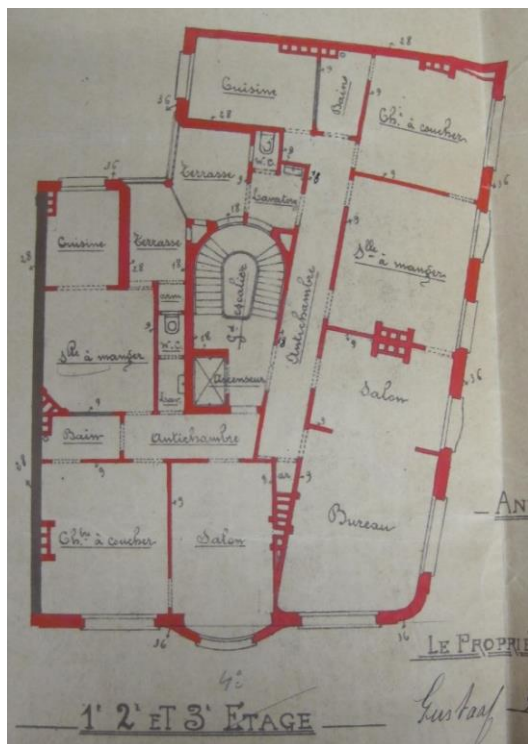
De appartementen op de 1^e, 2^e en 3^e verdieping zijn gesitueerd rondom een gemeenschappelijke hall met trap en lift. De twee appartementen zijn verschillend in grootte en in opbouw.

Het appartement dat uitkijkt op de Simonsstraat bestaat uit een salon, een slaapkamer met aanpalende badkamer, een toilet, een eetkamer en een keuken met terras. De eetkamer krijgt geen rechtstreeks daglicht. Het appartement dat uitkijkt op de Lange Kievitstraat heeft aanpalend aan het salon ook nog een bureau.

Per appartement is één slaapkamer voorzien. In de bevolkingsregisters zijn bij dit appartement vaak de namen van alleenstaande mannen te lezen. Deze oefenen vaak het beroep van *diamantair* uit. Dit is niet verwonderlijk door de ligging van het appartement in de Joodse Wijk, nabij de diamantbeurs.

Onder het mansardedak zijn er tien dienstkamers en twee toiletten. In de kelder is een dienstkeuken met eetplaats, voorraadplaats en etenslift.

Op het gelijkvloers zijn er twee winkelpanden. De grotere winkel heeft een ingang op de hoek en etalages aan beide zijden. De tweede is een kleiner winkelpand met ingang aan de Simonsstraat. Beide winkelpanden zijn verbonden met de kelder, waar er opbergplaats is voorzien, en met de bovenliggende *entresol*.

FIGUUR 5 BOUWPLAN VERDIEPINGEN, SIMONSSTRAAT 2-4, S.A., 1913 # 2768,

1921 - CARNOTSTRAAT 13 – 17

*Leestzaal "Rubens Paleis" en gebouw met 10 appartementen
Carnotstraat Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITECT
Mechelse steenweg, 414
ANTWERPEN

FIGUUR 6 CARNOTSTRAAT 15-17, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Carnotstraat 13-17
Opdrachtgever	Naamloze Bouw- Crediet- en Spaarmaatschappij 'Voorspoed'
Bouwaanvraag goedgekeurd	6 augustus 1921
Aantal bouwlagen	5
Aantal appartementen	10
Bouwstijl	Art nouveau
Gelijkvloers	Theaterzaal Later danszaal en cinema
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1921 # 10977 - 1922 # 12562 - 18 # 29674 - 1930 # 38303 - 1931 # 38805
Inventaris Onroerend Erfgoed	Rubens Paleis (ID: 6603) ⁴
Huidige toestand	Bewaard

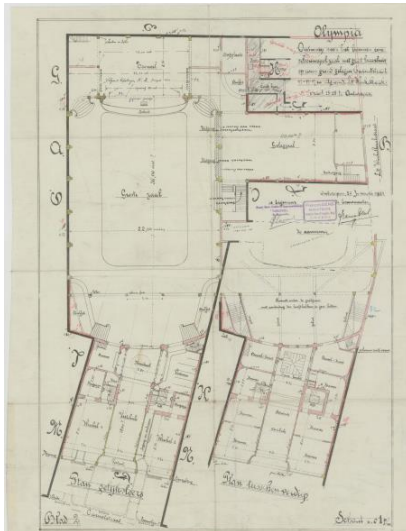
BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw aan de Carnotstraat 13-17, gebouwd in opdracht van de Naamloze Bouw- Crediet en Spaarmaatschappij "Voorspoed". De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 6 augustus 1921 voor *de bouw van een schouwspelzaal met groot huurhuis*.

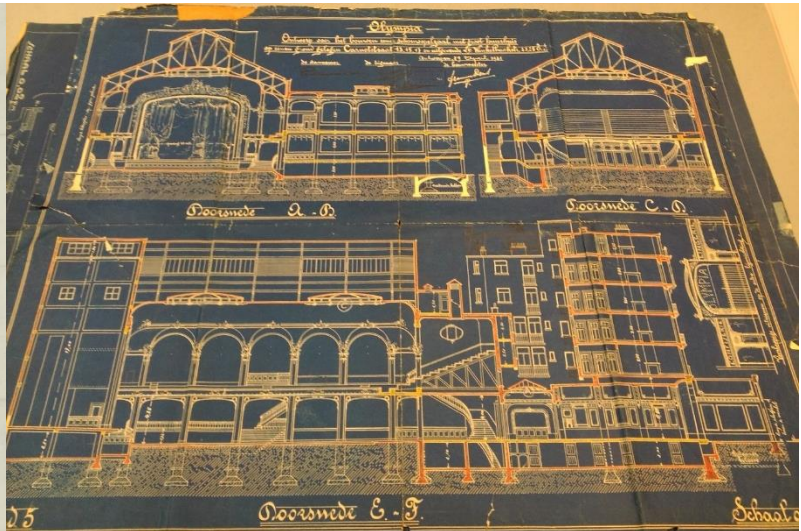
Het complex bestaat uit een appartementsgebouw, twee winkelpanden en een theaterzaal. De toegang naar de theaterzaal bevindt zich onder het appartementsgebouw. De eigenlijke theaterzaal ligt achter het appartementsgebouw en is even hoog.

De theaterzaal staat in verbinding met de Lange Winkelshaakstraat 25 en heeft daar ook een uitgang.

⁴ "Rubens paleis," laatst geraadpleegd op 28 juli, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6603>

FIGUUR 7 GRONDPLAN GELIJKVLOERS, S.A., 1921 # 10977

FIGUUR 8 DOORSNEDE, A.P.A.

Het appartement heeft, samen met de Carnotstraat, zijn glorie verloren. Aan de cinema en winkels is veel vernieuwd. De gevel is intact gebleven, de ramen zijn vernieuwd. In de cinema/feestzaal is vandaag een Evangelische Kerk gevestigd.

Vandaag leven er veel immigranten en illegalen in het gebouw. In de zomer van 2015 verschijnt er een documentaire van Klara van Es over de leefomstandigheden in het gebouw

FIGUUR 9 HUIDIGE SITUATIE,
EIGEN FOTO

FIGUUR 10 POSTER "CARNOTSTRAAT 17- HUIS VAN AANKOMST"⁵

⁵ "Carnotstraat 17," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <http://www.memphisfilmtv.com/carnotstraat-17/>

OPDRACHTGEVER

De bouwaanvraag wordt ingediend voor de Naamloze Bouw- Crediet- en Spaarmaatschappij 'Voorspoed'. Deze maatschappij was actief zowel als bouwpromotor, hypotheekverstrekker als spaarkas.⁶ Ze bouwden onder meer verschillende kant en klare nieuwbouwhuizen, zowel rijhuizen als cottages, in de groene rand van Antwerpen voor burgerij die het drukke stadscentrum ontvluchtten.

In 1921 gaf de maatschappij de opdracht aan François Dens voor de bouw van deze schouwspelzaal. François Dens was niet als vaste architect verbonden aan deze maatschappij. Afgevaardigd-beheerder was Joseph Nellens, in wiens opdracht François Dens later ook zal werken aan de bouw van het Casino van Knokke.⁷

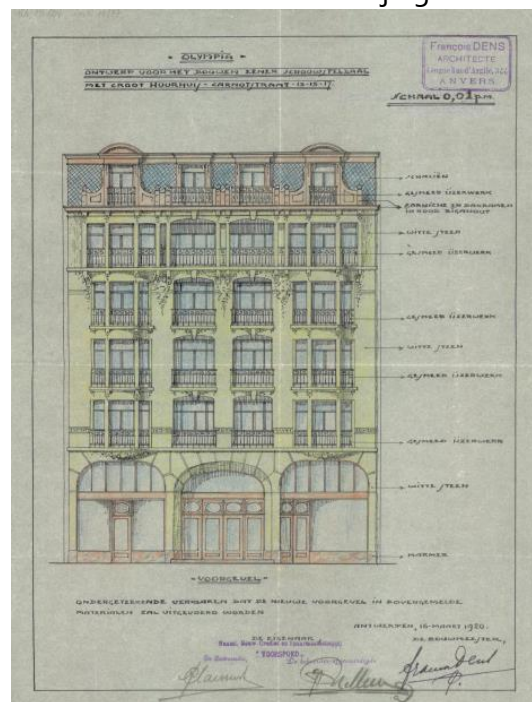
Op de bouwplannen staat aangegeven dat het voor de bouw is van theaterzaal *Olympia*. Nadien moet er ook een danszaal en kinematograaf⁸ aanwezig geweest zijn. Later zal hier de gerenommeerde Antwerpse cinema *Rubens Palace* gevestigd zijn. Vanaf 1930 zijn de bouwaanvragen gebeurd door de N.V. Rubens Palace.

GEVEL

Symmetrisch opgebouwde gevel met vier traveeën en vijf bouwlagen onder een pseudo-mansardedak. De twee buitenste traveeën springen uit en hebben een driezijdige ronde erker. De gevel is bekleed met lichte natuursteen.

De gevel kent een drieledige opbouw. Het gelijkvloers vormt samen met de tussenverdieping één geheel. Centraal is de grote toegang naar de theaterzaal, geflankeerd door winkeltjes aan beide zijden. Hierop volgen vier verdiepingen, waarvan de laatste terugwijkt waardoor er bij de middelste traveeën een overdekte gaanderij met doorlopend balkon ontstaat. De gevel wordt afgesloten door een pseudo-mansardedak, ook met erkers en een doorlopend balkon. De bovenste ramen zijn afgerond.

Het gebouw is gedecoreerd in een eclectische stijl met art nouveau invloeden. De ramen met versierd met florale motieven in de steen en het smeedijzerwerk.

FIGUUR 11 GEVELPLAN, S.A. 1921 # 10977

⁶ "Voorspoed," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/10383>

⁷ "Burgerhuis in beaux-artstijl (ID 83623)" laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/83623>

⁸ "Rubens paleis".

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er zijn twee appartementen per verdieping. De symmetrisch opgebouwde gevel doet vermoeden dat deze aan elkaar gespiegeld zijn, maar dit is niet het geval. De planopdeling is zeer onregelmatig opgemaakt. Dit komt deels doordat de toegang naar de achterliggende feestzaal en de traphall naar de appartementen niet centraal ligt én er een luchtschacht aanwezig is.

Vanuit de trap met liftkoker komt men op een gemeenschappelijke doorgang. De ingang naar de appartementen bevinden zich aan de uiteinden. Men betreedt het appartement via de hall. Aan de voorzijde liggen drie kamers, vermoedelijk de ontvangstruimten. Deze zijn alle met elkaar verbonden. Aan de achterzijde, aan de overkant van de hal, is een keuken met toilet en terras, die uitkijkt op de open luchtschacht. Hierachter ligt nog een kamer, met aansluitend een badkamer. Vermoedelijk is dit de slaapkamer.

De twee appartementen verschillen van elkaar qua oppervlakte en ordening van de verschillende ruimtes. Het linker appartement is groter. De twee bovenste appartementen verschillen licht van de onderliggende.

In de zolder is één appartement aanwezig aan de straatzijde, aan de achterzijde zijn de dienstvertrekken gelegen.

FIGUUR 12 GRONDPLAN APPARTEMENTEN, A.P.A.

1921 - JEZUSSTRAAT 10 – 14

1922

*Gebouw met 5 Appartementen.
Jezusstraat - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITECT
Mechelsesteenweg, 214
ANTWERPEN

FIGUUR 13 JEZUSSTRAAT 10 -14, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Jezusstraat 10-14
Opdrachtgever	G. Du Bois & François Dens
Bouwaanvraag goedgekeurd	17 oktober 1921
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	5
Bouwstijl	beaux arts
Gelijkvloers	Winkels
Aantal slaapkamers per appartement	1 à 2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1921 # 12153 - 1922 # 1384 - 18 # 2188 - 1921 # 11333 (plannen Van Oenen)
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in beaux-artsstijl (ID: 5063) ⁹
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Burgerappartement aan de Jezusstraat 10-14, ontworpen door François Dens in opdracht van G. Du Bois en François Dens.

De grond werd door Du Bois én Dens gekocht van de Stad Antwerpen tijdens een openbare verkoop op 21 april 1921. Op de bouwplannen wordt het perceel steeds aangeduid als *nevens n° 8*. De bouwaanvraag werd ingediend op 8 oktober 1921 en goedgekeurd op 17 oktober 1921. De werken werden uitgevoerd door de aannemer Hargot Gebroeders.¹⁰

Voor hetzelfde perceel werd eerder door architect Guillaume Van Oenen ook een bouwaanvraag ingediend voor een burgerappartement. Zowel qua opbouw al stijl zijn er grote gelijkenissen tussen beide ontwerpen. Architect van Oenen bouwde later in zijn carrière nog het appartement '*Résidentie Van Dyck*'.¹¹

⁹ "Appartement in beaux-artstijl (ID: 5063)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/5063>

¹⁰ "Appartement in beaux-artstijl (ID: 5063)".

¹¹ "Résidence Van Duyck," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/215222>

Voor het bebouwen van dit perceel waren er een aantal voorschriften opgelegd door de stad Antwerpen. Er moest een appartementsgebouw gebouwd worden, ter bestrijding van de woningnood, waarbij men onderaan handelspanden voorzag en de gevel moest worden opgetrokken in een natuurlijke Franse steen.

FIGUUR 14 VOORSTEL VAN OENEN, S.A., 1921 # 11333

OPDRACHTGEVER

François Dens investeerde mee in het bouwen van dit appartement. Tot hoelang hij mede-eigenaar was is niet bekend. Voor G. Du Bois zal hij in 1931 ook een burgerhuis ombouwen tot appartement aan Hopland 59.

GEVEL

De gevel bestaat uit drie traveeën en is bekleed met een parement in lichte natuursteen. De onderliggende constructie bestaat uit gewapend beton.

Op het gelijkvloers zijn twee winkels gevestigd. Op de bouwplannen vormen deze door de grote raampartijen één geheel met de bovenliggende tussenverdieping. Bij de uiteindelijke uitvoering is er een tussenverdieping met een afwisseling van kleine en grote ramen. De toegang tot de appartementen bevindt zich uiterst links.

FIGUUR 15 HUIDIGE SITUATIE¹²

FIGUUR 16 GEVELPLAN S.A., 1921 # 12153

Daarboven zijn er drie gelijke verdiepingen. Iedere travee bezit een kamerhoog raam met gietijzeren afsluiting. De centrale travee is opgevat als een risaliet en bezit een uitspringende erker met aan beide zijden een extra raam. Dit zorgt voor een glooiing in het gevelvlak. De eerste verdieping is afgewerkt met een balkon met stenen balustrade

De twee bovenste verdiepingen springen licht achteruit en vormen één geheel onder een leien mansardedak dat de gevel afsluit. De centrale travee wordt afgesloten door een halve koepel met een *oeil de boeuf* raam. De uiteindelijke uitvoering is hoekiger dan op de bouwplannen aangegeven. Er is een doorlopend balkon met gietijzeren afwerking.

De gevel is versierd met eikenbladmotieven in de steen onder de ramen en onder het dak.

Het gehele gebouw is in goede conditie bewaard. De gelijkvloerse verdieping werd volledig vernieuwd.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

De centrale traphall met liftkoker bevindt zich in de linkerhoek. Op het gelijkvloers is hiernaast een portiersloge voorzien.

Per verdieping is één appartement aanwezig. Vanuit de gemeenschappelijk hall betreedt men, via een kleine inkom met toilet, het appartement. Men komt in een grote, ronde hall waarop alle kamers, behalve de dienstruimten, uitgeven.

¹² "Appartement in beaux-artstijl (ID: 5063),"

Aan de achterzijde bevindt zich de keuken, rechts bevindt zich een en-suite van drie ontvangstruimtes over de hele diepte van het appartement, met de eetkamer aan de achterzijde naast der keuken en het salon aan de straatzijde. Aan de rest van de straatzijde zijn er twee (slaap)kamers, waarvan de linkse in verbinding staat met de achterliggende badkamer.

De specifieke bestemming van de kamers zijn op het grondplan niet aangegeven, maar door de oriëntatie ten opzichte van elkaar kan men de functie vermoeden. De opbouw van dit appartement is zeer gelijkend aan oudere Parijse voorbeelden.

Het appartement beslaat het volledige perceel. Aan de achterzijde is aan de rechterhoek een kleine koer waarop de keuken en de eetkamer uitkijken. In de traphall zijn er twee luchtschachten aanwezig die voor licht en lucht zorgen.

Op het gelijkvloers is er ruimte voorzien voor winkels of burelen. Bij het opmaken van de plannen is nog niet beslist hoeveel winkels er onderdak zullen vinden. Ook de bovenliggende tussenverdieping is hiervoor voorbehouden. Op deze *entresol* is ook een kamer voor de portier.

In de kelder is er een kolenkelder aan de straatkant, een beerput, centrale verwarming, meters, een grote ruimte voorbehouden voor de winkels en 4 aparte kelderruimtes voor de huurders.

Onder het mansardedak zijn negen meidenkamers en een wasplaats voorzien.

FIGUUR 17 GRONDPLAN S.A., 1921 # 12153

1922 - LANGE LEEMSTRAAT 208 – 210

*Rijtuigmakery en gebouw met 3 appartementen.
Lange Leemstraat - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelische Steenweg, 214
ANTWERPEN

FIGUUR 18 LANGE LEEMSTRAAT 208, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Lange Leemstraat 208
Opdrachtgever	Dhr. H. Hofkens
Bouwaanvraag ingediend	21 juni 1922
Aantal bouwlagen	3
Aantal appartementen	3
Bouwstijl	art deco
Gelijkvloers	rijtuigmakerij
Aantal slaapkamers per appartement	1
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1922 # 14441
Huidige toestand	Niet bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

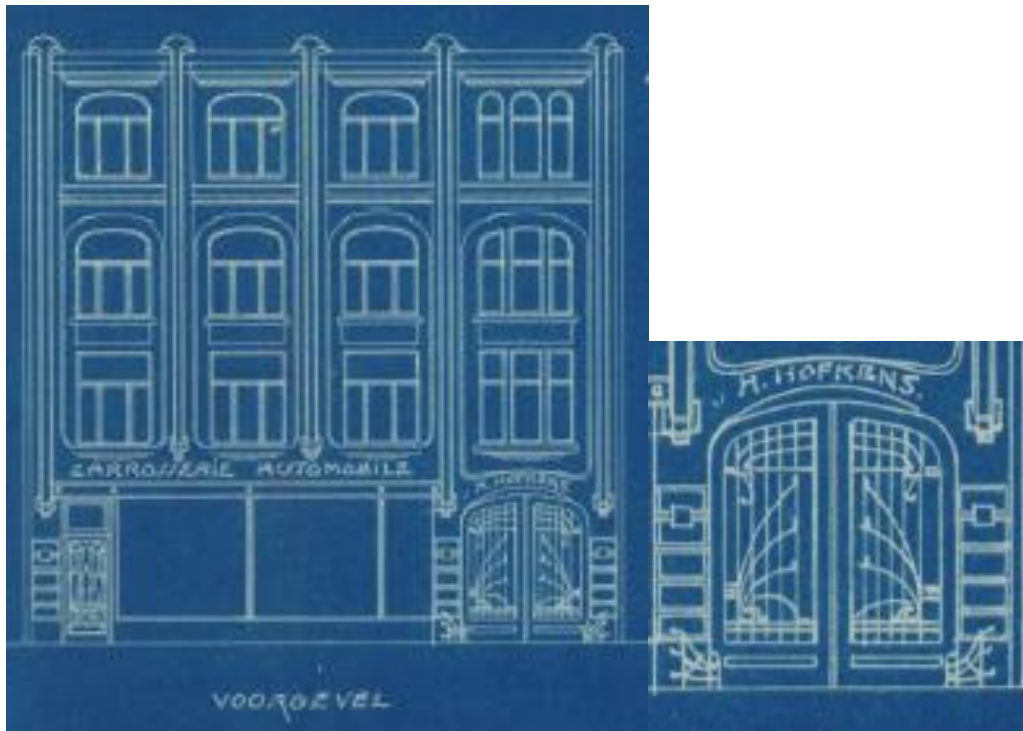
Bouw van een appartementsgebouw en een rijtuigmakerij (*carrosserie-automobile*) aan de Lange Leemstraat 208. De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 21 juni 1922.

Oorspronkelijk zijn er maar twee verdiepingen voorzien. Bij een tweede bouwaanvraag in 1922 wordt een extra verdieping toegevoegd. Mogelijks was het appartement toen al in opbouw, aangezien de bovenste verdieping duidelijk afgesloten is van de twee onderliggende.

Onder het appartementsgebouw is er op het gelijkvloers de toonzaal , verbonden met de achterbouw waar zich de rijtuigmakerij bevindt. Deze komt, na toevoeging van een derde verdieping, even hoog als het appartement.

OPDRACHTGEVER

De bouwaanvraag wordt ingediend in naam van Dhr. Cogels maar op de bouwplannen staat de naam van dhr. Hofkens vermeld. Ook boven de poort van de rijtuigmakerij staat de naam *Hofkens* in de steen gegraveerd. De plannen worden door beiden ondertekend.

FIGUUR 19 GEVELPLAN, S.A. ,1922 # 14441

GEVEL

Gevel met vier traveeën en drie bouwlagen in lichte natuursteen. Het uiterst rechtse travee is gebogen, waardoor er op de verdiepingen een lichte erker ontstaat.

Tussen de traveeën zijn verticale verdikkingen aangebracht in de steen, die zo de traveeën omlijnen. Op het plan eindigen deze in spitse punten die boven het dak uitsteken. De ramen van de tweede en derde verdieping zijn afgerond. Tussen de ramen op de bovenste verdieping zijn half ingewerkte colonetten. De decoratie aan deze gevel is n een sobere art decostijl.

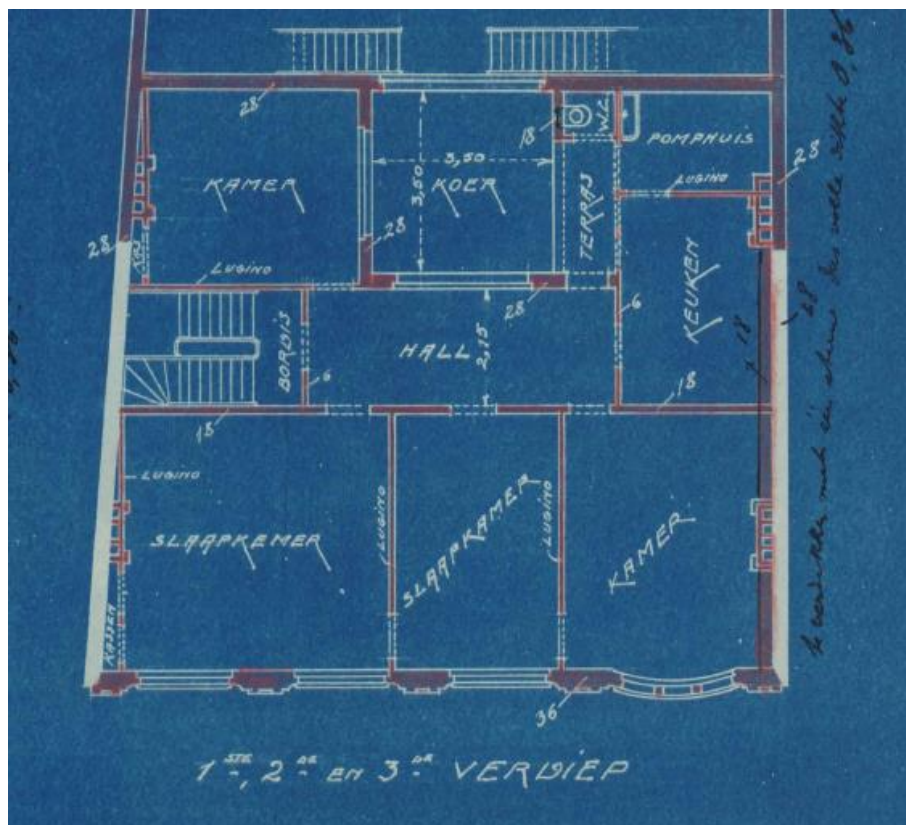
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers is er een tentoonstellingszaal voor de rijtuigen, met kantoren en inrit voor de achterliggende garage. De ingang naar de bovenliggende appartementen is uiterst links.

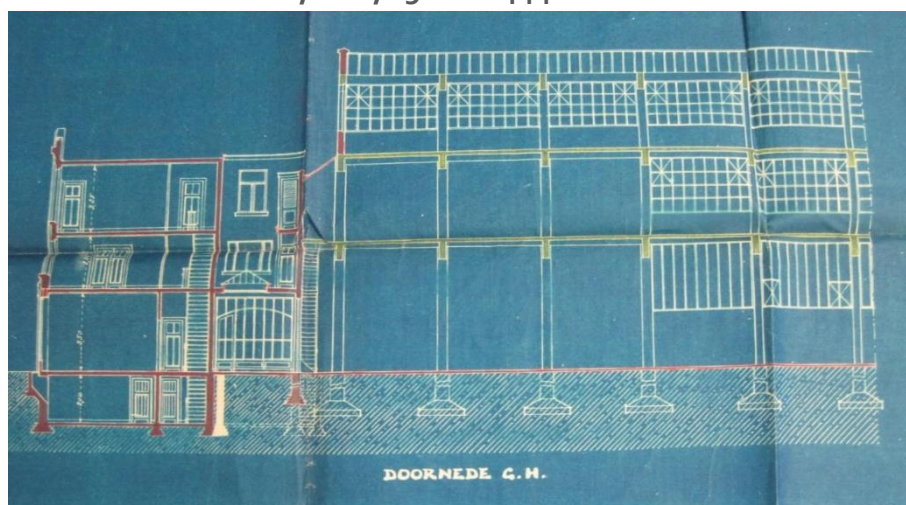
Er is één appartement per verdieping voorzien. De gemeenschappelijke traphal bevindt zich aan de linkerzijde. Rondom de centrale hall zijn alle kamers geordend. Aan de straatzijde zijn er twee slaapkamers aanwezig. Daarnaast, in de travee met erker, is de leefruimte.

In de rechterachterhoek is de keuken, met aansluitende pomphuis, terras en toilet. Er is dus nog geen aparte badkamer aanwezig. In de andere hoek, aan de andere kant van de open koer, is nog een kamer, vermoedelijk een fumoir, bureau of aparte eetkamer.

De rijtuigmakerij bestaat uit een grote werkplaats met op het einde een lift, een smidse en een afwasplaats.

FIGUUR 20 GRONDPLAN, S.A., 1922 # 14441

FIGUUR 21 DOORSNEDE S.A., 1922 # 14441

1923 - MECHELSESTEENWEG 206

FIGUUR 22 GEVEL, HUIDIGE SITUATIE¹³

¹³“ Neoclassicistisch herenhuis verbouwd tot appartementsgebouw (ID: 300242),” laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/300242>

Architect	François Dens				
Adres	Mechelsesteenweg 204				
Opdrachtgever	François Dens				
Bouwaanvraag goedgekeurd	23 januari 1923				
Aantal bouwlagen	4				
Aantal appartementen	5				
Bouwstijl	Neoclassicisme met art nouveau en beaux arts aanvullingen				
Gelijkvloers	appartement				
Aantal slaapkamers per appartement	2				
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1922 # 14125 - 1922 # 14645 - 1928 # 31365				
Inventaris Erfgoed	Onroerend	Neoclassicistisch herenhuis verbouwd tot appartementsgebouw (ID: 300242) ¹⁴			
Huidige toestand	Bewaard				

BOUWGESCHIEDENIS

Appartement op de hoek van de Mechelsesteenweg en de Mozartstraat, gelegen naast de architectenwoning van François Dens.

Het herenhuis Hotel Rouseaux¹⁵ wordt aangekocht door François Dens en omgebouwd tot appartementsgebouw. Ernaast ontwerpt hij, in wat oorspronkelijk de tuin was, zijn eigen architectenwoning. Beide ontwerpen worden samen behandeld in één bouwaanvraag.¹⁶ Ook de plannen zijn als een geheel opgevat. Toch is er geen verbinding tussen beide woonvolumes.

¹⁴ "Neoclassicistisch herenhuis verbouwd tot appartementsgebouw (ID: 300242)".

¹⁵ "Neoclassicistisch herenhuis verbouwd tot appartementsgebouw (ID: 300242)".

¹⁶ In onderstaande beschrijving wordt enkel het burgerappartement behandeld. De bespreking van de architectenwoning komt aan bod in het corpus van de thesis.

De bouwaanvraag wordt ingediend op 26 september 1922 en goedgekeurd op 23 januari 1923. Een tweede bouwaanvraag voor het bijbouwen van een extra verdieping wordt goedgekeurd op 23 januari 1928.

OPDRACHTGEVER

François Dens was zelf de opdrachtgever en eigenaar van dit appartement. Hij zal tot aan zijn dood in 1968 eigenaar blijven. Tot 1939 woonde hij in de aanpalende woning, waar ook zijn architectenbureau gevestigd was.

GEVEL

Neoclassicistisch herenhuis dat omgebouwd werd tot een appartementsgebouw. De oude gevelstructuur van het herenhuis is bewaard gebleven en is nog steeds te herkennen.

De gevel bestaat uit vijf traveeën aan de Mechelsesteenweg en drie aan de kant van de Mozartstraat. Het gaat om een bepleisterde en geschilderde lijstgevel. De doorlopende venstertabletten en diepe steengroeven hebben een horizontaliserend effect.

De uiterst linkse travee, waarin ook het voordeurportaal is ondergebracht, werd door François Dens toegevoegd in art nouveaustijl. Maar het past door het gebruik van dezelfde natuursteen en de eenvoudige ornamentiek bij het geheel. Deze travee is door de aanwezige erkers licht gebogen.

Het pseudomansardedak, dat later werd toegevoegd, leunt aan bij de stijl van het herenhuis. Aan de tweede verdieping zijn nog neoclassicistische balkons met ondersteunende decoratieve consoles aanwezig.

FIGUUR 23 GEVEL PLAN, S.A. ,1922 # 14125

In het rondboogportaal met sierlijk smeedijzerwerk en decoratief uitgewerkt occulusraampje zien we art nouveau-elementen terugkeren. Het ronde raam verlicht de traphall.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

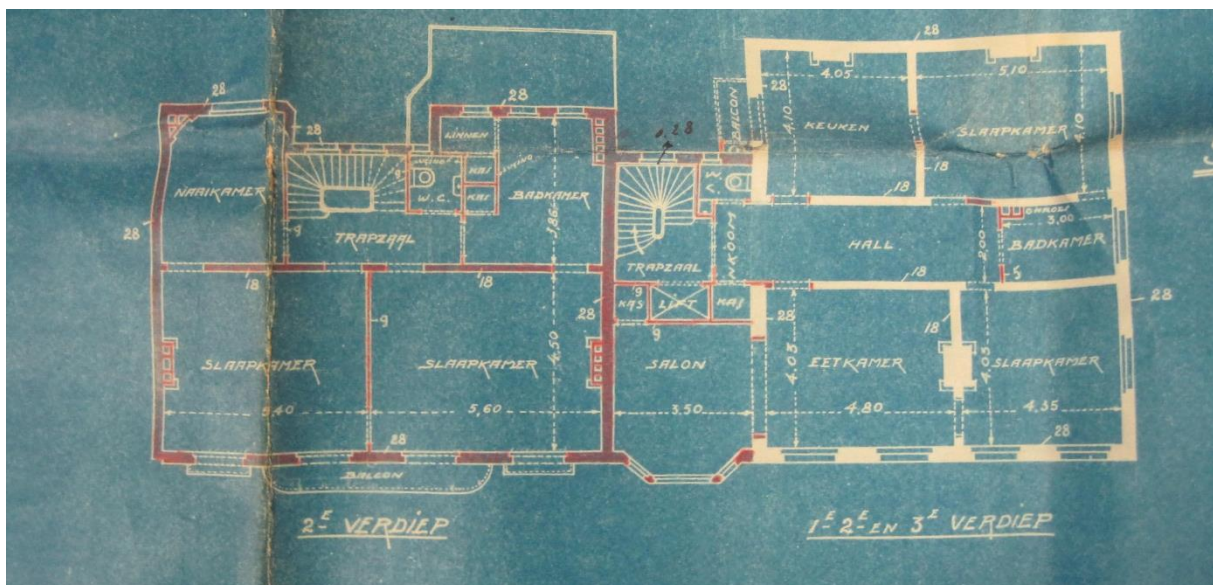
In het gebouw zijn, na het toevoegen van een dakverdieping, vijf appartementen aanwezig. Er is telkens één appartement per verdieping voorzien. De gemeenschappelijke trap en lift bevinden zich aan de linkerkant.

Het appartement op het gelijkvloers, boven een souterrain, bestaat uit vier kamers en een badkamer. Dit zijn de ontvangst- en nachtvertrekken. Via een interne diensttrap, staat het in verbinding met het souterrain, waar de keuken, office en voorraadplaats zich bevinden.

Op de bovenliggende verdiepingen is er steeds één appartement bestaande uit een salon met erker, en daarbij aansluitend een eetkamer, een keuken met terras en twee slaapkamers met een badkamer. Alle kamers komen uit op de centrale hall. Hierin zien we de structuur van het oude herenhuis terugkeren.

Er zijn bij de appartementen op de verdiepingen geen dienstruimten aanwezig.

In 1928 verandert François Dens de kelderverdieping en wordt er een garage gemaakt die toegankelijk is via de Mozartstraat.

FIGUUR 24 GRONDPLAN, S.A. ,1922 # 14125

1924 - CARNOTSTRAAT 90

1
9
2
4.

*Feestzaal "Majestic" en gebouw met 18 appartementen.
Carnotstraat - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITECT
Mechelsche steenweg, 214
ANTWERPEN

FIGUUR 25 CARNOTSTRAAT 90, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Opdrachtgever	N.V. Gerex
Adres	Carnotstraat 90
Bouwaanvraag goedgekeurd	6 februari 1924
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	18
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	Feestzaal winkels
Archiefdossiers	1924 # 17512
Inventaris Onroerend Erfgoed	Flatgebouw (ID: 6614) ¹⁷
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

De bouwaanvraag wordt goedgekeurd op 6 februari 1924. De bouwaanvraag wordt ingediend door de Naamloze maatschappij Gerex voor de bouw van een groot huurhuis met schouwburgzaal.

Onder het appartementsgebouw is de toegang naar de achterliggende zaal gelegen. Eerst is er een schouwburgzaal, later is er een feestzaal Majestic, een bioscoop "Atlantic" en nadien een meubelzaak.

In de fotoalbum van François Dens is ook een foto van het interieur van de zaal aanwezig. Mogelijks ontwierp François Dens ook mee het interieur van deze zaal.

Op de gevel hangt een bronzen gedenkplaat, met de vermelding "Hier woonden en werkten Willem Gijssels, dichter 1933-1945 - Lode Zielens, romanschrijver, 1935-1938".¹⁸

¹⁷ "Flatgebouw (ID: 6614)," laatst geraadpleegd op 25 juli 2015 , <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/6614>

¹⁸ "Flatgebouw (ID: 6614),"

FIGUUR 26 INTERIEUR, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

FIGUUR 27 HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

GEVEL

De gevel wordt op de volgende manier beschreven in de inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed¹⁹:

Flatgebouw met Art Deco-inslag van vijf traveeën en zeven bouwlagen onder pseudo-mansardedak; Bovenbouw gemarkeerd door doorlopende hoekerkers, loggia, balkons. Begane grond met vernieuwde winkelpuien; centrale doorgang naar achterliggende toonzalen en privé-ingang appartementen

¹⁹ "Flatgebouw (ID: 6614),"

1925 - MECHELSESTEENWEG 225 -229

FIGUUR 28 BELGIËLEI 208, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Opdrachtgever	François Dens en Emile Van der Avoort.
Adres	Mechelsesteenweg 225 - 229 (hoek Belgiëlei 208)
Bouwaanvraag goedgekeurd	7 juni 1925
Aantal bouwlagen	7
Aantal appartementen	6 + 4
Bouwstijl	art deco
Gelijkvloers	4 winkelpanden
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 18 # 1648 - 18 # 15088 - 1925 # 20919 - 3151 # 725
Huidige toestand	Bewaard
Inventarises Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 7324) ²⁰

BOUWGESCHIEDENIS

Huurhuis op de hoek van de Mechelsesteenweg en de Belgiëlei, gebouwd door François Dens in opdracht van Emile Van der Avoort en François Dens.

De aanvraag voor de bouw *van een huurhuis* wordt ingediend op 7 mei 1925 en goedgekeurd op 5 juni 1925. Voor de bouw van dit appartement worden twee woningen aan de Mechelsesteenweg afgebroken. Wanneer de bouwwerken starten is niet geweten, maar de opdrachtgevers willen de werken op 3 maanden, een korte tijd, voltooien. De aannemer is entreprises Générales de Constructions Jules Somers & C^o²¹

OPDRACHTGEVERS

François Dens deed deze investering samen met Notaris Emile Van der Avoort. Hij was dus naast architect ook mede-eigenaar en investeerder van deze opbrengsteigendom. Ze bezaten elk de helft van de aandelen. Het gehele gebouw zal tot na de dood van François Dens in 1968 in het bezit van de families Van der Avoort en Dens blijven.

²⁰ "Appartementsgebouw in art decostijl (ID: 7324)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/7324>

²¹ "Appartementsgebouw in art decostijl (ID: 7324),"

Daarnaast bezatten ze ook samen het appartementsgebouw aan de Simonsstraat 2-4. Ook Van der Avoort deed al eerder investeringen in een appartement aan de Plantin en Moretuslei 90 door architect Edward Van Not.²²

GEVEL

Het appartement, met zeven bouwlagen, is heel prominent aanwezig op het kruispunt van de Mechelsesteenweg en de Belgiëlei. De ingang naar de appartementen bevindt zich aan de Belgiëlei 208.

De gevel heeft een parement van natuursteen en een leien pseudomansardedak. In de gevel zit door de afwisseling van erkers en balkons veel beweging. De laatste travee aan de Belgiëlei heeft een dakkoepel.

De art decodecoratie is zichtbaar aan het rijkelijk versierde rondboogportaal, de florale motieven in de steen onder de vensters en balkons, het smeedijzerwerk en de dakafwerking.

De gevel wordt in de inventaris door het *Agentschap Onroerend Erfgoed* als volgt beschreven²³:

"Het afgeschuinde hoekgebouw met een gevelbreedte van twaalf ongelijke traveeën, omvat acht bouwlagen onder een plat dak. Waar voor de constructie een structuur uit gewapend beton is toegepast, onderscheidt het gevelfront zich door een parement uit witte natuursteen.

De gevelcompositie beantwoordt aan een klassiek, driedelig schema opgebouwd uit de pui met entresol, drie hoofdverdiepingen belijnd door de kroonlijst, en een tweeledige attiek, waarboven een met leien beklede pseudo-mansarde het geheel afwerkt.

Verticaal wordt het ritme volgens een alternerend schema bepaald door de hoger opgetrokken risalieten met driezijdige geveltop die in volkomen symmetrie de hoekpartij flankeren, en het torenvormig bekroonde zijrisaliet met leien helm dat het gevelfront zijde Belgiëlei afsluit. Oplopende erkers, veelal driezijdig van vorm, en bow-windows leggen een extra klemtoon zowel op de risalieten als de portaaltravee, terwijl balkons met smeedijzeren borstwering de hoekpartij accentueren. Verder bestaat de ordonnantie uit registers van afwisselend rechthoekige vensters, brede raampartijen of drielichten, met typerende paraboelboogopeningen in de top van de risalieten, en rondbogige dakkapellen.

Het rondboogportaal, is gevat in een breed geprofileerde omlijsting met acanthusvoluten en granaatappelranken in de zwikken; een omlopende fries met spiraalpatroon siert de smeedijzeren vleugeldeer. Verder bestaat het geveldecor uit een combinatie van zware vruchtenranken en gegroefde friezen die de markerende kordons van de hoofdverdiepingen afboorden, en de art-deco-postamenten van de risalieten. Van de winkelpuien, die in plaats van

²² "Appartementsgebouw in art decostijl (ID: 300349), 'laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/300349>

²³ "Appartementsgebouw in art decostijl (ID: 7324)".

het oorspronkelijke marmer een nieuwe hardstenen bekleding kregen, is er nog één inclusief zijportaal en schrijnwerk bewaard; het oorspronkelijk houten vensterschrijnwerk is vernieuwd.”

FIGUUR 29 GEVELPLAN, S.A. ,1925 # 20919

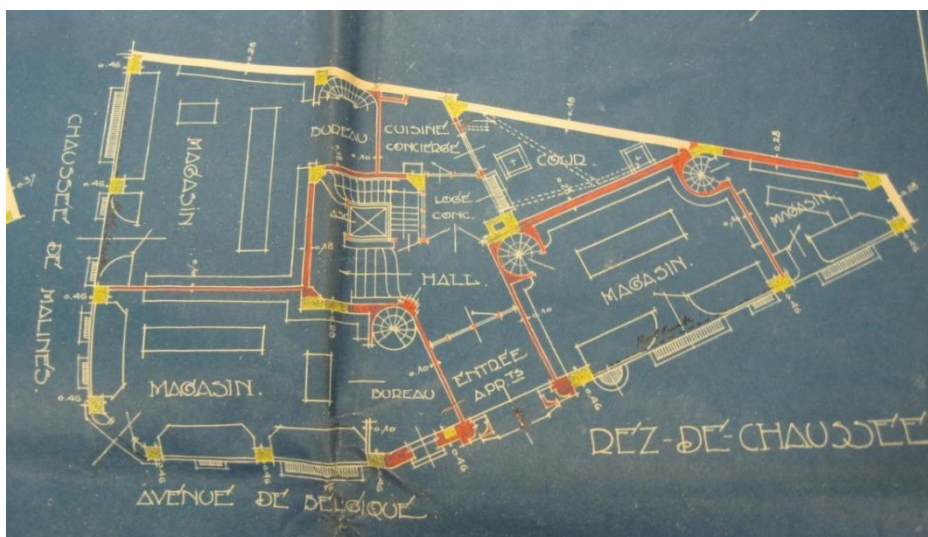

FIGUUR 30 HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

BESCHRIJVING

Op het gelijkvloers zijn vier winkelpanden voorzien. Deze hebben elk een aparte ingang. Er is telkens een winkelruimte met aansluitend een bureau. De winkelinrichting is op het plan al aangegeven. De ruimte is omgeven door kasten en centraal zijn toonbanken geplaatst.

De winkels staan elk apart in verbinding met de kelder en de bovengelegen tussenverdieping of entresol. In de kelder heeft iedere winkelruimte een keuken, op de tussenverdieping zijn er 2 à 3 kamers en een toilet. De winkels met woningen zijn volledig afgesloten van het appartementsgebouw.

FIGUUR 31 GROND PLAN GELIJKVLOERS S.A., 1925 # 20919

Er zijn zes verdiepingen met één ruim appartement per verdieping. Het appartement is gelegen op een hoek en bezit een L-vormig grondplan. Aan de zijde aan de Mechelsesteenweg zijn de ontvangstruimten gelegen. Er zijn twee ruime salons, toegankelijk vanaf de hall via een dubbele deur, met aansluitend een eetplaats. Aan de zijde van de Belgiëlei zijn de privé- en nachtvertrekken gelegen. Er zijn drie slaapkamers aanwezig met een boudoir en badkamer. Er is nog een vierde kamer die kan dienen als bureau of extra slaapkamer. De dienstvertrekken zijn aan de binnenkant, rondom de trap en liftkoker gevestigd. Er is een keuken met office, die uitgaat op een terras en toilet. De meidenkamer is gelegen in het nachtdeel, naast de slaapkamer van de bewoners. Mogelijks is deze bedoeld voor het kindermisje.

41

1925 - KIPDORPVEST 46

FIGUUR 33 KIPDORPVEST 46, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	Francois Dens
Adres	Kipdorpvest 46
Opdrachtgever	Naamloze Maatschappij American Building
Bouwaanvraag goedgekeurd	2 december 1925
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	12
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	autogarage
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen 1925 # 21246
Huidige toestand	Afgebroken

BOUWGESCHIEDENIS

Breed appartementsgebouw aan de Kipdorpvest 46 gebouwd door François Dens in opdracht van de Naamloze Maatschappij 'American Building'.

Op de benedenverdieping, tussenverdieping en kelder is een autoverkoop- en herstelplaats gelegen. Al van bij de bouw was duidelijk dat hier een autogarage zou gehuisvest worden. De benedenverdieping en achterliggende koer zijn aangepast aan hun bestemming. In de kelderverdieping is een grote ronde draaischijf aanwezig voor de herstellingen aan de auto's.

Voor het uitbaten van deze garage was een specifieke vergunning nodig. De bouw van het appartementsgebouw kon pas beginnen wanneer de vergunning hiervoor binnen is. Door het wachten op de juiste vergunning vreest men veel verlies te lijden. Men vraagt dan ook toestemming aan de burgemeester om al te mogen beginnen met de bouw van het voorhuis en de appartementen. Men benadrukt dat deze los staan van de activiteiten als garage. Er wordt hiervoor uiteindelijk toestemming verleend, inclusief het gebruik van een zwaardere *electromoter* en een opslagplaats van 2000 liter *naft*. Het bouwen van een werkhuis voor herstellingen werd geweigerd.

Daarnaast zijn er ook privéparkeergarages voorzien voor de bewoners van deze appartementen. Er zijn in totaal 15 *plaatsruimtes voor motor-rijtuigen*.

De gevelhoogte van 21 meter overschrijdt ruimschoots de toegelaten hoogte van 16,85 meter. Maar omdat hierdoor extra woongelegenheid wordt geschapen, wordt hiervoor toestemming gegeven. Daarbij komt ook dat men van oordeel is dat de verhouding tussen de gevelhoogte en de gevelbreedte in harmonie is en de schoonheid van de openbare weg niet zal schaden.

OPDRACHTGEVER

Dit appartement wordt gebouwd in opdracht van de NV *American Building*. De zetel van deze maatschappij was gevestigd aan de Kolveniersstraat 26 te Antwerpen. Dit is ook het adres van dhr. Joris Emiel Romain Dubois.

Op de foto uit het album van François Dens is te zien dat de garage auto's verkoopt van het Amerikaanse merk Buick en Cadillac. Wat een verdere link is tussen de opdrachtgever, dit gebouw en de Verenigde Staten van Amerika of het continent Amerika is niet duidelijk.

GEVEL

Brede art deco gevel met zes bouwlagen en zeven traveeën. Op het gelijkvloers is centraal de etalage van de autogarage met aan de linkerkant de inrijlaan naar de achterliggende garage en rechts de inkom naar de bovenliggende appartementen.

De twee buitenste traveeën springen uit met driezijdige erkers die tot aan het dak doorlopen. De middelste vijf traveeën bezitten elk een rechthoekig venster, verticaal van elkaar gescheiden door half ingewerkte colonetten. Deze zijn op de bouwplannen uitdrukkelijker aanwezig, en verschillen van de uiteindelijke uitvoering. De tweede en vijfde verdieping hebben een doorlopend balkon. De gevel wordt bekroond door een pseudo mansardedak met een koepeltjes op de buitenste traveeën met erkers en de middelste drie traveeën worden bekroond door een half ronde dakconstructie.

De gevel is wit bepleisterd met onderaan een marmeren plint. Hierdoor komt de gevel strakker over. Het smeedijzerwerk aan de vensterafsluitingen is versierd met eenvoudige geometrische figuren. Ook de doorlopende balkons zijn met eenvoudige patronen versierd en ondersteund. De voordeur daarentegen is rijkelijk versierd.

FIGUUR 34 GEVEL EN DETAIL VOORDEUR, S.A., 1925 # 21246

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er zijn twee appartementen per verdieping voorzien. In totaal zijn er dus twaalf appartementen. Alle verdiepingen zijn gelijk qua opbouw. De twee appartementen verschillen in grootte. Het perceel heeft een trapeziumvormige oppervlakte: de gevel staat niet loodrecht op de zijwanden. De twee zijwanden zijn wel parallel aan elkaar. Hierdoor zijn er veel verloren hoeken, die deels worden rechtgetrokken door ingebouwde kasten.

Centraal in het grondplan is er de gemeenschappelijke traphal met liftschacht. Aan beide zijden hiervan is een appartement.

Het linker appartement heeft een salon met erker, aansluitend een eetkamer en een extra kamer, die mogelijks kan dienen als bureau of fumoir, of als een extra slaapkamer. Deze drie ruimten geven uit op de inkomhal. Aan de achterkant van het appartement bevinden zich aan de rechterkant de dienstruimten (keuken aan het terras en meidenkamer), aan de linkerkant is er een slaapkamer met aansluitend een badkamer en toilet.

Het rechter appartement is gespiegeld tegenover het linker appartement, maar bezit nog een extra kamer aan de voorzijde. De oppervlakte van alle ruimtes zijn ook groter.

FIGUUR 35 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A., 1925 # 21246

In de achterbouw, over de gehele oppervlakte van het gebouw, is een autogarage met verschillende opbergboxen en herstelpaatsen aanwezig. Hierboven is er nog een gebouwtje met twee bouwlagen.

Architectural drawing of a building section, showing a cross-section of a multi-story structure. The drawing includes a central staircase and a large window area. Dimensions are provided for various parts of the structure, such as 10' 0" for the overall height and 10' 0" for the width of the central section. The drawing is signed "J. H. H. 1911" in the upper right corner.

47

1928- FRANKRIJKLEI 62

*Gebouw met 6 appartementen.
Frankrijklei - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelse steenweg, 224
ANTWERPEN

FIGUUR 38 FRANKRIJKLEI 62, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Opdrachtgever	Jozef de Keyser
Adres	Frankrijklei 62
Bouwaanvraag goedgekeurd	19 april 1928
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	6
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	1 winkelpand
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1928 # 29633
Huidige toestand	Afgebroken

BOUWGESCHIEDENIS

Bouwen van een appartement aan de Frankrijklei 62 in opdracht van Jozef De Keyser, ook woonachtig op de Frankrijklei 62. Later wordt ook een adres aan de Kipdorpvest 29, 1^e verdieping vermeld.

De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 19 april 1928. De hoogte van het appartementsgebouw bedraagt 22 meter, 2 meter hoger dan de toegestane gevelhoogte van 20 meter. Maar door de ligging aan een brede lei wordt een uitzondering toegestaan. Onderaan het gebouw was een winkel voorzien, de toegang naar de appartementen was voorzien aan de linkerkant van het pand.

GEVEL

De gevel aanwezig op het bouwplan verschilt van het uiteindelijke resultaat. Er is nog een extra verdieping onder het dak bijgevoegd. De constructie bestaat uit gewapend beton, de gevel is bekleed met witte natuursteen. De gelijkvloerse verdieping heeft een parement van donkerder steen; op het bouwplan is een marmermotief weergegeven.

De gevel bestaat uit twee traveeën en zes bouwlagen. Op het gelijkvloers is een winkel en aan de linker kant de ingang naar de bovenliggende appartementen. Hierop volgen vijf verdiepingen waarvan de middelste drie een driezijdige erker hebben in de rechtertravee. De vijfde verdieping springt licht terug. Er zijn twee balkons waarvan een boven de uitspringende erker van de onderliggende verdieping.

De gevel wordt afgesloten door een leien dak met hoekige dakbekroning. De decoratie in art decostijl. Dit is zichtbaar aan de geometrische dakbekroning, het smeedijzerwerk en de geometrische consoles onder de eerste en de vierde verdieping.

BESCHRIJVING APPARTEMENTEN

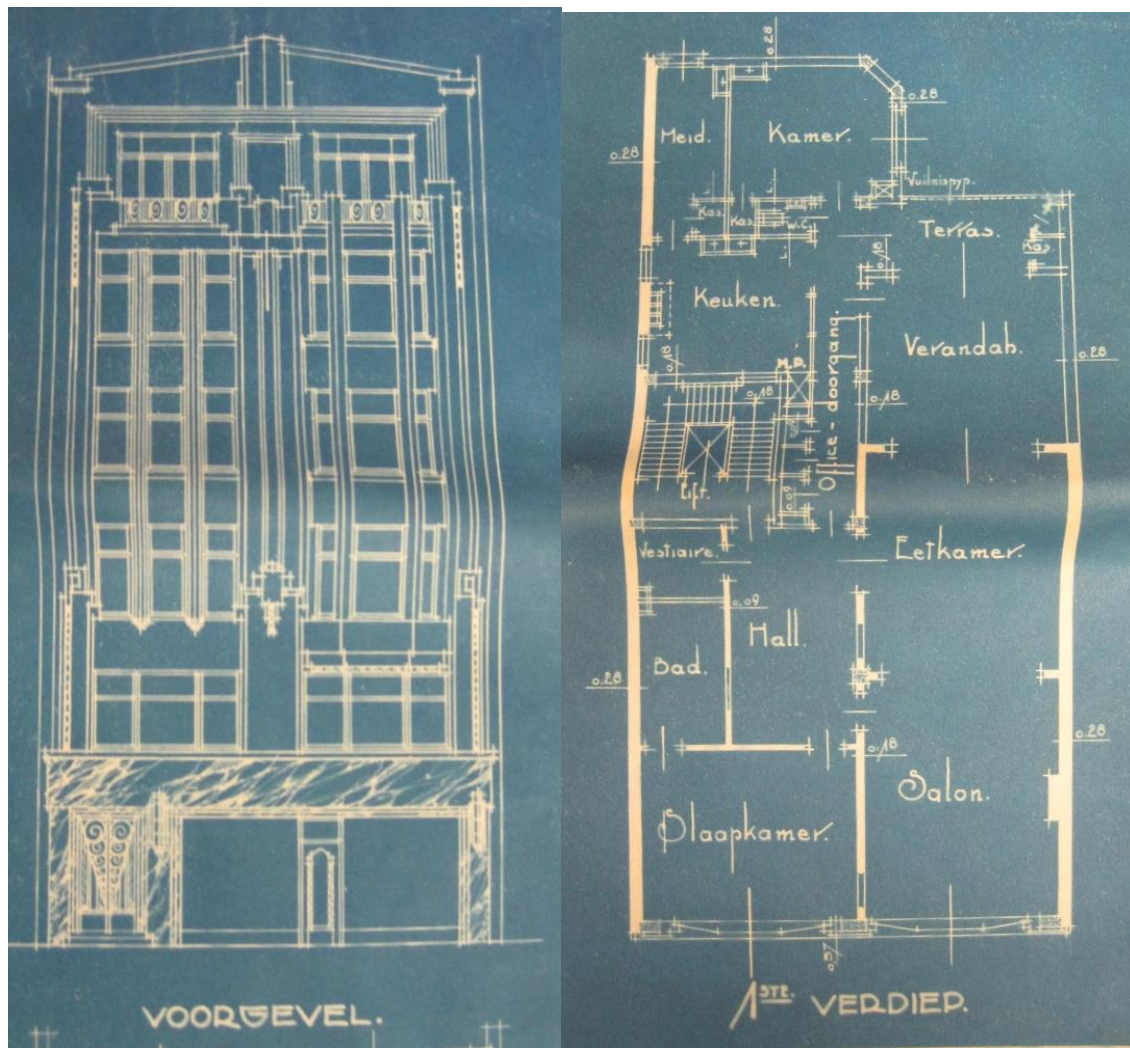
Op het gelijkvloers is één winkel. De toegang naar de bovenliggende appartementen bevindt zich aan de linkerkant van het gebouw. Na een lange vestibule is er de traphal met lift naar de appartementen. Hierachter ligt nog de conciërgewoning bestaande uit een ruime keuken/leefruimte en twee kamers. De conciërge heeft toegang tot het terras. Aan de overzijde is een wc-cabine aanwezig.

Er is een appartement per verdieping voorzien. De gemeenschappelijke traphall is voorzien op de linkerhelft van het appartement. Aan de rechterzijde van het appartement is er een ensuite opbouw van een salon aan de straatzijde, een eetkamer en veranda die uitgaat op een terras. In de bouwaanvraag wordt een opmerking gemaakt dat de eetkamer, in het midden van het appartement, geen rechtstreekse toegang heeft tot daglicht of verse lucht. Hiervoor moeten er luchtschoven worden voorzien.

Links van de veranda, achter de traphall, zijn de dienstvertrekken en de keukens voorzien. Parallel met de centrale trap is er een office tussen de keukens en de hall, die uitgaat aan de eetkamer.

De nachtvertrekken zijn verspreid over het appartement. Aan de voorkant van het appartement, links voor de centrale hall is een slaapkamer met badkamer voorzien. Een tweede slaapkamer, vermoedelijk voor de kinderen, ligt aan de achterkant, naast de keukens en de meidenkamer.

In de kelder zijn er twee kolenkelders aan de straatkant, een chauffageruimte, een wijnkelder, vijf kelderruimtes (waarvan één grotere), en een kelder voor de winkel.

FIGUUR 39 GEVELPLAN, S.A. 1928 # 29633

FIGUUR 40 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A. 1928 # 29633

1928 - CONSCIENCESTRAAT 4

*Gebouw met 6 appartementen.
Conscience straat - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelse steenweg, 413
ANTWERPEN

FIGUUR 41 CONSCIENCESTRAAT 4, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect

François Dens

Opdrachtgever	Jack Zachheim en Joseph Grafstein
Adres	Consciencestraat 4
Bouwaanvraag goedgekeurd	14 maart 1928
Aantal bouwlagen	5
Aantal appartementen	5
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	appartement
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen 1928 # 29363
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211) ²⁴
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Bouw van een huurhuis in opdracht van Jack Zachheim en Joseph Grafstein aan de Consciencestraat nr 4. Op de eerste bouwaanvragen staat enkel de naam van Jack Zachheim vermeld, later ondertekent ook Joseph Grafstein de documenten. Dhr. Zachheim woonde aan de Lange Leemstraat 210. Na de bouw zullen ze elk ook een appartement binnen dit gebouw bewonen. Ze zijn beiden actief in de diamanthandel.

De bouwaanvraag wordt ingediend op 22 februari 1928 en goedgekeurd op 14 maart 1928. Op de bouwaanvraag wordt geen exact huisnummer vermeld, enkel *op 21 meter van de Charlottalei*. Vermoedelijk gaat het dus om het bebouwen van een onbebouwd perceel. Ook hier wordt de toegelaten hoogte overschreden, maar omwille van het argument van het verschaffen van extra woongelegenheden wordt de toestemming verleend.

De aannemer bij de bouw was Petrus Van Schaeren, concessiehouder van het Franse bouwbedrijf Bétons armés Hennebique.²⁵

GEVEL

De gevel bestaat uit drie traveeën en vijf bouwlagen. De middentravee bezit drie langwerpige ramen. De buitenste traveeën hebben een driezijdige erker. Bij de eerste en vierde verdieping

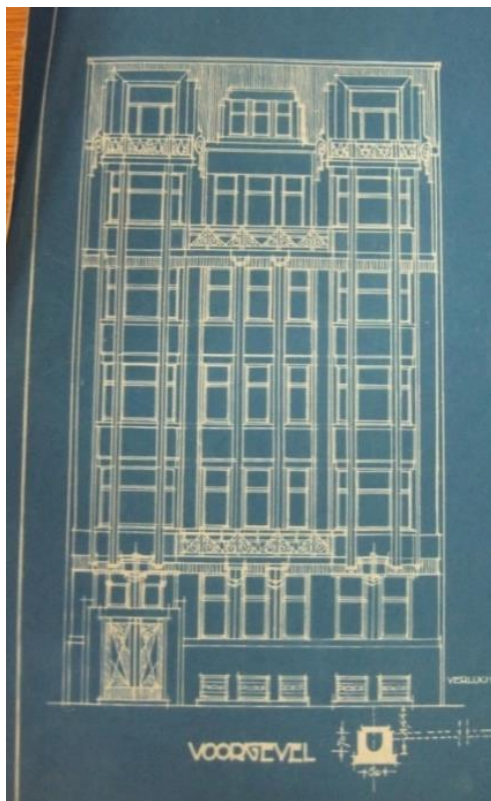
²⁴ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/300211>

²⁵ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211)".

is er een extra balkon aan de middentravee met versierd traliewerk. De gevel wordt afgesloten door een leien pseudo-mansardedak, hier zijn er balkons aanwezig op de erkers van de onderliggende appartementen.

De gevelconstructie uit gewapend beton is bekleed met witte natuursteen. Onderaan is een parement van blauwe hardsteen aanwezig die doorloopt rondom het deurportaal.

De gevel is opgetrokken in een ingetogen art deco stijl. Die is zichtbaar aan de geometrische patronen op de deur, de decoratie van het traliewerk en de consoles onder de balkons en erkers.

FIGUUR 42 GEVELPLAN, S.A. 1928 # 29363

FIGUUR 43 HUIDIGE SITUATIE²⁶

In de inventaris²⁷ van het Agentschap Onroerend erfgoed wordt de gevel als volgt beschreven.

“Met een gevelbreedte van drie traveeën omvat het gebouw een souterrain en zes bouwlagen onder een plat dak. Waar voor de constructie een structuur uit gewapend beton systeem Hennebique is toegepast, onderscheidt het statige gevelfront zich door een verzorgd parement uit witte natuursteen, met gebruik van blauwe hardsteen voor de plint en de omlijsting van het portaal. Symmetrisch van opzet, beantwoordt de opstand aan een klassiek, drieledig schema, opgebouwd uit de pui, de drie hoofdverdiepingen en de attiek, waarboven een met leien beklede pseudo-mansarde als topgeleding. Oplopende, driezijdige erkers met bekronend balkon leggen

²⁶ “Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211)”.

²⁷ “Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 300211)”.

de klemtoon op de hoger opgetrokken zijrisalieten. Deze flankeren de door drielichten opengewerkte middenpartij, die over de eerste drie verdiepingen als bow-window is opgevat, met balkons onder en boven. Het geveldecor is beperkt tot typisch gecanneleerd lijstwerk; de smeedijzeren vleugel deur, balkonborstweringen en keldertraliés zijn vormgegeven in een geometrisch art-decopatroon van diagonalen en ketens. Het oorspronkelijk houten vensterschrijnwerk is vermoedelijk grotendeels vernieuwd.”

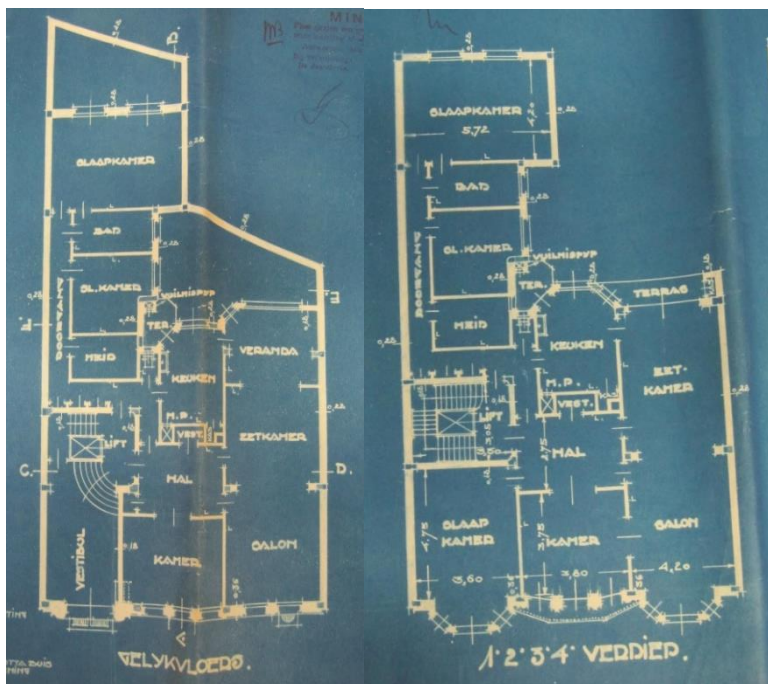
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er is één appartement per verdieping aanwezig. Het grondplan van ieder appartement is L-vormig en bestaat als het ware uit een voorbouw en een achterbouw.

Centraal ligt de hall. Hierop komen het salon, een extra ontvangstruimte en eetkamer op uit. Er is ook een ingebouwde vestiaire. Het salon ligt aan de straatzijde, de aanpalende eetkamer kijkt uit op de achterzijde. Via een doorgang komt men aan het toilet, de keuken met terras en vuilnisschacht en de meidenkamer. Deze ligt aan het begin van de achterbouw met twee slaapkamers en tussenin een badkamer. Uitzonderlijk is dat er ook nog een slaapkamer gelegen is aan de straatzijde, verder gelegen van de rest van de nachtvertrekken

Op de gelijkvloerse verdieping is ook een appartement gelegen. Die heeft slechts twee slaapkamers en een veranda aansluitend op de eetkamer.

In de kelder zijn zes aparte kelderruimtes, een kolenkelder, wasplaats, verwarmingstoestel en een conciërgewoning aanwezig. De aanwezige goederenlift, die uitkomt in de keukens, vertrekt vanuit de kelder. Ook de vuilnisschacht komt uit in de kelder.

FIGUUR 44 GRONDPLAN GELIJKVLOERS EN VERDIEPINGEN, S.A. 1928 # 29363

1928 - BELGIËLEI 13 EN BELGIËLEI 15

*2 Gebouwen met samen 21 appartementen.
Belgiëlei. Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITECT
Mechelsche steenweg 43
ANTWERPEN

FIGUUR 45 BELGIËLEI, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Belgiëlei 13 en Belgiëlei 15
Opdrachtgever	Charles Finkelstein
Bouwaanvraag goedgekeurd	22 mei 1928
Aantal bouwlagen	7
Aantal appartementen	19
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	Nr 13 : winkelpand Nr 15: appartement
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen 1929 # 33408 1929 # 34026 1928 # 29823
Inventaris Onroerend Erfgoed	Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483) ²⁸
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

De appartementen aan de Belgiëlei 13 en Belgiëlei 15 zijn samen gebouwd in opdracht van dezelfde opdrachtgever, Charles Finkelstein.

De twee appartementen verschillen in grootte, opbouw en stijl sterk van elkaar. Er is ook binnenin geen verbinding tussen de beide appartementen. Het zijn twee op zich staande appartementen die op hetzelfde moment tot stand kwamen. Het gaat hierbij om een grote investering in een vastgoedproject. In totaal zullen er 19 appartementen worden opgetrokken. Beide appartementen bezitten elk een conciërgewoning, maar ze delen wel een gemeenschappelijke autogarage.

De bouwaanvraag werd ingediend op 4 april 1928 en goedgekeurd op 22 mei 1928. De bouwwerken werden uitgevoerd door de aannemersfirma P. Lecluyse & Zonen uit Berchem, waar François Dens later nog mee zal samenwerken zoals onder andere bij de bouw van het

²⁸ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6483>

appartement op de hoek van de Jan Van Rijswijcklaan en de Oomstraat. Hij zal voor familie van deze aannemer ook een villa bouwen aan de Della Faillelaan 58 in Wilrijk.²⁹

Het gaat bij de bouw van deze appartementen niet volledig om nieuwbouw. Het project verving twee bestaande klassieke herenhuizen ontworpen door architect Victor Durllet. Bij het rechterpand in beaux arts stijl werden zowel het souterrain als de gelijkvloerse verdieping integraal behouden. Dit verhoogde souterrain verklaart het niveauverschil tussen beide appartementen. Bij de recuperatie van het vroegere stadshotel werden ook het interieur van de hall en vestibule bewaard.³⁰

Oorspronkelijk kennen beide appartementen zeven bouwlagen, door het verhoogde souterrain van het beaux-artsappartementgebouw is er een hoogteverschil. Later wordt beslist om aan het art deco appartement nog een extra verdieping toe te voegen opdat beide appartementen even hoog zouden komen.

OPDRACHTGEVER

Charles (of Chaim) Finkelstein (1874-1950) was de opdrachtgever voor de bouw van de appartementsgebouwen aan de Belgiëlei 13 & 15. Hij werd geboren in het Poolse Slomniki (destijds Russisch grondgebied) en emigreerde al tijdens zijn jeugd naar Antwerpen.

Hij was een belangrijke naam binnen de Joodse gemeenschap in Antwerpen. Hij bekleedde een vooraanstaande positie binnen de orthodox Joodse gemeente Machsike Hadass.³¹

Hij was diamanthandelaar en richtte in 1896 de firma Société Diamantaire Ch. Finkelstein & C° op. Hij was één van de eerste 'sightholders' van het diamantconcern De Beers en behoorde tot medeoprichters van de Antwerpse Diamantbeurs in 1904.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette hij zijn diamanthandel voort vanuit New York. Hij overleed in 1950 maar de diamanthandel is tot vandaag nog steeds actief in Antwerpen.³²

GEVEL

Nummer 13 is gebouwd in een art-decostijl terwijl nummer 15 opgetrokken is in beaux-artsstijl. De Inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed beschrijft de gevels als volgt:

33

"Met een gevelbreedte van respectievelijk drie en vijf traveeën, omvat het linker pand acht bouwlagen en het rechter pand een souterrain en zeven bouwlagen, onder platte daken. Beide gebouwen onderscheiden zich door een geïndividualiseerd gevelfront wat ordonnantie en stijl

²⁹ "Modernistische villa (ID: 215091)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/215091>

³⁰ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)".

³¹ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)".

³² "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)".

³³ "Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)".

betreft, met als gemeenschappelijk kenmerk een verzorgde parement uit witte natuursteen. Symmetrisch van opzet, met de klemtoon op de brede, door oplopende erkers of bow-windows gemarkeerde zijtraveeën, beantwoorden beide opstanden aan een klassiek driedelig compositieschema, opgebouwd uit de pui, de bovenbouw en een meerledige attiek.

Nummer 15A (dit was nummer 13) onderscheidt zich door een oorspronkelijk met marmer beklede begane grond, aan weerszij van het middenportaal geopend door winkelpuizen met zijportaal. Deze is vandaag verbouwd en met zwart graniet bekleed. Waar de aansluitende tweede bouwlaag als entresol fungeert, worden de derde tot zesde bouwlaag als hoofdverdiepingen gemarkeerd door een balkon en het hoofdgewel. De licht terugwijkende, hoogste twee bouwlagen zijn opgevat als attiek, waarvan de door pilasters geritmeerde eerste geleding in de middenpartij is uitgewerkt als pseudo-loggia, en de tweede wordt beëindigd door de kroonlijst. Opgebouwd uit regelmatige vensterregisters, hebben de over de eerste tot zesde verdieping oplopende erkerpartijen een driezijdige vorm. Sober van karakter, beperkt het geveldecor zich tot friezen, profielen en smeedijzeren borstweringen in art-decostijl. Het oorspronkelijk houten vensterschrijnwerk is nog in beperkte mate bewaard, de smeedijzeren inkomdeur is verwijderd.

Nummer 15B (dit is nummer 15) behield de door pilasters geritmeerde onderbouw van het vroegere herenhuis, opgetrokken uit witte natuursteen met schijnvoegen op een geprofileerde hardstenen plint met getraliede keldermonden; oorspronkelijk rondbogig werd de koetspoort uiterst rechts verlaagd tot een rechthoekig portaal met bovenlicht. Hoger opgetrokken zijrisalieten bepalen de symmetrie van de compositie, over de eerste vier verdiepingen gemarkeerd door oplopende bow-windows. Opgebouwd uit regelmatige registers van rechthoekige vensters, geeft een doorgetrokken balustrade de bel-etage aan, en onderscheiden rondboogvensters de door een kordon belijnde vierde verdieping. Van de twee terugwijkende attiekgeledingen, alternerend voorzien van balustrades of smeedijzeren borstweringen, is de

eerste geleding in de middenpartij uitgewerkt als loggia met gebuikte Ionische kolommen. Klassiek geïnspireerde vensteromlijstingen, sluitstenen, onderdorpels en smeedwerk naar classicistisch patroon, vormen verder de enige decoratie. Ook hier is het oorspronkelijk houten vensterschrijnwerk in beperkte mate bewaard, en verdween de smeedijzeren inkomdeur.”

FIGUUR 46 HUIDIGE SITUATIE³⁴

³⁴ “Geheel van twee appartementsgebouwen (ID: 6483)”.

BESCHRIJVING APPARTEMENTEN

De twee appartementsgebouwen zijn van elkaar afgesloten. In het linker gebouw, nr 13, is er één appartement per verdieping. In het rechter gebouw, nr 15, zijn er twee appartementen per verdieping. De twee appartementen zijn volledig van elkaar gescheiden en worden dan ook apart besproken.

Nummer 13:

Het appartement heeft een L-vormig grondplan. Alle appartementen zijn gelijk op alle verdiepingen. Centraal ligt de inkomsthal, met aan de rechterzijde een en-suite van drie ontvangstruimten: het salon aan de straatzijde, de eetkamer en de veranda aan de tuinzijde. Aan de voorkant is nog een extra kamer, een bureau of fumoir, aanwezig. Aansluitend aan de veranda is de office die in verbinding staat met de keuken en het terras.

Achter de traphal is de doorgang naar de nachtvertrekken: er is een meidenkamer naast de keuken en nadien twee slaapkamers met een badkamer tussenin. Maar ook aan de voorzijde van het huis is één slaapkamer met aansluitend een badkamer aanwezig.

Op het gelijkvloers zijn twee winkels. De vestibule van de appartementen ligt er tussenin. Beide winkels staan via een gang in verbinding met twee achterliggende kamers. Op het gelijkvloers is, naast de trap, ook de conciërgewoning.

Nummer 15

Het grondplan is T-vormig, en bestaat uit twee appartementen per verdieping die gespiegeld zijn t.o.v. elkaar. De organisatie van het appartement is bijna volledig gelijklopend met het appartement van nummer 15: een en-suite van salon, eetkamer en veranda, dan een keuken met office, meidenkamer, vestiaire, twee slaapkamers met tussenin een badkamer in de achterbouw en een slaapkamer met badkamer aan de voorzijde van het appartement.

Een verschil is dat de meidenkamer, die enkel toegankelijk is via de keuken, een eigen badkamer heeft. Ook is er in de hall, tegenover de keuken, een gedeelde dienstlift aanwezig.

Op de bel étage is er een zeer ruim appartement. Hierbij is er aan de straatzijde een *feestzaal*, gevolgd door een salon en eetkamer. Deze kijkt uit over het terras en tuin. Aansluitend is ook de office met keuken. Aan de andere kant van de gang, tegenover de keuken is een meidenkamer met eigen badkamer voorzien. Deze staat ook in verbinding met de conciërgewoning.

In de achterbouw zijn vier slaapkamers en twee badkamers aanwezig. Deze kamers liggen parallel met de naastgelegen inrijlaan voor de auto's naar de garage. Hoe deze kamers verlicht of verlucht worden is onduidelijk.

Op het gelijkvloers is naast de trap met lift ook de conciërgewoning. In de kelder zijn individuele kelders en de kolen- en houtopslag.

1928 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 255-257

1
9
2
8

*Gebouw met 12 appartementen.
Jan van Rijswijcklaan. - Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelische steenweg, 214
ANTWERPEN

FIGUUR 49 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN, HOEK HAZELARENLAAN, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Jan Van Rijswijcklaan 255 – 257 (hoek Lange Hazelarenstraat)
Opdrachtgever	Louis Coppens Adres : Leysstraat 12
Bouwaanvraag goedgekeurd	5 juli 1928
Aantal bouwlagen	4
Aantal appartementen	9
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	3 winkelpanden
Aantal slaapkamers per appartement	Afhankelijk per appartement 1, 2 of 3 slaapkamers
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1928 # 30060 - 1929 # 34731 - 1931 # 40705
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw op de hoek van de Jan Van Rijswijcklaan en de Hazelarenstraat. Het is het eerste van zes appartementen dat François Dens zal bouwen aan de Jan Van Rijswijcklaan. Het ligt iets meer afgelegen dan de andere.

De bouwaanvraag wordt ingediend op 30 september 1928 en goedgekeurd op 30 november 1928. Later worden er nog twee bouwaanvragen voor kleine veranderingen aan de winkelpanden ingediend in 1929 en 1931.

Bij het goedkeuren van de bouwaanvraag zijn er vragen over het feit dat er geen dakgoot aanwezig is. François Dens wijst erop dat dit niet nodig is. Er wordt toch aangedrongen om daar verandering in te brengen.

Op de foto in het fotoalbum van François Dens zijn er reeds aanpassingen gedaan aan de gelijkvloerse verdieping. De winkel aan de Jan Van Rijswijcklaan is nog steeds aanwezig; de hoekwinkel en de winkel aan de Hazelarenstraat zijn verdwenen. In de plaats is er een autogarage. Op het onderschrift bij de foto staat vermeld dat er twaalf i.p.v. negen appartementen in het gebouw zijn. Zijn er later binnen veranderingen gebeurd?

FIGUUR 50 HUIDIGE SITUATIE³⁵ FIGUUR 51 GEVELPLAN, S.A. 1928 # 30060

OPDRACHTGEVER

Het appartementsgebouw wordt op een lege kavel gebouwd, die de opdrachtgever Dhr. Coppens kocht van de stad Antwerpen. Hij woont aan de Leysstraat 12, nadien zal hij ook een appartement gaan bewonen binnen zijn eigen opbrengsteigendom. Hij staat in de Ratinckx adresboeken als bewoner genoteerd in de jaren '30.

GEVEL

De gevel bestaat uit acht traveeën en vier bouwlagen. Er zijn drie traveeën aan de kant van de Jan Van Rijswijcklaan, één hoektravee en vier traveeën aan de Hazelarenstraat. De gevel is opgebouwd uit rode baksteen met lichte natuurstenen erkers en raamomkaderingen. Door de afwisseling van de driezijdige erkers vormt de gevel een beweeglijk geheel in een eenvoudige art deco stijl. De gevel wordt afgesloten door een leien pseudo-mansardedak. De twee erkers, met bovenop een balkon, eindigen in een half-ronde dakinsnijding.

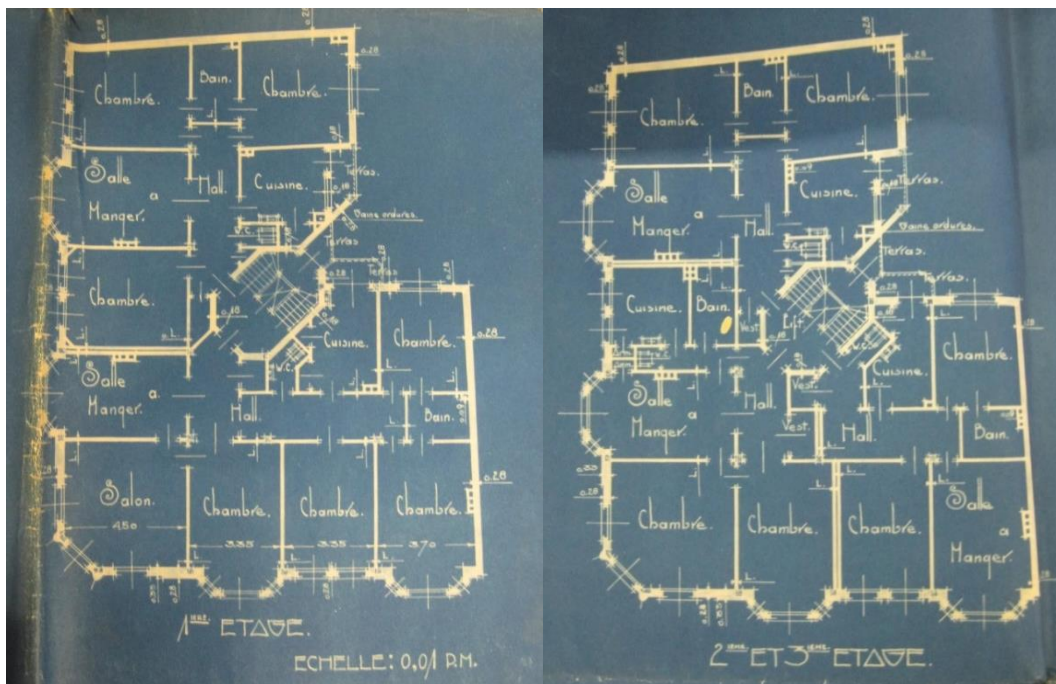
BESCHRIJVING APPARTEMENTEN

Op het gelijkvloers bevinden zich drie winkelpanden: een winkel met ingang langs de Hazelarenstraat, een tweede winkel met ingang aan de Jan Van Rijswijcklaan, naast de ingang naar de bovenliggende appartementen, en een hoekpand. Alle winkels hebben aansluitend een keuken en extra ruimte. Alle winkels hebben ook een eigen trap naar een kelderruimte, voor opslag. Op het gelijkvloers bevindt zich naast de trap ook een conciërgeloge met keuken. Deze geeft ook uit op de koer. In de kelder zijn er tien aparte kelderruimtes, een kolenkelder, de verwarming en de liftmachinerie.

³⁵ "Google Steetview: Jan Van Rijswijcklaan 255-257," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://www.google.be/webhp?hl=nl#hl=nl&q=jan+van+rijswijcklaan+255>

Op de eerste verdieping zijn er twee appartementen, op de tweede en derde verdieping zijn er telkens drie en op de bovenste verdieping is er één appartement en twaalf mansardekamers. De gemeenschappelijke traphal met liftkoker bevindt zich in het midden van het grondplan. In de rechterachterhoek is een licht- en luchtkoker aanwezig.

Op de eerste verdieping bevindt er zich een hoekappartement met drie slaapkamers aan de kant van de Jan Van Rijswijcklaan; er is een salon op de hoek met aansluitend een eetkamer en extra kamer (mogelijks een bureel of fumoir). Verder op de gang is er een keuken, toilet en drie slaapkamers met één badkamer ertussen. Het appartement aan de kant van de Hazelarenstraat is kleiner. Het heeft twee slaapkamers, een eetkamer en een salon.

FIGUUR 52 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A. 1928 # 30060

Op de tweede en derde verdieping is er een hoekappartement, een appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan en de appartement aan de kant van de Hazelarenstraat. Bij de vierde verdieping, onder het mansardedak is enkel het hoekappartement aanwezig.

De appartementen hebben een leefruimte (op de grondplannen aangeduid als salle à manger), een keuken en twee slaapkamers met een badkamer tussen. In de hall is er een kleine vestiaire, een toilet en ingemaakte kasten.

Er zijn bij deze appartementen geen dienstruimten aanwezig; Bij de het hoekappartement op de eerste verdieping zijn er wel verschillende ontvangstruimtes, terwijl er op de andere verdiepingen slechts één leefruimte is. Wellicht was dit appartement bedoeld voor dhr. Coppens zelf.

1928 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 1-3

FIGUUR 53 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 1-3, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Jan Van Rijswijcklaan 1- 3 (hoek Karel Oomstraat)
Opdrachtgever	Auguste Broeckx Adres: Heistraat 109
Bouwaanvraag goedgekeurd	9 juli 1928
Aantal bouwlagen	8
Aantal appartementen	11
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	2 winkelpanden
Aantal slaapkamers per appartement	Afhankelijk per appartement 2 à 3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1928 # 30762 - 1928 # 32250
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 6912) ³⁶
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Op 9 juli 1928 dient François Dens namens Auguste Broeckx een bouwaanvraag in voor de bouw van een appartementsgebouw op de hoek van de Karel Oomstraat en het begin van de Jan Van Rijswijcklaan.

François Dens vraagt op 25 mei 1928, nog voor het indienen van de bouwaanvraag, een uitzondering op de toegestane gevelhoogte aan. Hij haalt hierbij het argument aan dat dit appartement zal bijdragen tot de schoonheid van de stad. Het appartement is gelegen aan het begin van de Jan Van Rijswijcklaan, op een prominente hoekplaats. De Jan Van Rijswijcklaan is een van de belangrijkste toegangswegen naar de terreinen van de wereldtentoonstelling van 1930. Het gebouw is nog in oorspronkelijke vorm aanwezig, en bepaalt nog steeds sterk het straatbeeld.

De constructie van het appartement bestaat uit gewapend beton, de gevel is opgetrokken in Franse steen en Boomse klompsteen. Qua materiaalgebruik wordt duidelijk vermeld dat

³⁶ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 6912)", laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6912>

François Dens gebruik moest maken van natuurlijke materialen en geen nagebootste bouwmaterialen. Deze voorschriften worden onder meer gegeven omwille van het monumentale aspect en de grote zichtbaarheid van het appartement. Natuurlijke materialen stralen meer prestige uit.

De achtste bouwlaag komt niet voor op het oorspronkelijke bouwplan. Op 9 januari 1929, vermoedelijk tijdens de bouw van het appartement, wordt een tweede bouwaanvraag ingediend om het oorspronkelijke platte dak te veranderen in een schuin mansardedak.

OPDRACHTGEVER

De aanvraag voor het bouwen van een appartementenhuus werd ingediend door François Dens en Auguste Broeckx & Co. Het adres van Auguste Broeckx is aan de Heistraat 109 te Wilrijk. Voor Auguste Broeckx bouwde François Dens eerder al een meergezinswoning, ook aan de Jan Van Rijswijcklaan 230-233

Voor de bouw van dit appartement en ook voor eerdere opdrachten voor Auguste Broeckx werkte François Dens samen met aannemer P. Lecluyse. Voor de zoon van Lecluyse zal François Dens in 1936 een modernistische villa ontwerpen aan de Della Faillelaan 58 in Wilrijk.

GEVEL

Het appartementsgebouw is gelegen op een hoek en heeft 8 bouwlagen. De gevel heeft acht traveeën: drie aan de zijde van de Karel Oomstraat, drie op de hoek en twee aan de zijde van de Jan Van Rijswijcklaan. Het appartement heeft een plat dak. De gevel wordt afgesloten door een pseudo-mansardedak.

In de gevel zit veel ritme door de afwisseling van uitspringende erkers in een lichtere natuursteen die afsteken tegen de roodere baksteen. Ook de afwisseling in balkons, hoekige raamerkers en decoratie in het hekwerk zorgen hiervoor. De erkers lopen door tot aan de bovenste verdiepingen en benadrukken zo de verticaliteit van dit gebouw..

Het appartement is opgetrokken in een art-decostijl. Dit is duidelijk zichtbaar in de motieven in het versierde hekwerk, aan het deurportaal en aan de stenen decoratie aan de gevelbekroning.

In de Inventaris van het Agentschap voor Onroerend Erfgoed wordt de gevel als volgt beschreven: ³⁷

"Het acht traveeën brede gevelfront vertoont een vrijwel symmetrisch schema, opgebouwd rond twee overhoekse risalieten met een kepervormige bekroning op spiraalornamenten in de middenpartij. Oplopende erkers, alternerend driezijdig en tweezijdig van vorm, met een krachtige profilering en getrapte consoles, bepalen het uitgesproken verticale ritme, dat wordt ondersteund door drielichten en de roedeverdeling van het schrijnwerk. De erkerpartijen worden

³⁷ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 6912)".

bekroond en aan de zijde van de Karel Oomsstraat onderling verbonden door balkons. De verzorgde smeedijzeren leuningën vertonen een repetitief, geometrisch art-decopatroon, dat ook terugkomt in de deurvleugels van het privé-portaal. De pui is verder over de volledige breedte opengewerkt voor vitrines, vandaag deels vernieuwd. De mansarde komt niet voor op de bouwplannen waar de bovenste verdieping nog voor de helft ruimte biedt aan een tiental zolderkamers, maar werd vermoedelijk nog tijdens de bouw toegevoegd.”

FIGUUR 55 GEVELPLAN, S.A., 1928 # 30762

FIGUUR 54 HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers is ruimte voorzien voor twee winkels. Een groter winkelpand met toegang op de hoek zelf en een tweede met toegang aan de Karel Oomstraat. Achter de winkel aan de Karel Oomstraat zijn twee kamers. De inkom naar de appartementen is gelegen in de laatste travee aan de Jan Van Rijswijcklaan. Achter de winkelpanden is een conciërgewoning voorzien. Deze bestaat uit twee opeenvolgende kamers die uitgeven op twee koertjes waarop de vuilniskoker uitkomt. Centraal is een liftkoker met errond een trap.

Op de eerste en tweede verdiepingen is telkens één appartement. Deze royale appartementen hebben een 'groot salon' dat uit drie en-suite ruimtes bestaat en de volledige hoek inneemt. Aan de zijde van de Jan Van Rijswijcklaan zijn de eetkamer en de dienstvertrekken, aan de zijde van de Karel Oomstraat zijn de privé- en nachtvertrekken gesitueerd.

Aangrenzend aan de salons is er een eetkamer met kleine *sitting*. In de hoek is de keuken, die uitgeeft op het terras met vuilniskoker, een meidenkamer en de office. Aan de andere kant van de salons is nog een kamer, die vermoedelijk kan dienen als bureau of als fumoir.

Naast de gemeenschappelijke traphal met liftkoker is de vestibule. Hierna volgen de nachtvertrekken van het appartement. In een afgesloten gang komen vier kamers uit.

Op het bouwplan zijn drie kamers aangegeven als slaapkamers. Daarnaast is er ook één badkamer, deze staat in verbinding met één van de slaapkamers.

Op de derde tot zesde verdieping zijn telkens twee appartementen. Hierbij is er een appartement aan de Karel Oomstraat en een tweede appartement op de hoek en aan de zijde van de Jan Van Rijswijcklaan. Er is een verschil in grootte tussen beide appartementen.

Er is het salon met eetkamer, twee slaapkamers met badkamer, een vestiaire met toilet, een keuken en meidenkamer die uitgeeft op het terras aan de binnenkant van het appartement. Bij het hoekappartement kijkt het salon uit over het park.

Op de zevende verdieping is er één appartement. Op de andere helft van de verdieping zijn er mansardekamers voor het dienstpersoneel. In de kelder zijn er elf kleine ruimtes aanwezig; voor ieder appartement een aparte ruimte.

Daarnaast zijn er nog drie grotere kelderruimtes. Deze hebben een aparte trap en horen vermoedelijk bij de bovengelegen winkels. Daarnaast is er een kolenkelder, een afvalverzamelplaats waar de afvalkoker op uitkomt, een verwarmingsplaats en een beerput.

FIGUUR 56 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A. 1928 # 30762

1928 (?) - BREDABAAN 346 – 348

FIGUUR 57 BREDABAAN 346, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Bredabaan
Aantal bouwlagen	6
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	1 (?) winkelpand
Huidige toestand	Bewaard
Inventaris Onroerend erfgoed	Appartementsgebouw (ID: 216763) ³⁸

BOUWGESCHIEDENIS

Van dit appartementsgebouw zijn geen bouwplannen te vinden. Er is dus geen opdrachtgever, datering, grondplan of briefwisseling bekend. Het appartement is gelegen op het grondgebied van Merksem. Deze bouwaanvragen zijn niet opgenomen in het Stadsarchief van de stad Antwerpen.

Het gebouw werd wel kadastraal geregistreerd³⁹ in 1929 in opdracht van de maatschappij 'Gebroeders Louis en Jozef Verrycken'.⁴⁰ Op de foto aanwezig in het fotoalbum van François is op het gelijkvloers een keuken- en huishoudwinkel met opschrift 'Verrycken' aanwezig.

In de brief voor het aanvragen van de erkenning van het beroep van architect (Bijlage 1) vermeldt François Dens een appartement aan de Bredabaan. In het fotoalbum van François Dens is deze foto van een appartement aan de Bredabaan te vinden.

Door deze twee aanwijzingen kan het appartement dus toegeschreven worden aan François Dens. Ook qua stijl sluit dit appartement aan bij de stijl die François Dens op dat moment hanteerde.

De foto is gedateerd 1928. Het is onduidelijk of deze datum slaat op het moment van het nemen van deze foto of op het moment dat het appartementsgebouw werd opgeleverd. Vermoedelijk het laatste. Het appartementsgebouw is alleszins zeker van voor deze datum.

Het appartement is gebouwd in het centrum van Merksem en steekt sterk af tegen de omliggende woningen met soms maar één bouwlaag. Vandaag is het contrast nog steeds groot.

³⁸ "Appartementsgebouw (ID: 216763)," laatst geraadpleegd op 30 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/216763>

³⁹ Kadasterarchief Antwerpen, mutatieschetsen Antwerpen, afdeling XL (Merksem), 1929/165.

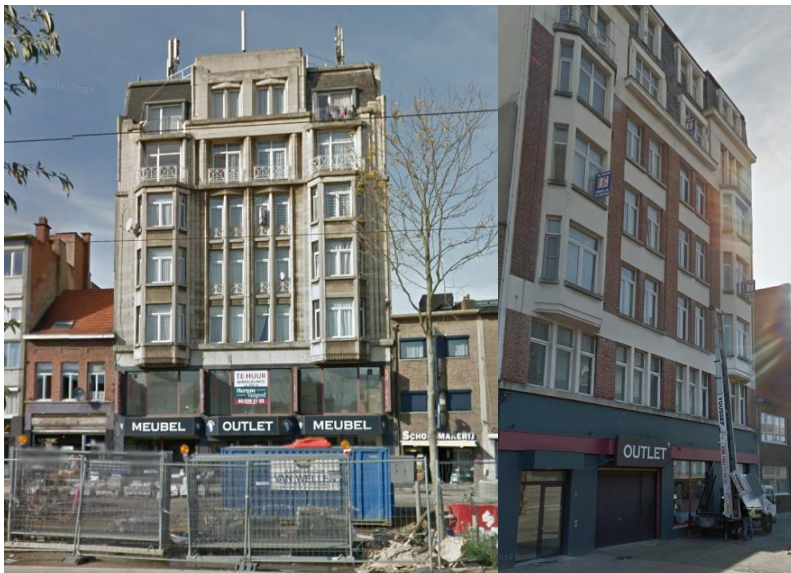
⁴⁰ "Appartementsgebouw (ID: 216763),"

GEVEL

Gevel voorbouw aan de Bredabaan: natuurstenen gevel met vier traveeën en zes bouwlagen. Op het gelijkvloers zijn drie grote glazen winkelpuien, die samen met de daar bovenliggende tussenverdieping één geheel vormen. Deze hebben een plint in een donkerder steen. Hierop volgen drie verdiepingen waarbij de twee buitenste een driezijdige erker hebben, de vierde verdieping heeft twee balkons op de uitstekende erkers van de onderliggende verdiepingen. De gevel wordt afgesloten door een leien pseudo mansardedak met centraal een rechthoekige natuurstenen dakbekroning met twee rondbogen aan de zijkanten.

De gevel is opgetrokken in een sobere art deco stijl met decoraties in de steen verticaal op de gevel, onder de balkons en rond de ramen.

Gevel achterbouw: de achterzijde van het appartement geeft uit op de achterliggende Constant de Jongstraat. Hier waren er onderaan vermoedelijk garages voor de bewoners voorzien. De achtergevel is opgetrokken in rode baksteen en afgewerkt met lichte natuursteen aan de erkers en rondom de vensters.

FIGUUR 58 HUIDIGE TOESTAND VOORGEVEL ⁴¹ ; FIGUUR 59 HUIDIGE TOESTAND ACHTERGEVEL ⁴²

BESCHRIJVING APPARTEMENT

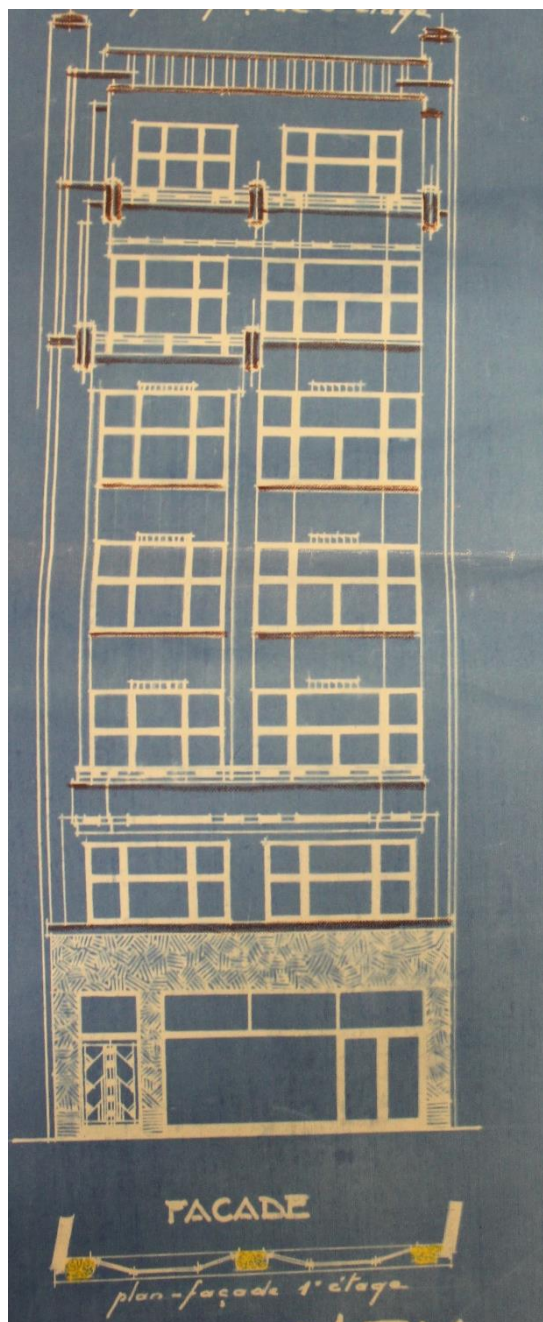
Aan de voorgevel kunnen we zien dat er op de benedenverdieping en tussenverdieping één of meerdere winkels gevestigd zijn. Door de symmetrische opbouw van de gevel per verdieping en de breedte van de gevel is het mogelijk dat er twee appartementen per verdieping aanwezig zijn. Vermoedelijk is er een voor- en achterbouw. Op het onderschrift bij de foto uit het album van Dens staat vermeld dat het appartementsgebouw 20

⁴¹ "Google Streetview: Bredabaan 346," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://www.google.be/webhp?hl=nl#hl=nl&q=Bredabaan+346%2C+Merksem>

⁴² "Google Streetview: Constant De Jongstraat," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://www.google.be/webhp?hl=nl#hl=nl&q=Constant+de+Jongstraat+Merksem>

appartementen telt. Dat maakt dat er waarschijnlijk vier appartementen per verdieping zijn : twee vooraan en twee in de achterbouw.

1929 - MECHELSESTEENWEG 147

FIGUUR 60 GEVELPLAN, S.A., 1931 # 33915

Architect	Francois Dens
Adres	Mechelsesteenweg 147 -149
Opdrachtgever	Mevr. Govaerts Adres : Bexstraat
Bouwaanvraag goedgekeurd	23 juni 1929
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	6
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	Winkel
Huidige toestand	Niet uitgevoerd
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1931 # 33915

BOUWGESCHIEDENIS

Bouwplannen voor het bouwen van een appartementsgebouw aan de Mechelsesteenweg 147-149 in opdracht van Mevr. Govaerts. De bouwaanvraag werd ingediend 010 juni 1929, en goedgekeurd 23 juni 1929 maar op 26 september 1929 meldt François Dens dat het bouw van het appartement wordt geannuleerd. Er wordt geen verdere reden opgegeven. Het najaar van 1929 is het begin van de economische crisis van de jaren '30.

OPDRACHTGEVER

Mevr. Govaerts woonde in de nabijgelegen Bexstraat. Later, in 1930 geeft ze opnieuw een opdracht aan François Dens voor het ombouwen van een woning tot appartementsgebouw op de hoek van de Haringrodestraat en de Albertstraat.

In 1930 wordt door mevr. Govaerts en architect A.George opnieuw een bouwaanvraag in gediend voor het perceel van de Mechelsesteenweg. Of het hier opnieuw om de bouw van een appartement ging, is niet bekend.

GEVEL

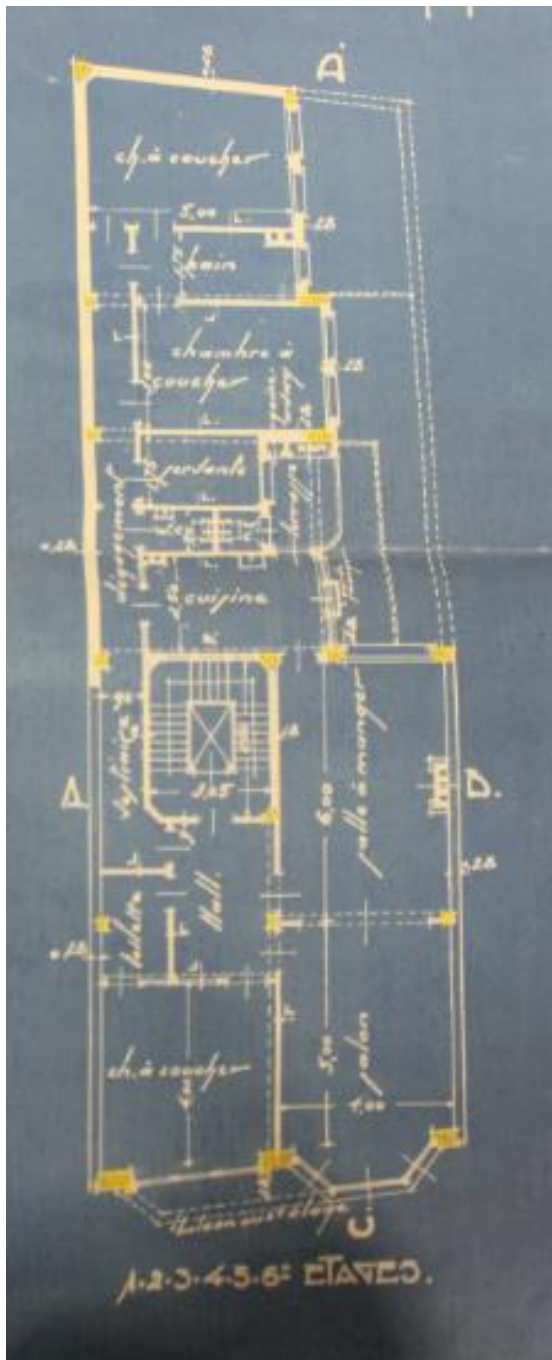
De gevel heeft twee gelijke traveeën en zes bouwlagen. Op het gelijkvloers, met een parement in marmer, is een winkelpand aanwezig en de ingang naar de bovenliggende appartementen. Hierop volgen zes verdiepingen waarbij de rechter travee uitspringt door een driezijdige erker. De bovenste gevel wijkt terug en heeft een doorlopend balkon, ondersteund door consoles. De gevel wordt afgesloten door een plat dak waaraan een sobere decoratie is aangebracht.

De art deco versiering aan deze gevel is zeer sober, en neigt al naar het modernisme. De voordeur heeft een kenmerkend art deco motief.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

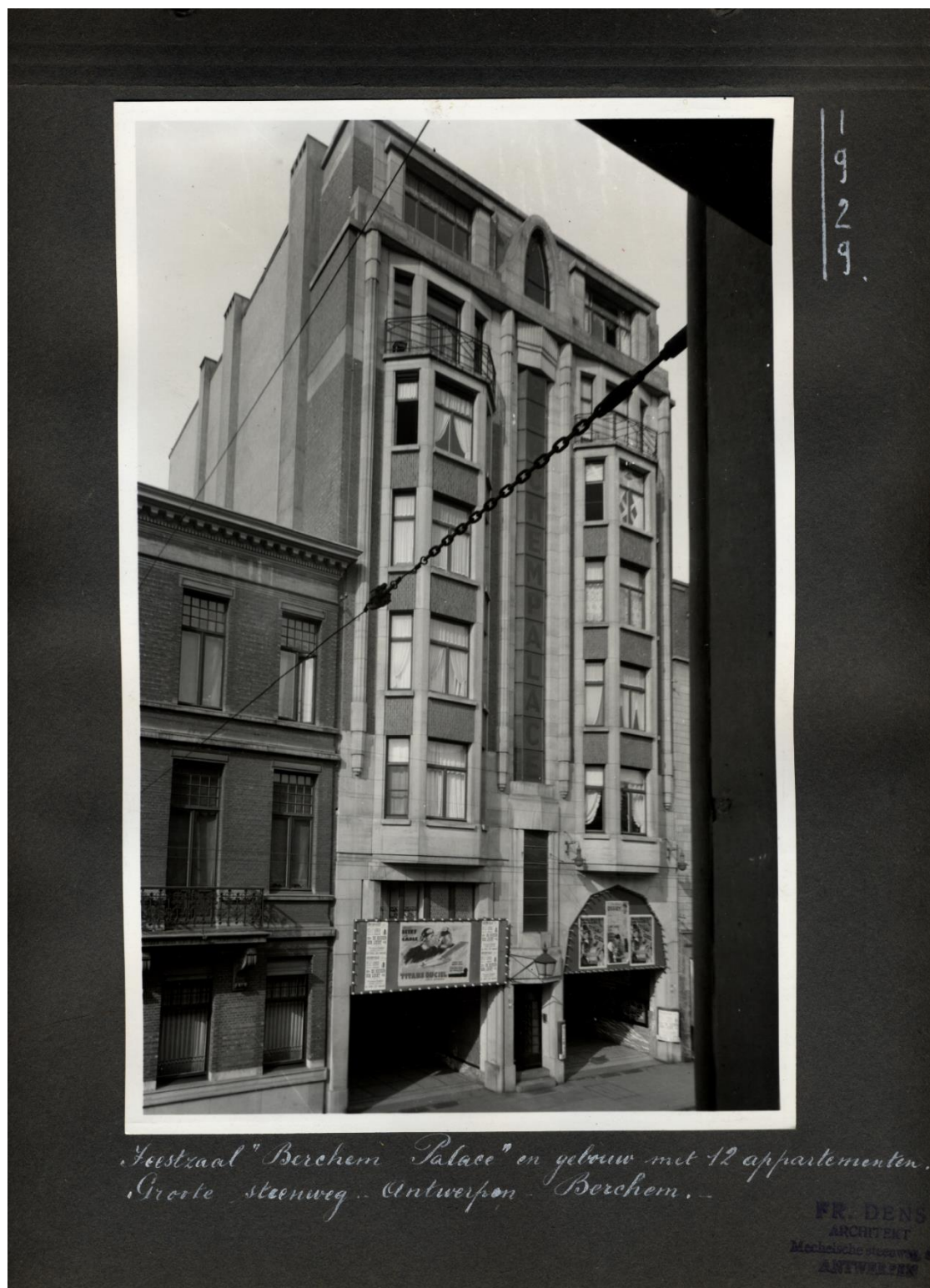
In de rechtertravee is er een opeenvolging van een salon en eetkamer. In de achterbouw is , achter de gemeenschappelijke trap, eerst de keuken met terras, een diensttoilet en een bezoekerstoilet en meidenkamer aanwezig. De keuken is zowel toegankelijk via de eetkamer als via de hall. Hierop volgen nog twee slaapkamers met badkamer tussenin. Aan de voorzijde van het appartement is , naast het salon, ook een slaapkamer met badkamer.

Op het gelijkvloers is een winkel, met woonhuis en een kleine conciërgewoning voorzien.

FIGUUR 61 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A.,1931 # 33915

1929(?) - GROTESTEENWEG 19, BERCHEM

FIGUUR 62 BERCHEM PALACE, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Grotesteenweg 19, Berchem
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	12
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	Feestzaal <i>Berchem Palace</i>
Inventaris Onroerend Erfgoed	Berchem Palace (ID: 10933) ⁴³
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw aan de Grotesteenweg 19 in Berchem met twaalf appartementen boven feestzaal *Berchem Palace*.

Er is van dit gebouw in het Stadsarchief van Antwerpen geen bouwaanvraag terug te vinden.

François Dens geeft in zijn fotoalbum aan dat het gebouw is gebouwd in 1929. In de *Inventaris van het onroerend erfgoed* wordt aangegeven dat het van 1930 dateert. De *Inventaris* vermeldt François Dens niet als architect.

In de brief voor zijn erkenning als architect geeft François Dens ook Berchem Palace op binnen de opsomming van zijn gebouwde oeuvre.

GEVEL

De gevel bestaat uit drie traveeën, zes bouwlagen en is symmetrisch opgebouwd. Centraal is een smalle travee met voordeur en raamschacht over de gehele hoogte van de gevel. Deze wordt vanboven afgesloten door een driehoekig venster met afgeronde hoeken. Vermoedelijk is daar de traphal gevestigd en bevindt zich aan weerszijden hiervan een appartement. Er zijn dus twee appartementen per verdieping voorzien. Ook François Dens geeft aan dat er binnen dit gebouw 12 appartementen zijn.

Op het gelijkvloers en de bovenliggende tussenverdieping is de feestzaal *Berchem Palace*. De ingang hiertoe bevindt zich langs beide zijden van de middentravee. Vandaag is hier een veilingzaal gevestigd.

De eerste vier bouwlagen zijn gelijk met aan beide zijden een uitspringende erker. De vijfde bouwlaag heeft geen erker, maar een terras bovenop de uitspringende erker van de vorige verdieping. De hoogste verdieping onder het pseudo-mansardedak wijkt licht terug.

⁴³ "Berchem Palace (ID: 10933)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/10933>

De bakstenen gevel is afgewerkt met natuurstenen omlijstingen. De centrale vensterschacht heeft een sterk verticaliserend effect op het geheel. Er is een sobere art deco afwerking aan het hekwerk van de balkons en de driehoekige afsluiting van de vensterschacht.

FIGUUR 63 HUIDIGE SITUATIE GEVEL⁴⁴

FIGUUR 64 BERCHEM PALACE, 1991⁴⁵

⁴⁴ "Google Streetview: Grote Steenweg 19," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://www.google.be/webhp?hl=nl#hl=nl&q=grote+steenweg+19+berchem>

⁴⁵ "Berchem Palace (ID: 10933)".

1931 - HOPLAND 59

FIGUUR 65 GEVEL HOPLAND 59, S.A. ,1931 # 39431

Architect	François Dens
Adres	Hopland 59
Opdrachtgever	G. Dubois Adres : Schutterhofstraat 19
Bouwaanvraag goedgekeurd	8 juni 1931
Aantal bouwlagen	3
Aantal appartementen	3
Bouwstijl	eclectisch
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1931 # 40109 - 1931 # 39431
Huidige toestand	Bewaard
Gelijkvloers	2 winkelpanden

BOUWGESCHIEDENIS

Veranderingen aan een bestaand huis in opdracht van dhr. G. Dubois. Het is niet duidelijk welke veranderingen François Dens aanbracht. Vermoedelijk gaat het om het ombouwen van een herenhuis naar drie ruime burgerappartementen.

OPDRACHTGEVER

Voor opdrachtgever G. Dubois bouwde Dens al eerder het appartementsgebouw aan de Jezusstraat 10- 14. Dubois woonde in de Schutterhofstraat 19, die in het verlengde van Hopland ligt.

FIGUUR 66 HUIDIGE SITUATIE⁴⁶

⁴⁶ “ Google Streetview: Hopland 59,” laatst geraadpleegd op 24 juli 2015, <https://www.google.be/webhp?hl=nl#hl=nl&q=Hopland+59>

GEVEL

De gevel is in een decoratieve eclectische stijl uitgevoerd, die niet strookt met de stijl die François Dens toen hanteerde. Hij heeft dus vermoedelijk geen veranderingen aangebracht aan de gevel. In een tweede bouwaanvraag wordt de koepel toch verwijderd en vervangen door een plat dak met achterop een opzet.

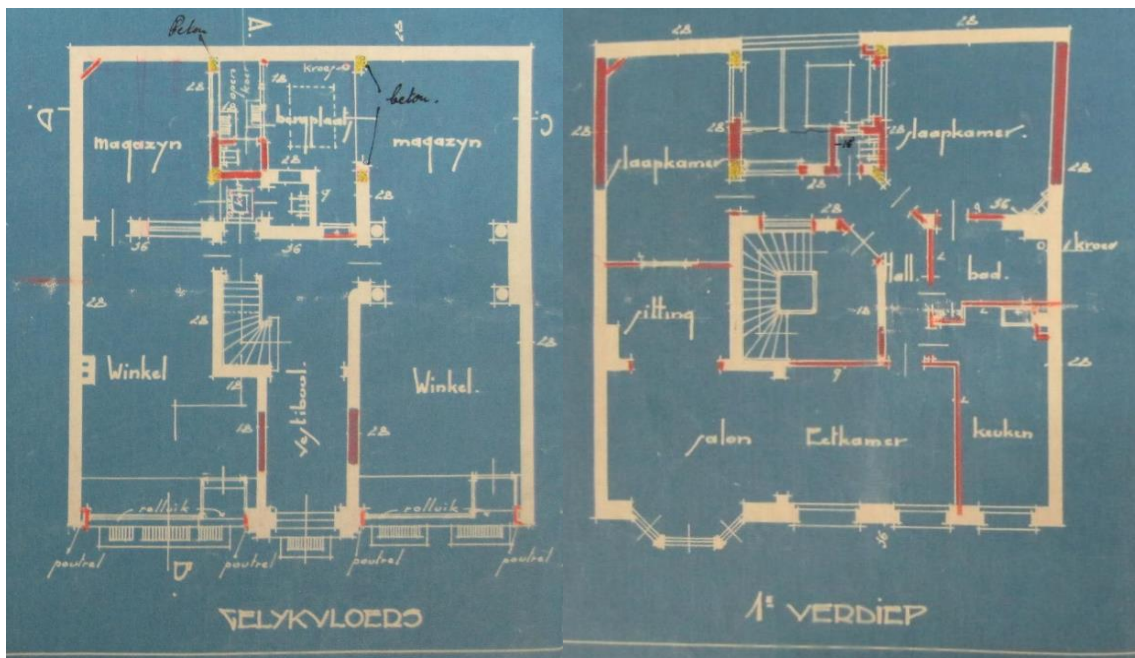
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers zijn twee winkelpanden met magazijnen voorzien, met centraal de toegang tot de bovenliggende appartementen. Per bouwlaag is er één appartement.

Aan de straatzijde is in de erker een salon met achterliggende *sitting* en aanpalende eetkamer. Rechts van de eetkamer is de keuken. Aan de achterzijde zijn er twee slaapkamers, aan beide zijden van de binnenkoer. Tussen de rechterslaapkamer en de keuken is een badkamer.

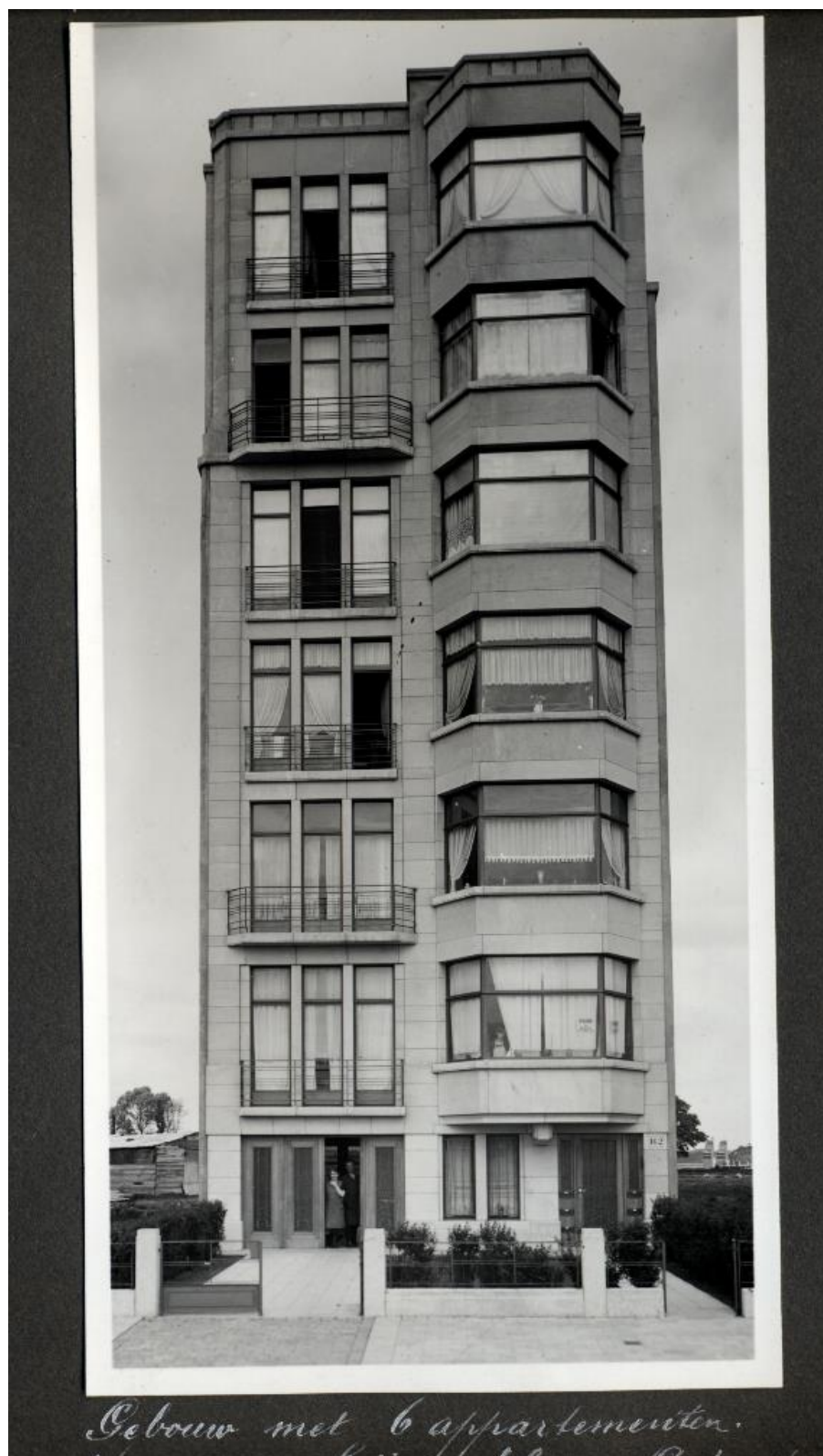
In de kelder zijn er drie aparte kelderruimtes en drie aparte kolenkelders, een beerput en een kelderkeuken. Vermoedelijk dateert deze nog van toen het nog één stadshotel was en de keuken zich in de kelder bevond. Er zijn in dit appartement geen dienstvertrekken, noch conciërgewoning aanwezig.

Er zijn dus nog verschillende ontvangstvertrekken en slaapkamers, maar geen dienstvertrekken meer. De aanwezige voorzieningen zijn basic te noemen. Uitzonderlijk is ook de afwezigheid van een lift.

FIGUUR 67 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A., 1931 # 39431

1931- JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 168

FIGUUR 68 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 141, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Jan Van Rijswijcklaan 168
Opdrachtgever	Rebecca Rosenfeld-Figatner Adres: Jan Van Rijswijcklaan 255
Bouwaanvraag goedgekeurd	18 augustus 1931
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	6
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	Garage, conciërgewoning
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1931 # 31689
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 212838) ⁴⁷
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 168, gebouwd door François Dens in opdracht van Rebecca Rosenfeld-Figatner in de Tentoonstellingswijk. Het is het eerste van drie appartementen in dit huizenblok dat François Dens zal bouwen. Bij de bouw van het appartement waren de omliggende percelen nog onbebouwd. Het perceel wordt benoemd als *op 85 meter van de Kolonielaan*.

De bouwaanvraag wordt goedgekeurd op 18 augustus 1931. Hierop vraagt François Dens ook al snel de toestemming om te beginnen graven, omdat ze de bouw van het appartement af willen hebben *voor de winter*.

OPDRACHTGEVER

Rebecca Figatner was de weduwe van Norbert David Rosenfeld. Zij woonde aan de Jan Van Rijswijcklaan 255, in een appartement ook gebouwd door François Dens.

Zij koopt de grond van de stad Antwerpen op 4 augustus 1931. Op 12 juni 1935 verkoopt ze het appartement al aan de Nationale Kas voor Bediendenpensioenen.

⁴⁷ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 212838)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212838>

GEVEL

Dit is het eerste appartement van de strakkere en modernistischere periode van François Dens. Het is een eenvoudige natuurstenen gevel met twee traveeën en zes gelijke bouwlagen.

Het appartement aan de Van Eycklei 17-18 dat François Dens in 1932 zal bouwen in opdracht van de Naamloze Maatschappij I.C.A., is een gedubbelde versie van dit appartement.

Ook de voortuin en de omheiningen werden mee ontworpen door François Dens en goedgekeurd door de stad Antwerpen. Er zijn bij de bebouwing van deze gronden ook strikte voorwaarden over de aanwezigheid van een voortuin.

De gevel wordt in de Inventaris van het Agentschap voor Onroerend Erfgoed als volgt omschreven: ⁴⁸ *"De lijstgevel van twee brede traveeën kenmerkt zich door de vlakke behandeling van het natuurstenen parement. De compositie legt de klemtoon op de rechtertravee, met een over de bovenverdiepingen oplopende, driezijdige erker. In de linkertravee met gestapelde drielichten, wordt het rijzige karakter gebroken door een meer uitgesproken geleding, aangegeven met balkons en vensternissen. Een opvallend detail daarbij is de afgeronde hoekpenant van de topgeleding."*

FIGUUR 69 GEVELPLAN, S.A. 1931 # 31689 ,

FIGUUR 70 HUIDIGE SITUATIE, ⁴⁹

⁴⁸ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 212838)".

⁴⁹ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 212838)".

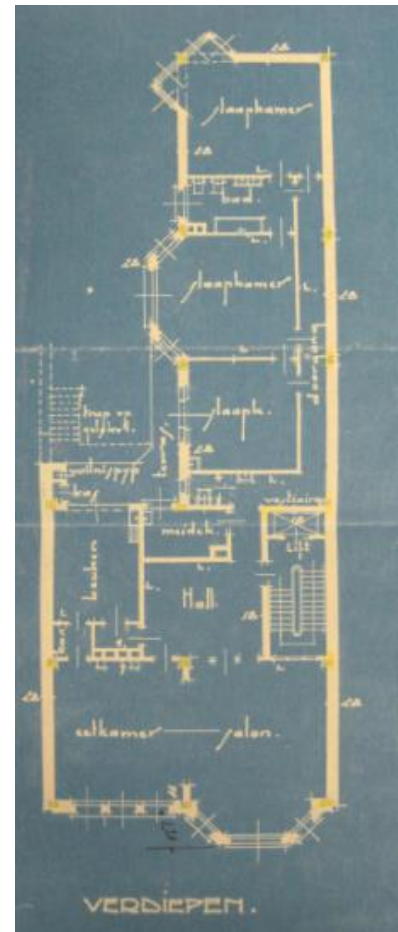
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er is één appartement per verdieping voorzien. Het grondplan van het appartement is L-vormig. Aan de straatzijde is een salon en eetkamer, verbonden via een kleine office aan de keuken. Deze geeft net als de meidenkamer uit op het terras met afvalkoker.

In de achterbouw is eerst een toilet met lavabo, en nadien drie slaapkamers met badkamer aanwezig. De inrichting van de badkamer staat reeds aangegeven. De achterste slaapkamer heeft een driezijdige erker.

François Dens is er bij dit grondplan in geslaagd om de ontvangst-, dienst- en nachtvertrekken op een efficiënte manier van elkaar te scheiden.

Op het gelijkvloers is aan de straatzijde een garage voor de huurders. Parallel hiermee is een conciërgeloge met woning. In de achterbouw is per appartement een opberghok voorzien. In de kelder is er enkel de opslag van kolen en de centrale verwarming.

FIGUUR 71 GRONDPLAN APPARTEMENTEN,
S.A. ,1931 # 31689

1932 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 164

FIGUUR 72 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 164, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Jan Van Rijswijcklaan 164 (hoek Kolonielaan)
Opdrachtgever	Naamloze Maatschappij 'De Moderne woning' Adres Van Eycklei 19
Bouwaanvraag goedgekeurd	14 maart 1932
Aantal bouwlagen	7
Aantal appartementen	32
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	Appartementen
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1932 # 40994 - 1932 # 41843
Inventaris Onroerend Erfgoed	Modernistisch flatgebouw (ID: 6959) ⁵⁰
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 164, op de hoek met de Kolonielaan. Nu heet deze straat de Camille Huysmanslaan, vernoemd naar de burgemeester ten tijde van de wereldtentoonstelling in 1930. Deze straat bevindt zich aan het begin van de terreinen van deze wereldtentoonstelling. De bouwaanvraag werd ingediend op 7 januari 1932 en goedgekeurd op 14 maart 1932.

Voor de bouw van dit appartement werd een perceel aangekocht op de terreinen van de wereldtentoonstelling. De brief voor de aankoop van het perceel, ter waarde van 294.768 fr, dateert van 5 januari 1932, slechts twee dagen voor het indienen van de bouwaanvraag.

Toen het appartement gebouwd werd, was er nog geen aanpalende bebouwing aanwezig. Dit levert een vreemd gezicht op, omdat we nu gewend zijn de appartementen in een rij te zien. Op de foto uit het fotoalbum van François Dens zijn rechts op de achtergrond de paviljoenen van de wereldtentoonstelling nog zichtbaar.

⁵⁰ "Modernistisch flatgebouw (ID: 6959)," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/6959>

Het is met zijn 32 appartementen het grootste appartement dat François Dens in zijn carrière zal bouwen. Dit appartement wordt ook in contemporaine tijdschriften, zoals *Bâtir*⁵¹, vernoemd als toonbeeld van een modern appartementsgebouw.

OPDRACHTGEVER

De bouw van het hoekappartement gebeurde in opdracht van de Naamloze maatschappij 'De Moderne Woning'. Er zijn verder geen bouwprojecten te vinden in Antwerpen in opdracht van deze maatschappij. Mogelijks werd deze maatschappij speciaal opgericht voor de bouw van dit appartementsgebouw.

Het adres van de afgevaardigde van deze maatschappij is aan de Jan Van Rijswijcklaan 255. Dit is niet enkel in de buurt van het toekomstige appartement, maar ook in een appartement dat enkele jaren eerder door François Dens zelf werd ontworpen. Later wordt ook het adres van Van Eycklei 19 opgegeven. Welke persoon of welk bedrijf achter deze maatschappij schuilt gaat is niet geweten.

In de naam van deze Naamloze Maatschappij "De moderne Woning" schuilt al direct de ambitie en de uitstraling van het appartement. Het appartement zal later ook de naam *Résidence Moderne* krijgen.

FIGUUR 73 GEVELPLAN, S.A. 1932 # 40994

FIGUUR 74 HUIDIGE SITUATIE⁵²

⁵¹ *Bâtir* 1935, nr 27

⁵² "Modernistisch flatgebouw (ID: 6959)".

GEVEL

De ingang van de appartementen bevindt zich aan de kant van de Jan Van Rijswijcklaan. Het appartementsgebouw neemt nog steeds een erg aanwezige positie in op het kruispunt.

De gevel wordt door de inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed als volgt beschreven⁵³: *"Het appartementsgebouw omvat acht bouwlagen, een souterrain en een dakverdieping, en telt in totaal 32 flats. Het gevelfront met een parement van natuursteen op een inspringende plint van arduin, plooit zich in een brede boog over de hoek van beide straten, en vormt vandaag het sluitstuk van de aanleunende en even hoge gevelwanden. De strak zakelijk architectuur wordt vooral gekarakteriseerd door de horizontale registers van doorlopende bandramen met lekdrempel, oorspronkelijk voorzien van stalen schrijnwerk, en het omlopende balkon van de bovenste verdieping. Dit schema wordt verticaal gebroken door de oplopende rechthoekige erkers, die beide gevelflanken twee aan twee ritmeren. Twee geprononceerde ribben verlenen deze erkerpartijen een extra gestroomlijnd effect, als een laatste reminiscentie van de art deco. Hoewel hun plaatsing vooral de symmetrie van de compositie dient, maken zij toch ook het inplantingsschema van de flats zichtbaar waarvan de woonruimte bovendien wordt vergroot. De hoge sokkel wordt enkel aan de zijde van de Jan van Rijswijcklaan doorbroken door het centrale inkomportaal met een korte luifel, en de inrit van de ondergrondse parkeergarage. De terugwijkende dakverdieping is in de hoekpartij opgevat als een soort pergola met een brede daklijst. Het smeedijzerwerk van de inkomdeur, de keldertraliën en het voortuinhek zijn bewaard, de balkonborstwering is vernieuwd."*

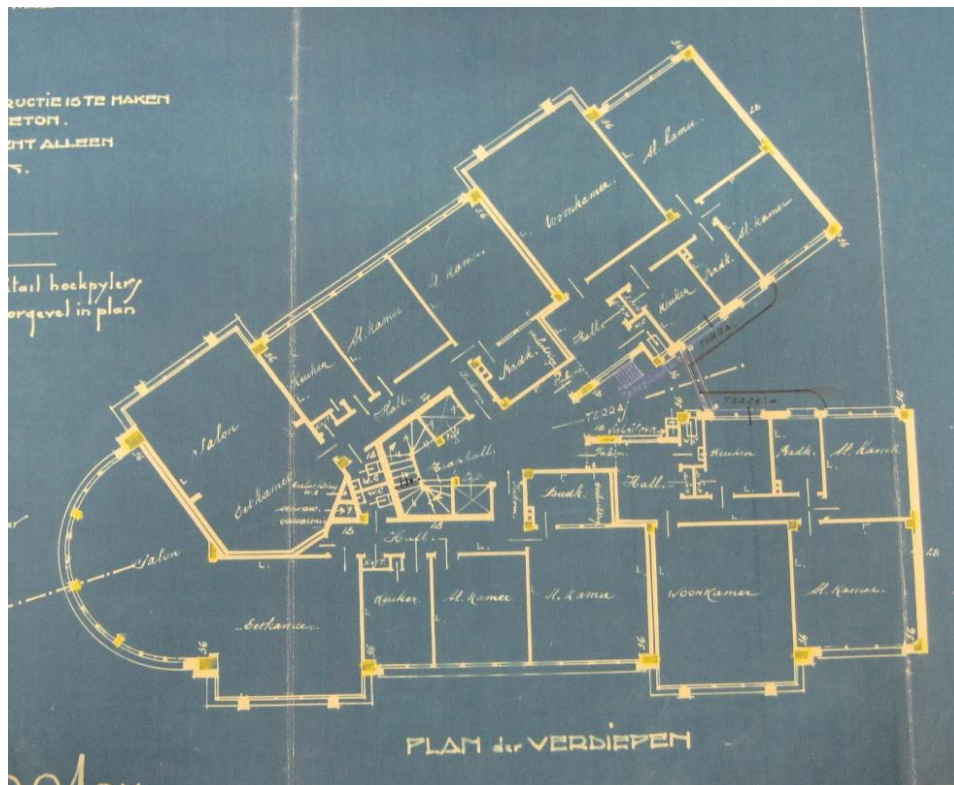
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er zijn telkens vier appartementen per verdieping aanwezig. Twee in de vleugel aan de Kolonielaan en twee aan de Jan Van Rijswijcklaan. De appartementen verschillen van elkaar in grootte en oriëntatie. Ook in prijs en standing zal er tussen de appartementen een verschil zijn. Per verdieping is het grondplan met de twee appartementen wel gelijk.

De gemeenschappelijke hall met trap en twee liften bevindt zich in het centrum van het grondplan. Hier rond zijn alle appartementen georiënteerd. De voordeuren naar de appartementen zijn getrapt. Hierdoor heeft de gemeenschappelijke hall een onregelmatige vorm.

Aan de Kolonielaan zijn er twee appartementen. Het hoekappartement bezit een salon, gelegen in de halve ronde die een uitzicht biedt over het kruispunt, en een eetkamer. Verder liggen ook de keuken en de twee slaapkamers aan de straatzijde. Aan de binnenkant van het appartement is er een badkamer. Het tweede appartement is bescheidener. Er is een woonkamer, twee slaapkamers, een keuken en badkamer. Enkel de woonkamer en één slaapkamer liggen aan de straatzijde. In de vleugel aan de Jan Van Rijswijcklaan zijn ook twee appartementen, gelijkend qua opbouw.

⁵³ "Modernistisch flatgebouw (ID: 6959)".

FIGUUR 75 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, S.A., 1932 # 40994

Ook op het gelijkvloers zijn er vier appartementen. De ingang tot alle appartementen bevindt zich aan de Jan Van Rijswijkklaan.

In de kelder is er een kolenkelder, de verwarming, een conciërgewoning (aangegeven als drie dienstruimten) en een toilet. Er is ook een opbergruimte per appartement voorzien, wat neerkomt op kleine hokjes, aangezien er 32 appartementen zijn.

Uiterst links aan de Jan Van Rijswijkklaan is er een garage voor de bewoners. Deze loopt door tot aan de Kolonielaan.

1932 - VAN EYCKLEI 17-18

*Gebouw met 16 appartementen.
Van Eycklei, Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelse steenweg, 41
ANTWERPEN

FIGUUR 76 VAN EYCKLEI 17 - 18, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Van Eycklei 17 -18
Opdrachtgever	Naamloze Maatschappij I.C.A. Adres : Van Eycklei 19
Bouwaanvraag goedgekeurd	25 Maart 1932
Aantal bouwlagen	7
Aantal appartementen	2
Bouwstijl	Modernisme – art deco
Gelijkvloers	appartement
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1931 # 39843 - 1932 # 4142 - 1932 # 42024
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 215411) ⁵⁴
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartement aan de Van Eycklei 17-18, aan de rand van het Stadspark ontworpen door François Dens. Voor de bouw van het appartement werd een herenhuis afgebroken. Op de foto uit fotoalbum van François Dens, is te zien dat het nog omgeven is door 19^e eeuwse herenhuizen.

De bouwaanvraag werd goedgekeurd in op 25 maart 1932. Het appartement lijkt qua uitzicht sterk op een gedubbelde versie het appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 168, uit 1931.

Gabrielle Dens en Maurice Geurts, de dochter en schoonzoon van François Dens bewoonden een tijdje een appartement in dit gebouw.

OPDRACHTGEVER

Dit appartement wordt gebouwd in opdracht van de Naamloze Maatschappij I.C.A.. Waarvoor deze afkorting staat wordt niet meegegeven. Als adres van de beheerder wordt Van Eycklei 19 opgegeven. Op de bouwplannen is echter eerst het adres van Simonsstraat 86

⁵⁴ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 215411)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/215411>

te vinden. Waarschijnlijk is Jacques Deutscher diegene die de plannen ondertekent. Hij zal na de bouw van het appartement hier gaan wonen.

Opvallend is dat ook voor de bouw van het appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 164, dat ook op hetzelfde moment tot stand kwam, het adres aan de Van Eycklei 19 wordt opgegeven. Er zijn door de NV. I.C.A. verder geen aanvragen gebeurd.

FIGUUR 77 HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

FIGUUR 78 GEVELPLAN, S.A. ,1932 # 4142

GEVEL

De geplande gevel verschilt licht van het uiteindelijke resultaat. In het bouwplan zijn er nog meer art deco invloeden aanwezig, terwijl het resultaat al meer aanleunt bij het modernisme.

De gevel wordt door de inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed als volgt beschreven⁵⁵: *"Het gebouw met een betonskelet als structuur, omvat een souterrain en acht bouwlagen onder een plat dak. Volkomen symmetrisch van opbouw, onderscheidt het vijf traveeën brede gevelfront zich door een vlak behandeld parement uit natuursteen, op een arduinen plint. De compositie legt de klemtoon op de twee zijtraveeën, met over de bovenverdiepingen oplopende, driezijdige erkers. In de middenpartij met gestapelde zeslichten op de eerste vijf verdiepingen, wordt het rijzige karakter gebroken door een meer uitgesproken geleding, aangegeven door ondiepe balkons en vensternissen. Het oorspronkelijke, donker gelakte stalen schrijnwerk is voor het overgrote deel vernieuwd; hetzelfde geldt voor het middenportaal en het interieur van de inkomhal. Wel bewaard is het fijne ijzersmeedwerk van de keldertraliën en borstweringen."*

⁵⁵ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 215411)".

BESCHRIJVING APPARTEMENTEN

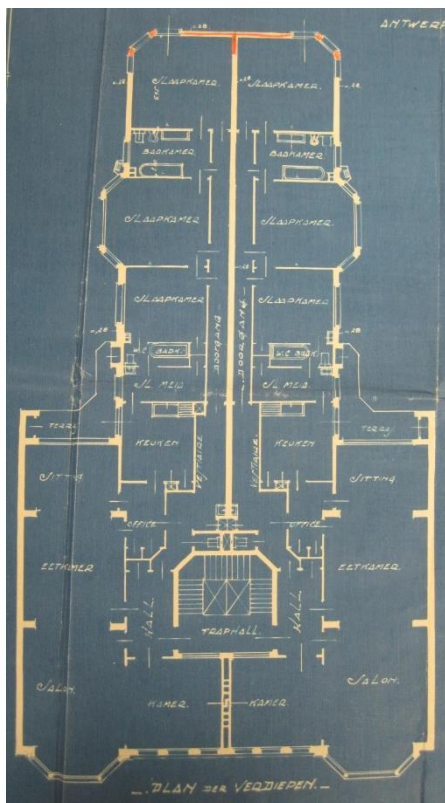
Er zijn twee appartementen per verdieping voorzien, die gespiegeld zijn ten opzichte van elkaar. Het grondplan van de appartementen is L-vormig. Het grondplan van de volledige verdieping is T-vormig.

Het grondplan van de appartementen heeft duidelijk een voor- en achterbouw. De ingang tot het appartement bevindt zich centraal. Aan de voorzijde van het appartement, met uitzicht over het Stadspark is een salon met aanpalend fumoir. Hierop volgt en-suite een eetkamer en *sitting* die uitkijken over de tuin. In het midden van het grondplan, nabij de centrale hall, ligt de keuken, met office en meidenkamer. Deze geven uit op het terras.

Aan de achterkant van het appartement zijn drie slaapkamers en twee badkamers. De kleinste badkamer is ook toegankelijk via de meidenkamer. Vermoedelijk was de meidenkamer, die in verbinding staat met een andere slaapkamer (de kinderkamer?) ook voor een kinderbeisje bedoeld.

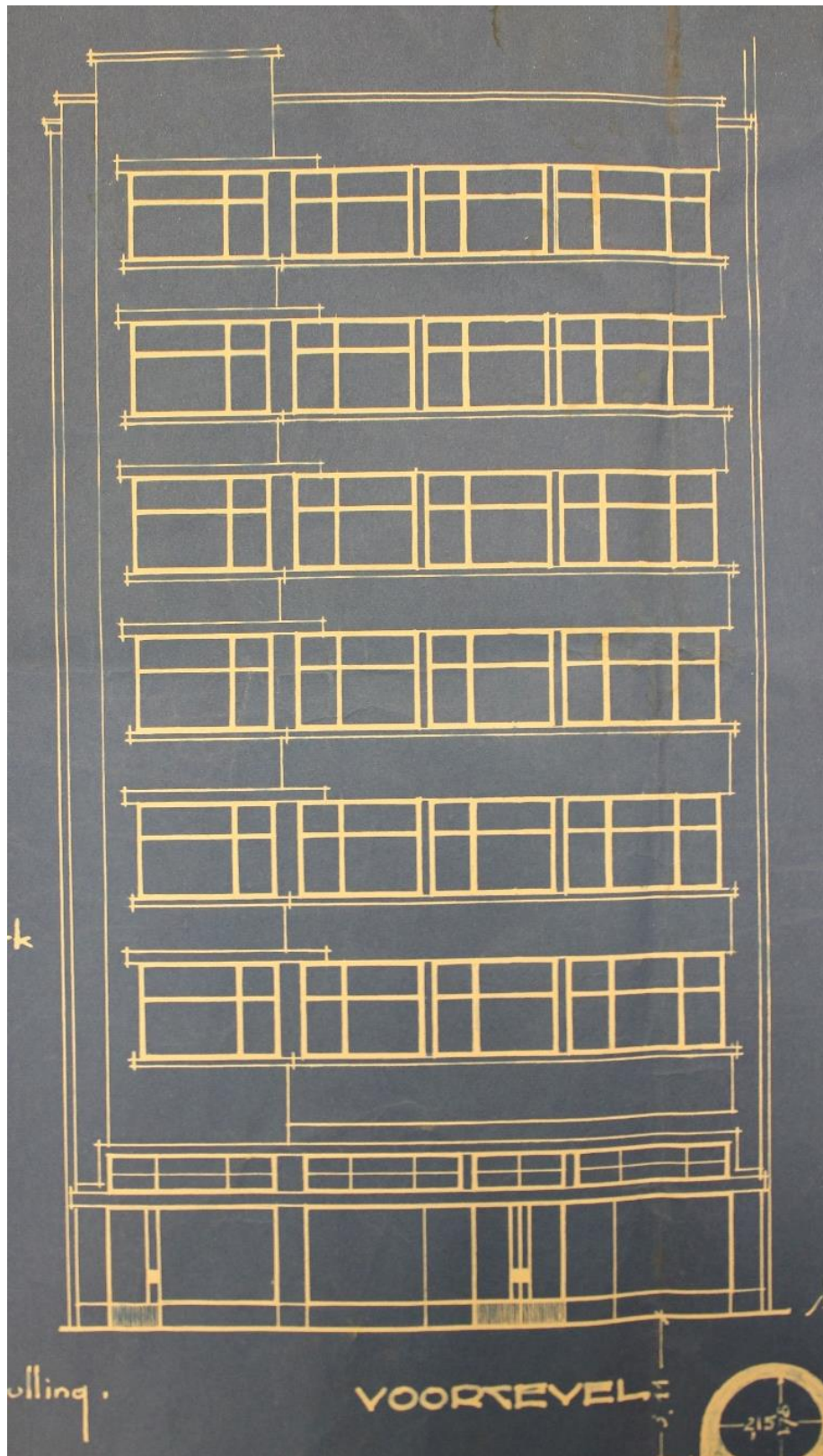
Op het gelijkvloers zijn ook twee appartementen aanwezig. Deze hebben een kleiner bureau aan de voorzijde, maar hebben wel toegang tot de tuin via het terras. Ook de slaapkamers kijken uit over deze tuin.

In de kelder is een waskelder, een conciërgewoning, een bergplaats voor kinderwagens, een kolenkelder, de verwarming en achteraan het gebouw ook een bergplaats per appartement.

FIGUUR 79 GRONDPLAN APPARTEMENTEN, S.A. 1932 # 4142

1932 - PELIKAANSTRAAT 100

FIGUUR 8o GEVELVOORSTEL PELIKAANSTRAAT 100, APA, ARCHIEF PETER SEEGER

Architect	François Dens
Opdrachtgever	Naamloze Maatschappij Pelikaan
Adres	Pelikaanstraat 100
Aantal bouwlagen	6
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	winkelpand
Archiefdossiers	- Architectuurarchief Provincie Antwerpen : Archief Peter Seeger - Stadsarchief Antwerpen : 18 # 1633
Huidige toestand	Niet uitgevoerd

BOUWGESCHIEDENIS

Ontwerp voor het bebouwen van een perceel gelegen aan de Pelikaanstraat 100, evenwijdig met de spoorweg, aan het begin van de Joodse wijk.

Het appartement is niet uitgevoerd. In de plaats is er gekozen voor een ontwerp van de Joodse architect David Moëd. De plannen dateren van augustus 1932. De bouwaanvraag door architect Moëd werd in mei 1934 ingediend.

OPDRACHTGEVER

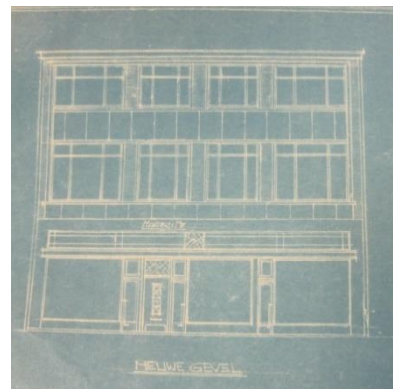
In opdracht van Naamloze Maatschappij Pelikaan ontwierp François Dens onderstaand appartement. De plannen zijn teruggevonden in het archief van Peter Seeger die op dat moment stage liep bij François Dens.

Gevel

Bij het ontwerp van François Dens gaat het om een appartement met zes bouwlagen met onderin twee winkels. Het appartement is ontworpen in een eenvoudige modernistische stijl, met een sobere gevel in natuurlijke witte steen met uitspringende erkers. Er zijn geen grondplannen overgeleverd.

Maar als we naar de doorsnedes kijken, gaat het om twee appartementen per verdieping (twaalf appartementen in totaal) die gespiegeld zijn ten opzichte van elkaar. Achter de winkels is er in de kelderverdieping en op het gelijkvloers een conciërgewoning aanwezig.

Bij het uiteindelijk uitgevoerde gebouw zijn er boven de twee winkels slechts twee bouwlagen. Dit gebouw is ondertussen ook al afgebroken.

FIGUUR 81 GEVEL DAVID MOËD S.A., 18 # 1633

1933 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 172

FIGUUR 82 JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 172, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Adres	Jan Van Rijswijcklaan 172 (hoek Beschavingslaan)
Opdrachtgever	Marcel Tolkowsky Adres : Belgiëlei 208
Bouwaanvraag goedgekeurd	5 mei 1933
Aantal bouwlagen	9
Aantal appartementen	16
Bouwstijl	modernisme
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1933 # 43609
Huidige toestand	Bewaard
Inventaris Onroerend Erfgoed	Modernistisch appartementsgebouw (ID: 212839) ⁵⁶

BOUWGESCHIEDENIS

Appartement op de hoek van de Jan Van Rijswijcklaan en de Beschavingslaan gebouwd in opdracht van dhr. Marcel Tolkowsky.

Qua uitzicht en opbouw is dit appartementsgebouw zeer gelijkend met het eerder gebouwde appartement in 1932 op de hoek van de Jan Van Rijswijcklaan en de Kolonielaan (vandaag Camille Huysmanslaan) ook van de hand van François Dens. De twee appartementen omsluiten samen het woonblok.

De bouwaanvraag werd ingediend op 17 maart 1933 en goedgekeurd op 5 mei 1933. Er zijn bij de briefwisseling over de bouw van dit appartement veel problemen rond de brandveiligheid van bepaalde onderdelen van het appartement.

Het appartement werd gebouwd op de terreinen van het Kiel. Marcel Tolkowsky kocht dit perceel van de stad Antwerpen voor 425 fr. per vierkante meter.

⁵⁶“ Modernistisch appartementsgebouw (ID: 212839),” laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/212839>

OPDRACHTGEVER

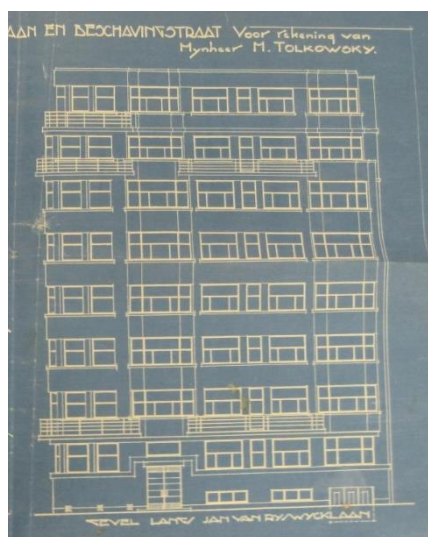
François Dens ontwierp dit appartement in opdracht van Marcel Tolkowsky, diamantair en uitvinder van de 'Ideal Cut', de nieuwe standaard voor het slijpen van diamanten. Hij emigreerde in 1940 samen met zijn gezin, via Portugal naar de Verenigde Staten, waar hij tot zijn dood in 1991 bleef.

Marcel Tolkowsky woonde eerst in het appartementsgebouw op de hoek van de Mechelsesteenweg en de Belgiëlei, ontworpen door François Dens. Later zal hij verhuizen naar de eerste verdieping van zijn eigen appartementsgebouw aan de Jan Van Rijswijcklaan 172.⁵⁷

GEVEL

Strak modernistische burgerappartement met 9 bouwlagen. Bij het oprichten van het appartement is ook de inrichting van de voorhof inbegrepen. De toegang tot het appartement bevindt zich aan de Jan Van Rijswijcklaan.

De gevel wordt door het *Agentschap Onroerend Erfgoed* als volgt beschreven:⁵⁸ " *Het gevelfront met een volkomen vlak parement van natuursteen op een inspringende plint van arduin, plooit zich in een brede boog over de hoek van beide straten. De strak zakelijk architectuur wordt vooral gekarakteriseerd door de horizontale registers van bandramen met lekdrempel, oorspronkelijk voorzien van stalen schrijnwerk, en de omlopende balkons van de eerste en de op één na hoogste verdieping. Dit schema wordt verticaal gebroken door de oplopende driezijdige erkers, die beide gevelflanken twee aan twee ritmeren, hoger opgetrokken aan weerszij van de rotonde. De hoge sokkel wordt enkel aan de zijde van de Jan van Rijswijcklaan doorbroken door het inkomportaal met een korte luifel, en de inrit van de ondergrondse parkeergarage. Het sobere smeedijzerwerk van de inkomdeur, de keldertraliën, de balkonborstweringen en het voortuinhek zijn bewaard. Het abstract geometrische patroon van dit laatste werd oorspronkelijk nog geaccentueerd door een beschildering in zwart met een lichte tint voor het hoofdmotief.*"

FIGUUR 83 GEVELPLAN, S.A., 1933 # 43609

⁵⁷ "Modernistisch appartementsgebouw (ID: 212839)".

⁵⁸ "Modernistisch appartementsgebouw (ID: 212839)".

FIGUUR 84 GEVEL HUIDIGE SITUATIE ⁵⁹, Figuur 85 grondplan verdiepingen, S.A., 1933 # 43609

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Door de ligging van het appartement op een hoek bestaat het grondplan uit twee vleugels. In iedere vleugel is een appartement aanwezig. De appartementen variëren qua grootte naargelang de ligging.

De gemeenschappelijke traphall met lift bevindt zich aan de achterkant, tussen de appartementen in. Ieder appartement bestaat uit een salon met aansluitend eetkamer en een extra kamer aan de straatzijde, hierna volgen nog twee slaapkamers. Aan de binnenkant van het appartement bevinden zich aansluitend aan de hall de vestiaire met gastentoilet, de keuken aan het terras met dienstoilet en afvalkoker, een meidenkamer en in de hoek de badkamer. Zowel in de gang als in de keuken zijn er veel ingebouwde kasten.

De appartementen gelegen aan de Beschavingslaan hebben het salon in de ronde hoek; ook de eetkamer is hierdoor ruimer.

De indeling van het appartement op de eerste verdieping verschilt lichtjes. Het appartement aan de kant van de Jan Van Rijswijcklaan heeft ook het de ronde hoekruimte. Hierdoor ontstaat er een salon en een slaapkamer extra. De extra ruimte voor het appartement gaat ten koste van het appartement op dezelfde verdieping gelegen aan de Beschavingslaan. Waarschijnlijk was dit ruime appartement voor de opdrachtgever bedoeld.

Op het gelijkvloers zijn ook twee appartementen aanwezig. Deze liggen door de aanwezigheid van een souterrain een halve verdieping boven het straatniveau.

In de kelder zijn 16 aparte kelderruimten, een verwarmings- en kolenkelder, een standplaats voor kinderwagens, een conciërgewoning en een garage voor de huurders die toegankelijk is via een helling aan de Jan Van Rijswijcklaan.

⁵⁹ "Modernistisch appartementsgebouw (ID: 212839)".

1933 - JAN VAN RIJSWIJCKLAAN 141

FIGUUR 86 HUIDIGE SITUATIE ⁶⁰

FIGUUR 87 GEVELPLAN, S.A., 1933 # 4374

⁶⁰ "Google Streetview: Jan Van Rijswijcklaan 141, ' laatst geraadpleegd op 25 juli 2015, https://www.google.be/?gfe_rd=cr&ei=v6S8Vd_kNKGh8wfEg5DQAg#q=Jan+Van+Rijswijcklaan+141

Architect	François Dens
Opdrachtgever	Dhr. H.enri Kleinberger Adres: Van Eycklei 36
Adres	Jan Van Rijswijcklaan 141
Bouwaanvraag goedgekeurd	18 mei 1933
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	6
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	Garage, dienstruimten
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1933 # 4374 - 1934 # 45470
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Modernistisch appartement aan de Jan Van Rijswijcklaan 141 in opdracht van dhr. Henri Kleinberger. De bouwaanvraag werd ingediend op 31 maart 1933 en goedgekeurd op 18 mei 1933. Het appartement wordt blijkbaar gebouwd op een leeg perceel want het wordt geïdentificeerd als *nevens nummer 139*.

Bij dit appartement zijn er veel opmerkingen over de brandveiligheid. Er wordt verwezen naar een nieuwe regelgeving waarbij er geen brandbare materialen mogen gebruikt worden voor de bouw van een garage en dat er een blusapparaat aanwezig moet zijn.

OPDRACHTGEVER

Het appartement wordt gebouwd in opdracht van dhr. Henri Kleinberger of Kleinberg. Beide versies van deze naam worden vermeld. Hij was woonachtig aan de Van Eycklei 36.

GEVEL

Strakke modernistische gevel, bestaand uit twee traveeën en zes bouwlagen. Het linker travee heeft een uitstekende driezijdige erker. De vormgeving van de gevel is zeer sober.

De gevel is opgetrokken in een licht natuursteen. Op het gelijkvloers is een plint van blauwe hardsteen aangebracht. Links, onder de erkers is de toegang tot de garage, rechts de toegang tot de appartementen. De originele poorten zijn niet meer aanwezig, maar deze waren voorzien van een eenvoudig motief.

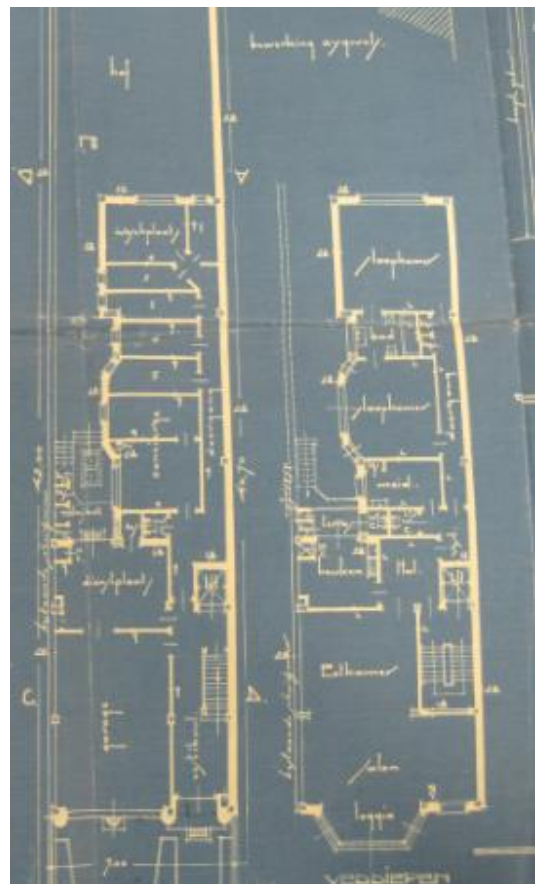
Dit appartement wordt tot de minder geïnspireerde appartementen van François Dens gerekend.⁶¹

BESCHRIJVING APPARTEMENTEN

Er is telkens één appartement per verdieping voorzien. Deze bestaan uit een salon met erker aan de straatzijde met aansluitend de eetkamer. Deze twee ruimtes lopen in elkaar over, wat aansluit bij de evolutie binnen het burgerlijk wonen van de afscheiding eetkamer/salon naar het livingroomprincipe. De hall geeft ook toegang tot de keuken aan het terras met diensttoilet en vuilniskoker.

In de achterbouw van het L-vormige grondplan is eerst de meidenkamer, en dan twee slaapkamers met tussenin een badkamer met ligbad. In de gang zijn ingebouwde kasten aanwezig.

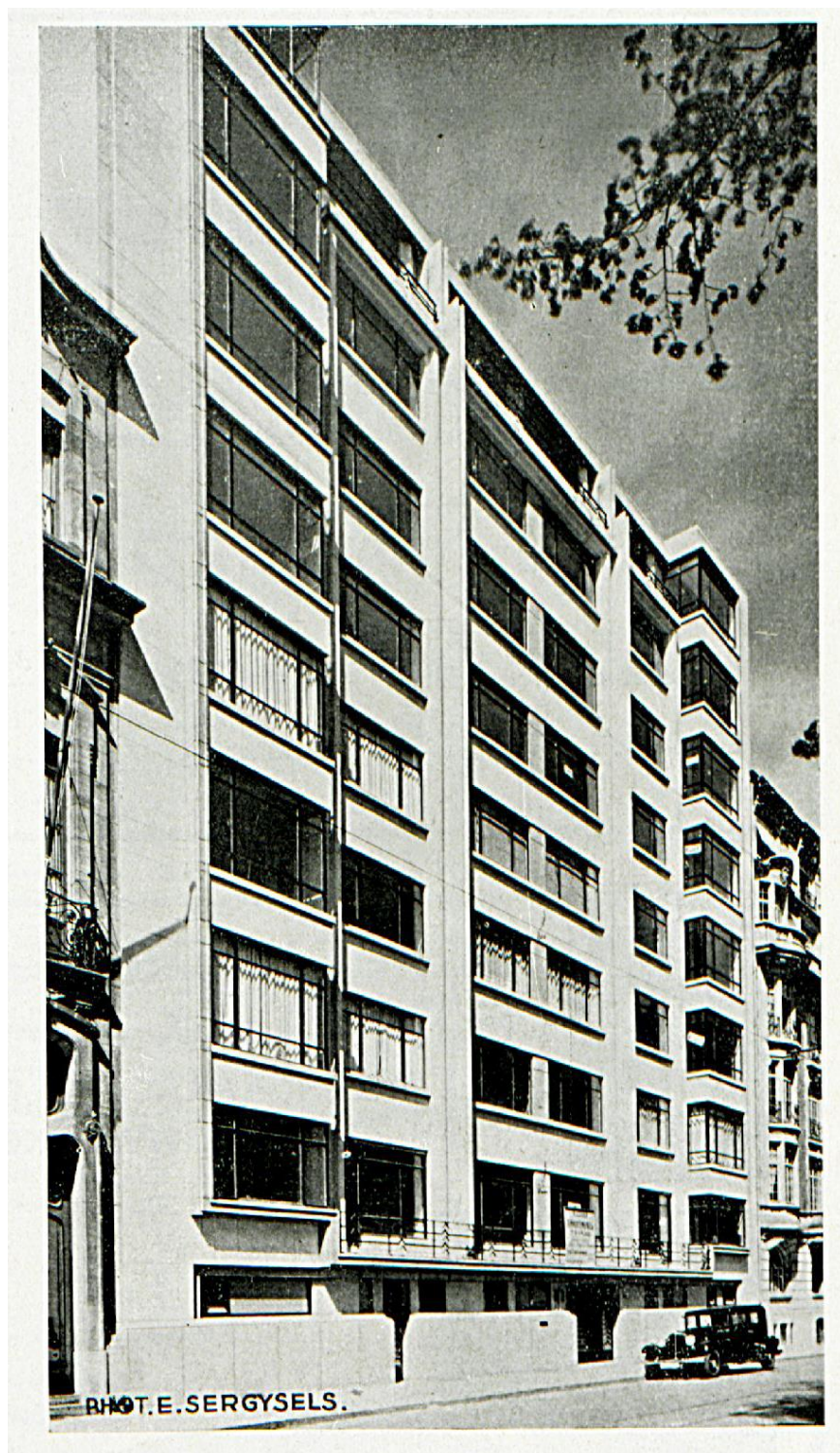
Op het gelijkvloers is er aan de straatzijde een garage. Hierachter volgt een dienstplaats en de conciërgewoning. In de achterbouw is er een wasplaats en per appartement een opbergruimte voorzien. In de kelder is er enkel de opbergplaats van de kolen en de verwarming.

88 GEVELPLAN, S.A., 1933 # 4374

⁶¹ "Jan Van Rijswijcklaan (ID: 13503)," laatst geraadpleegd op 24 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/geheel/13503>

1933 - KONINGIN ELIZABETHLEI 6

FIGUUR 89 VOORGEVEL KONINGIN ELIZABETHLEI 6⁶²

⁶² Reclame KMBA, nr.2, jrg 1936.

Architect	François Dens Léon Stynen
Adres	Koningin Elisabethlei 6
Opdrachtgever	Dhr. Schwalbe / NV Belle-Vue Adres: Koningin Elisabethlei 11
Aantal bouwlagen	8
Aantal appartementen	24
Bouwstijl	Modernisme
Gelijkvloers	Dienstvertrekken, conciërge, opbergruimte
Aantal slaapkamers per appartement	Afhankelijk per appartement
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1933 # 44334 Architectuurarchief Antwerpen : Archief Léon Stynen: LS 3.1.74 (doos 145)
Inventaris Onroerend Erfgoed	Résidence Bellevue (ID: 300222) ⁶³
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Modernistisch appartement aan de Koningin Elisabethlei 6 ontworpen door François Dens, in samenwerking met Léon Stynen. De eerste bouwaanvraag dateert van 8 juli 1933, het appartement werd afgerond in 1935.

Het betreft een eenmalige samenwerking tussen François Dens en Léon Stynen in Antwerpen. Eerder werkten de twee al samen voor de bouw van het Casino van Knokke, een ontwerp van Léon Stynen. In het uitgebreide archief van Léon Stynen zijn veel bouwplannen en tussentijdse schetsen te vinden. Léon Stynen was gelijktijdig bezig met de bouw van het appartementblok *Elsdonck*.

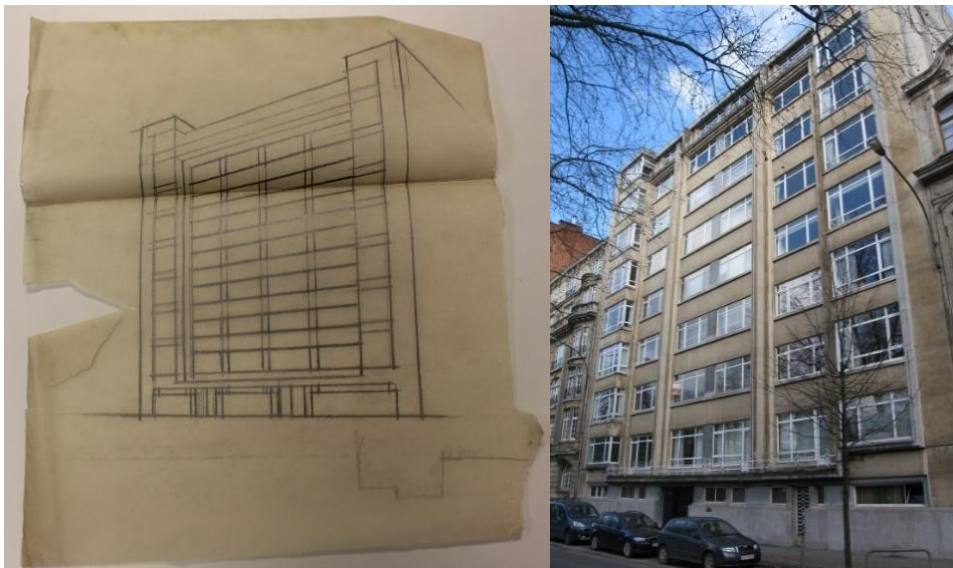
⁶³ "Résidence Bellevue (ID: 300222)," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/300222>

OPDRACHTGEVER

Gebouwd in opdracht van de NV Belle-Vue, later wordt ook de naam van Schwalbe vermeld. Hij woonde enkele huizen verder, aan de Koningin Elisabethlei 11. Het appartement kreeg de naam *Residence Bellevue*.

GEVEL

In de *Inventaris van het onroerend erfgoed* wordt de gevel als volgt beschreven⁶⁴: "Met een gevelbreedte van zes traveeën, telt het gebouw negen bouwlagen onder een plat dak. Het gevelfront heeft een parement uit witte natuursteen, met gebruik van blauwe hardsteen voor de pui, de middenpenant en de doorlopende profiellijst rondom de erkers en het balkon. Door een plastisch reliëf, een nadrukkelijke verticale geleding, en een duidelijke scheiding in opstand en materiaal tussen de gedrongen pui en de bovenbouw, wordt gepoogd de monotonie van het omvangrijke bouwvolume te doorbreken. Symmetrisch van opzet markeren twee zijrisalieten met oplopende erkers de terugwijkende middenzone, die op haar beurt wordt opgedeeld door pilasters, en afgelijnd door een balkon en terras met smeedijzeren borstwering. Verder zijn de brede, tot horizontale registers gegroepeerd vensterpartijen, gevat in oplopende omlijstingen. Het smeedwerk van het hoofdportaal, het dienstportaal en de borstweringen, gekenmerkt door horizontale roeden en een kepermotiefje, is bewaard; het oorspronkelijk stalen vensterschrijnwerk bleef behouden in de pui, maar is grotendeels vernieuwd op de verdiepingen. Bronzen naamplaatje met de huisnaam, boven de geïntegreerde brievenbus. Typische afwerking van de zijgevels zichtbaar boven de belendende panden, met een simili-bekleding in zigzagpatroon."

FIGUUR 90 SCHETS VOORGEVEL, APA, LS 3.1.74 (DOOS 145)

FIGUUR 91 GEVEL HUIDIGE SITUATIE⁶⁵

⁶⁴ "Résidence Bellevue (ID: 300222)".

⁶⁵ "Résidence Bellevue (ID: 300222)".

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Het appartementsgebouw heeft een U-vormig grondplan. De twee vleugels omsluiten de gemeenschappelijke tuin. Er zijn drie appartementen per verdieping voorzien. Er zijn acht bouwlagen met drie appartementen; in totaal dus 24 appartementen over het hele gebouw.

Er zijn in de vestibule op het gelijkvloers twee traphallen met lift aanwezig. De rechter lift biedt toegang tot het rechter appartement, de linker lift leidt naar de twee linker appartementen.

Het linker appartement heeft een L-vormig grondplan met een salon en eetkamer aan de straatkant met uitzicht over het Albertpark en een ontbijtkamer met keuken en office aan de tuinzijde. De keuken en de ontbijtkamer hebben een afzonderlijk terras. In de keuken is een etenslift aanwezig, op het aansluitend terras is een diensttoilet en een afvalkoker. De inrichting van de keuken, zoals de plaatsing van de spoelbak, zijn al aangegeven. In de achterbouw, te bereiken via de vestiaire, zijn er een meidenkamer, twee slaapkamers en een badkamer.

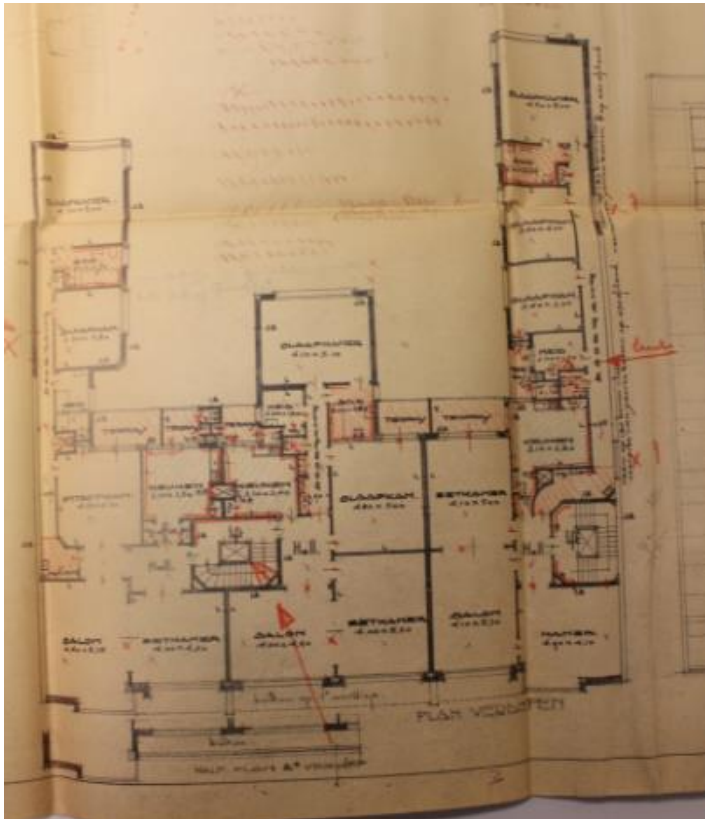
Het rechter appartement is gespiegeld aan het linker. Maar de vleugel loopt langer door, daar is een extra slaapkamer. De vleugel loopt door omwille van de zuidelijke oriëntatie.

Het middenappartement is het meest bescheiden en heeft een salon en eetkamer aan de straatkant, een keuken die samen met het linker appartement een dienstlift deelt, een meidenkamer en twee slaapkamers, waarvan één uitkijkt over de tuin en in verbinding staat met de badkamer.

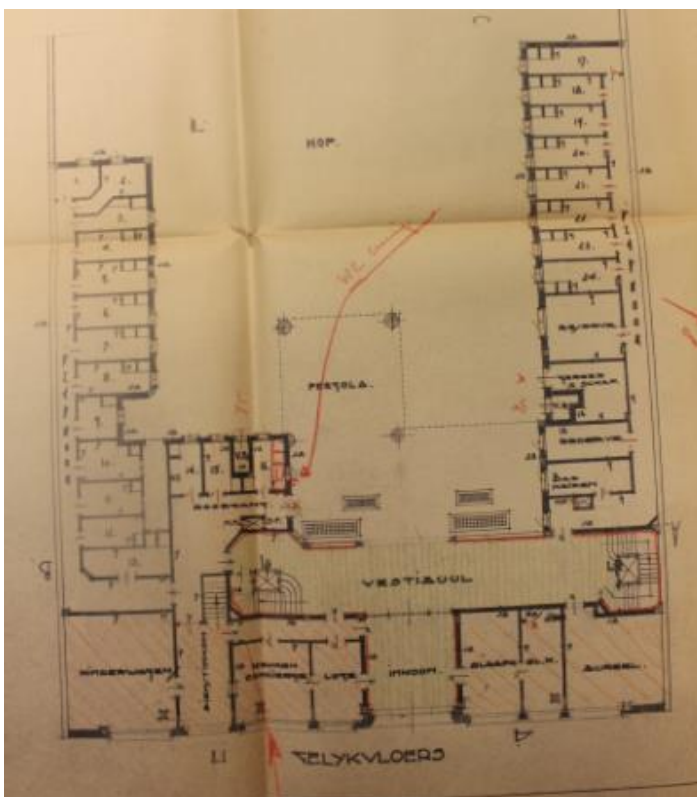
Er is een ruime gemeenschappelijke tuin, die mee ontworpen werd. Er is achteraan zelfs een tennisbaan. De naamgeving Bellevue slaat dus zowel op het uitzicht over het Albertpark als over de boomrijke tuin.

Op het gelijkvloers is er centraal de inkomhall, haaks hierop staat de vestibule met uitzicht over de tuin en aan weersijden een liftkoker met trap. De aparte dienstingang bevindt zich links van de bewonersingang, van hieruit is er toegang tot de dienstrap en de staanplaats voor de kinderwagens. De conciërgewoning bevindt zich langs beide zijden van de inkomhall.

In de twee vleugels bevinden zich op het gelijkvloers per appartement een individuele opbergruimte, een gereedschapsopbergplaats vermoedelijk voor de conciërge of het tuinonderhoud en een badkamer voor het dienstpersoneel.

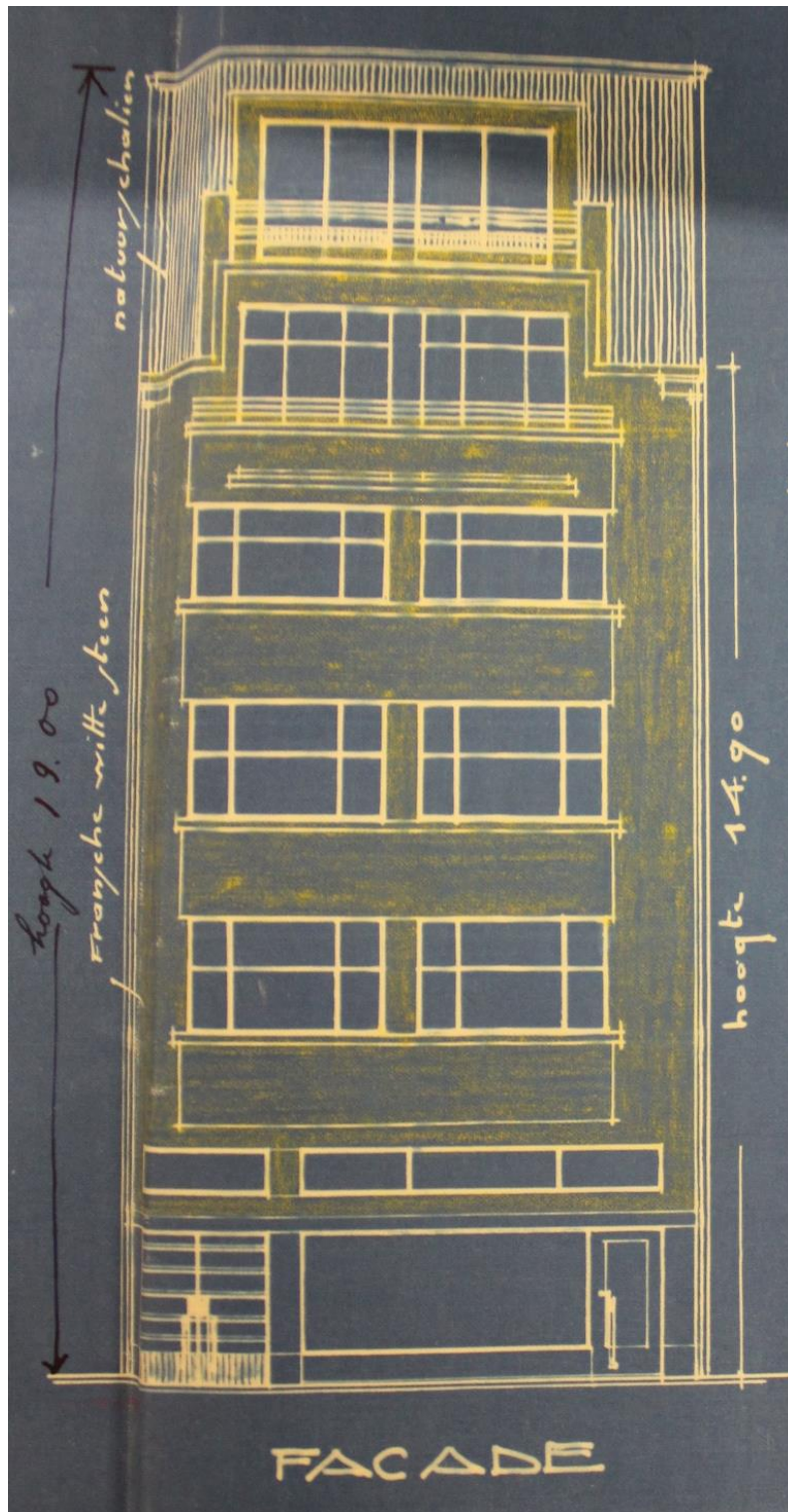

FIGUUR 92 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, APA, LS 3.1.74 (DOOS 145)

FIGUUR 93 GRONDPLAN GELIJKVLOERS, APA, LS 3.1.74 (DOOS 145)

1934 - LANGE HERENTALSESTEENWEG 17

FIGUUR 94 GEVELPLAN, S.A. 18 # 12

Architect	François Dens
Adres	Lange Herentalsestraat 17
Opdrachtgever	Albert Meurisse Adres: Jacobsstraat 2
Bouwaanvraag goedgekeurd	26 februari 1934
Aantal bouwlagen	5
Aantal appartementen	5
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	winkel
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 18 # 12
Huidige toestand	afgebroken

BOUWGESCHIEDENIS

Appartement aan de Lange Herentalsestraat 17, gebouwd door François Dens in opdracht van Albert Meurisse

De bouwaanvraag werd ingediend op 8 februari 1934 en goedgekeurd op 26 februari 1934. Voor de bouw van dit appartement werden twee huizen afgebroken. Bij de bouw van het appartement is er correspondentie over de verdeling en afscheiding van de grond, de afstroming van het regenwater en de beerput.

OPDRACHTGEVER

Albert Meurisse woonde aan de Jacobsstraat 2. Hij was ook eigenaar van het stuk grond aan de Lange Herentalsestraat 15. In 1935 zal Albert Meurisse ook aan François Dens en Gustaaf Van Meel de opdracht geven voor de bouw van twee burgerappartementen binnen een groter project aan de Koningin Elisabethlei 22. Deze werden uiteindelijk niet uitgevoerd. Albert Meurisse was vermoedelijk de kleinzoon van chocolatier Adolphe Meurisse.

GEVEL

Het appartement is opgetrokken in een modernistische stijl. Op de plannen wordt al beperkt de materiaalkeuze genoteerd. Naar het effectief gebruikte materiaal van het appartement is het gissen gezien het appartement reeds is afgebroken.

De constructie van het appartement bestaat uit gewapend beton. De gevel is waarschijnlijk opgebouwd in lichte natuursteen, met een plint in blauwe hardsteen. Centraal is de uitstekende erker over bijna de gehele breedte van de lengte. De ramen brengen een

horizontale ritmering aan. De twee bovenste verdiepingen die samen één geheel vormen onder een schaliedak en de gevel afsluiten, wijken terug. Hierin merken we nog een lichte art deco invloed uit vorige appartementen ontworpen door François Dens.

Er is verder geen decoratie aangebracht aan de gevel en ook de motieven in het smeedijzerwerk aan de deur zijn eenvoudig en strak.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

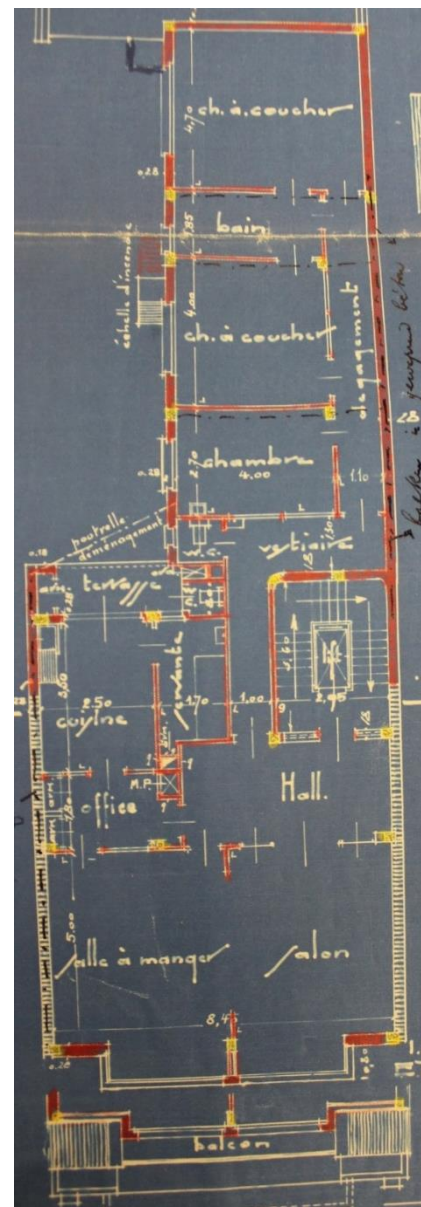
Onder het appartementsgebouw was een winkel gevestigd. Er is één appartement per verdieping. Alle appartementen hebben dezelfde opbouw, waarbij de structuur en het onderscheid ontvangst-, nacht- en dienstvertrekken zeer efficiënt geordend is.

Aan de straatzijde van het appartement is een salon en een eetkamer die in elkaar overlopen. De gemeenschappelijke traphall bevindt zich in het midden rechts. Daartegenover links vinden we alle dienstvertrekken: de office vormt de verbinding tussen de hall, eetkamer en keuken. De keuken geeft toegang tot het terras, met diensttoilet en afvalkoker. De keuken biedt ook toegang tot de ingesloten meidenkamer.

Het appartement heeft een L-vormig grondplan. In de achterbouw bevindt zich eerst een gastentoilet en nadien de nachtvertrekken: drie slaapkamers en een badkamer. De eerste kamer is op het bouwplan niet specifiek benoemd als slaapkamer.

Op het gelijkvloers is een winkel gevestigd. De toegang naar de bovenliggende appartementen bevindt zich rechts. Achter de traphall links is een doorgang naar de achterliggende woning.

In de kelder bevinden zich naast een conciërgewoning bestaande uit een keuken en twee kamers, ook een kolenkelder, de centrale verwarming, een opslagruimte voor de winkel en een individuele kelder per appartement.

FIGUUR 95 GRONDPLAN, S.A. 18 # 12

1934 - VAN NOORTSTRAAT 16

FIGUUR 96 GEVEL, HUIDIGE SITUATIE⁶⁶

FIGUUR 97 GEVELPLAN, S.A., 18 # 1762

⁶⁶“Google Streetview: Van Noortstraat 16,” laatst geraadpleegd op 30 juli 2015, https://www.google.be/?gfe_rd=cr&ei=v6S8Vd_kNKGh8wfEg5DQAg#q=Van+Noortstraat+16

Architect	François Dens
Opdrachtgever	Laurent De Neef
Adres	Van Noortstraat 16
Bouwaanvraag goedgekeurd	15 december 1934
Aantal bouwlagen	4
Aantal appartementen	5
Bouwstijl	Neoclassicistisch
Gelijkvloers	Appartement, conciërgewoning
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen: 18 # 1762
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Ombouwen van een eengezinsburgerwoning naar een appartementsgebouw in opdracht voor L. De Neef. De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 15 december 1934.

Er worden binnen veranderingen uitgevoerd en er wordt een extra verdieping op geplaatst. Ook hier wordt een uitzondering op de toegestane totale gevelhoogte gevraagd, maar deze wordt geweigerd.

OPDRACHTGEVER

Later zal François Dens voor Laurent De Neef ook een appartementsgebouw ontwerpen aan de nabijgelegen Maria-Henriëttalei 10. L. De Neef woonde aan de Emiel Banningstraat, gelegen aan Antwerpen-Zuid. Deze wijk is verder weg gelegen dan de wijk waar hij zijn opbrengsteigendommen liet optrekken.

GEVEL

De gevel bestaat uit vier traveeën en vier bouwlagen. Iedere travee bezit een rechthoekig raam. De opbouw van een 19^e eeuwse herenhuys is nog steeds aanwezig. De voordeur bevindt zich in het derde travee. Op de eerste verdieping is een balkon met een balustrade en ondersteund door consoles.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers is een appartement, een conciërgeloge en de gemeenschappelijke hall.

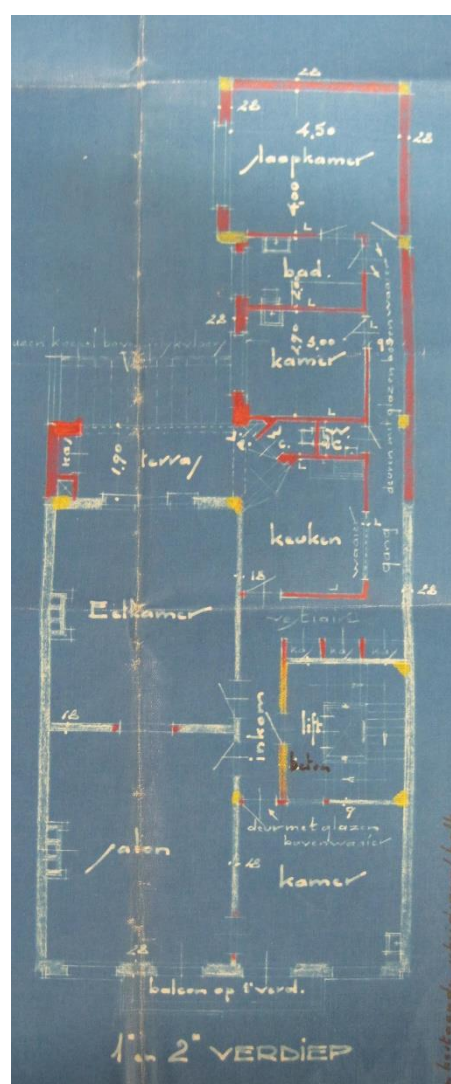
Er is één appartement per verdieping voorzien. Aan de voorzijde bevindt zich links een salon met en-suite de eetkamer, rechts is een extra kamer voorzien die waarschijnlijk diende als bureau of fumoir. Centraal ligt de hall met gemeenschappelijke trap en lift. Hierachter ligt de vestiaire en de keuken die uitgaat op het terras met een diensttoilet. Aan de achterzijde bevinden zich twee slaapkamers met ertussen een badkamer en een toilet.

Het appartement op het gelijkvloers heeft dezelfde opbouw, maar bezit een kamer minder aan de straatzijde aangezien zich daar de conciërgeloge bevindt. Ze heeft aansluitend aan de eetkamer een tuin met terras.

Op de derde en vierde verdieping verandert de indeling deels. De eetkamer verkleint en het salon verschuift naar de achterzijde van het gebouw. Op de vrijgekomen plaats aan de voorzijde is een derde slaapkamer.

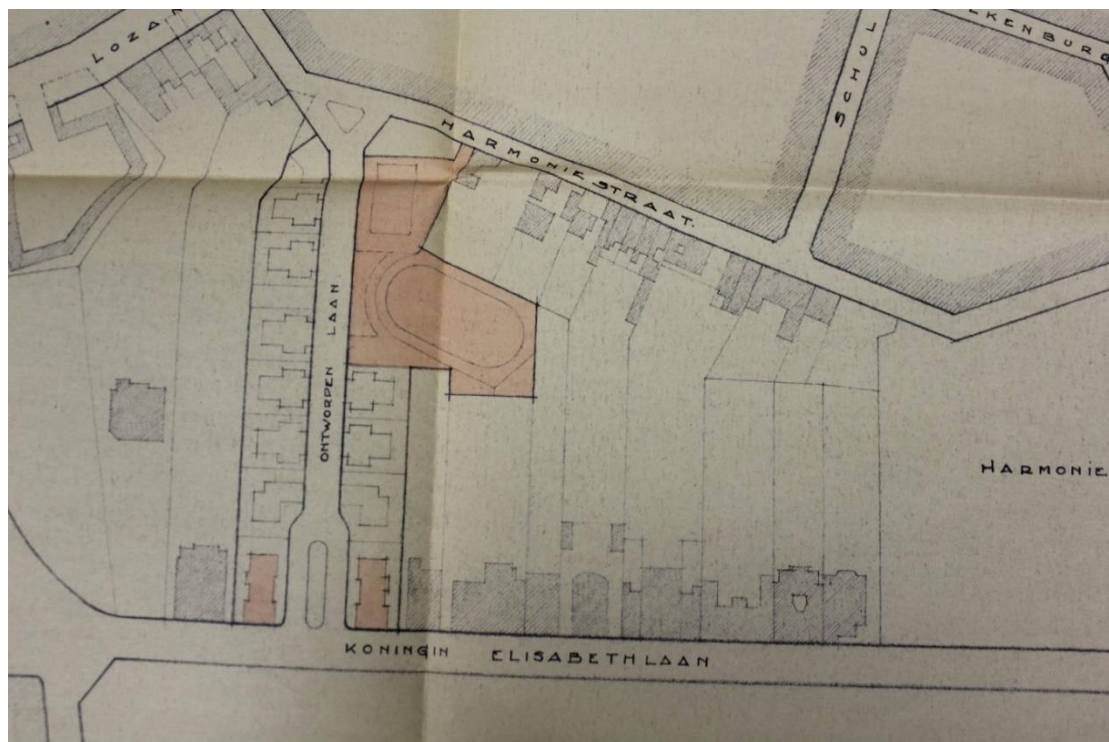
Er zijn in dit appartementsgebouw geen meidenkamers of office aanwezig. Toch is er een diensttoilet. Dit kan wijzen op het feit dat er wel dienstpersoneel tewerkgesteld werd, maar dat het niet inwonend was. Ook door de aanwezigheid van drie ontvangstruimtes en een conciërgewoning behoort in dit appartement tot de typologie van de burgerappartementen.

De conciërgewoning bestaat uit een een conciërgeloge op het gelijkvloers met een keuken op een bovenliggende tussenverdieping (dit is nog steeds zichtbaar aan het raam in het rechtertravee op het gelijkvloers) en een slaapruijnte in de kelder. In de kelder was ook nog een kolenkelder, de centrale verwarming en een kelderruimte per appartement.

FIGUUR 98 GRONDPLAN
VERDIEPINGEN, S.A., 18 # 1762

1935 - KONINGIN ELIZABETHLEI 22

FIGUUR 99 PLAN NIEUWE WIJK KONINGIN ELIZABETHLEI 22 S.A. ,18 # 2601

Architect	François Dens en Gustaaf Van Meel
Adres	Koningin Elisabethlei 22
Opdrachtgever	Albert Meurisse Adres: Jacobsstraat 2
Aantal bouwlagen	6
Aantal appartementen	11
Bouwstijl	Modernisme
Gelijkvloers	Ingang en dienstruimte, conciërge
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 18 # 2601
Huidige toestand	Niet uitgevoerd

BOUWGESCHIEDENIS

In 1935 dient François Dens samen met Gustaaf Van Meel bouwplannen in voor een groots bouwproject aan de Koningin Elisabethlei 22, in opdracht van Albert Meurisse . Aan dit project werkten ook de Antwerpse architecten Léon Stynen, Alfred Portielje en Jan De Braeye mee.

Op de plannen die door François Dens en Gustaaf Van Meel worden ingediend, ontwerpt men twee losstaande appartementsblokken, een complex met zwembad, kleedcabines en faciliteiten en een ijsbaan. Deze appartementsblokken worden geplaatst binnen een nieuwe wijk, met een nieuwe toegangsweg aan de Elisabethlei. Op de bouwplannen wordt enkel gesproken over de bouw van twee appartementsblokken. Over de bouw van het zwembadcomplex wordt niet gesproken.

De twee appartementsblokken, voorzien aan beide zijden van de '*nieuwe laan*', zijn identiek maar gespiegeld t.o.v. elkaar. De ingang ligt steeds naar de straatzijde gekeerd.

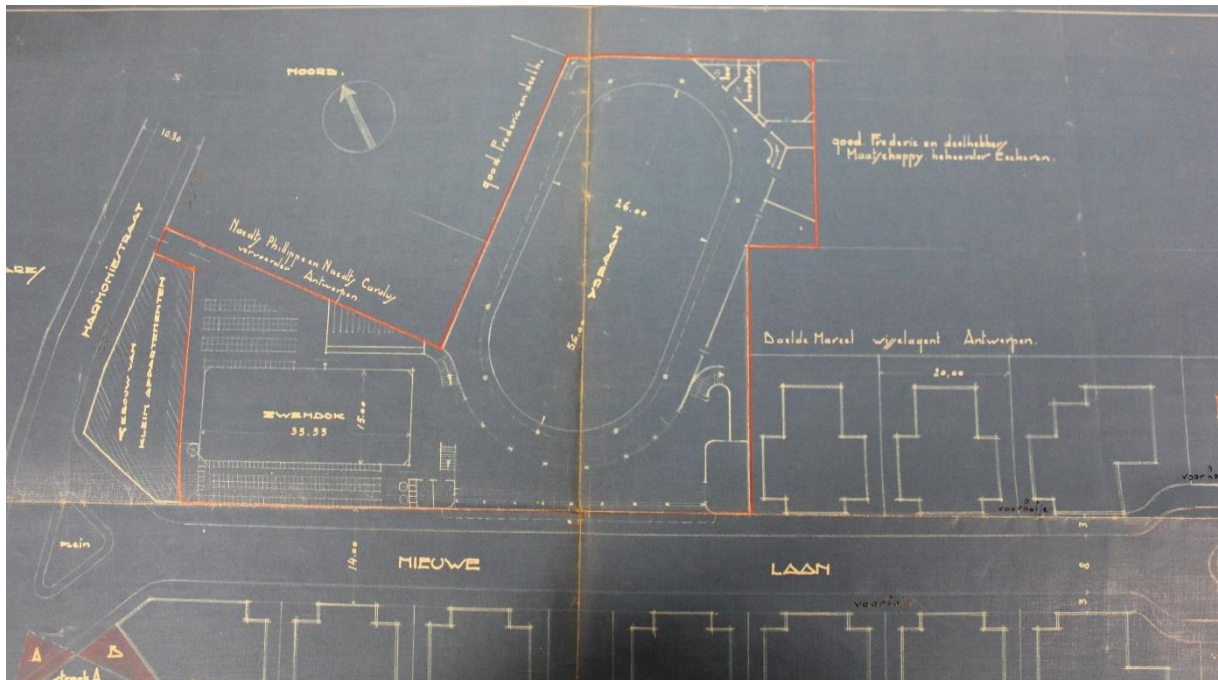
Op de plannen zijn nog negen andere kavels voorzien die bebouwd zullen worden. Hierbij gaat het om eengezinswoningen. Deze werden waarschijnlijk ontworpen door de andere architecten die aan het project meewerkten. Wat hun concrete plannen waren, wordt niet meegegeven.

OPDRACHTGEVER

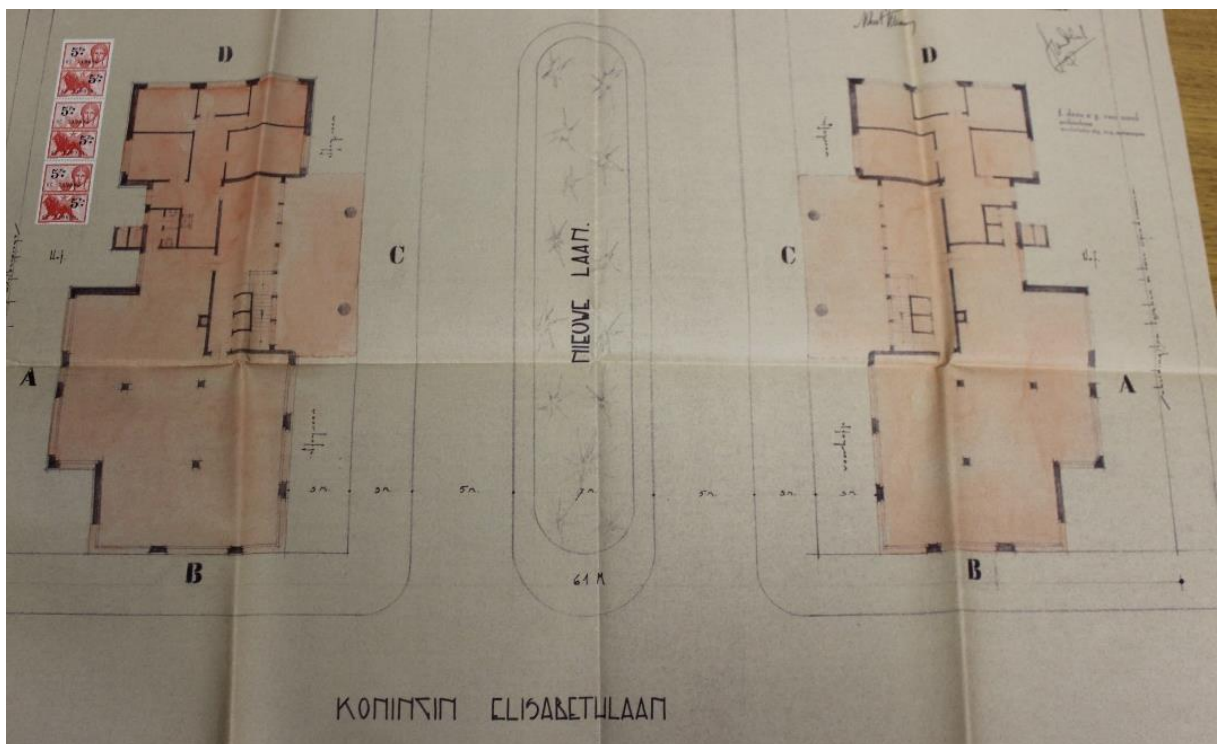
Van wie het initiatief kwam tot het ontwerp van deze wijk is, door gebrek aan briefwisseling, onduidelijk. Was het de stad Antwerpen die dit braakliggend stuk grond wou laten bebouwen, of kwam het initiatief van de architecten of de privé-investeerder Albert Meurisse?

Als opdrachtgever wordt de heer Albert Meurisse vermeld. Vermoedelijk is hij alleen de opdrachtgever van deze twee appartementsblokken. Verder in het dossier duikt ook de naam van F. Good als opdrachtgever op. Meurisse was dus niet de opdrachtgever van het gehele project. Verder blijkt dat de gronden eigendom waren van dhr. Kort.

François Dens ontwierp eerder al een appartementsgebouw aan de Lange Herentalsestraat 17 voor Albert Meurisse.

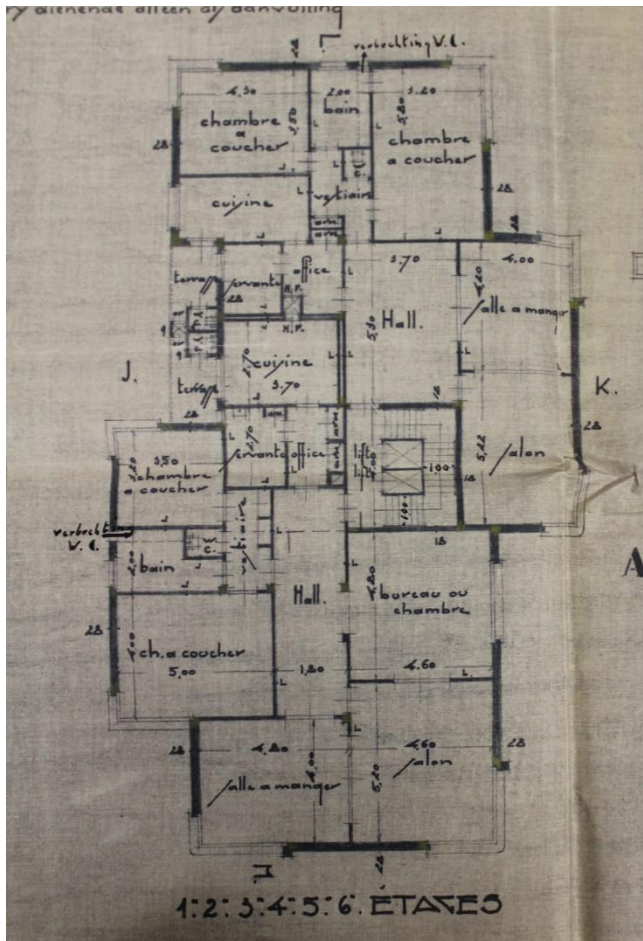
FIGUUR 100 DETAIL PLAN ZWEMBAD EN IJSBAAN, S.A., 18 # 2601

FIGUUR 101 DETAIL PLAN INPLANTING APPARTEMENTEN, S.A., 18 # 2601

BESCHRIJVING

Op het gelijkvloers was ruimte voorzien voor een winkel of bureauimte. Aan de andere kant was er de toegang tot de appartementen voor de bewoners en bezoekers met toegang tot een ruime vestibule en twee liften, en een aparte dienstingang verbonden aan de conciërgevertrekken, een stalplaats voor kinderwagens en fietsen.

FIGUUR 102 GRONDPLAN APPARTEMENT S.A., 18 # 2601

appartement aanwezig, aan de andere kant is de hoek van het gebouw afgerond en zijn in deze halve ronde per appartement opslagruimtes voorzien.

Er waren zes verdiepingen met twee appartementen per verdieping. De appartementen zijn verschillend in grootte.

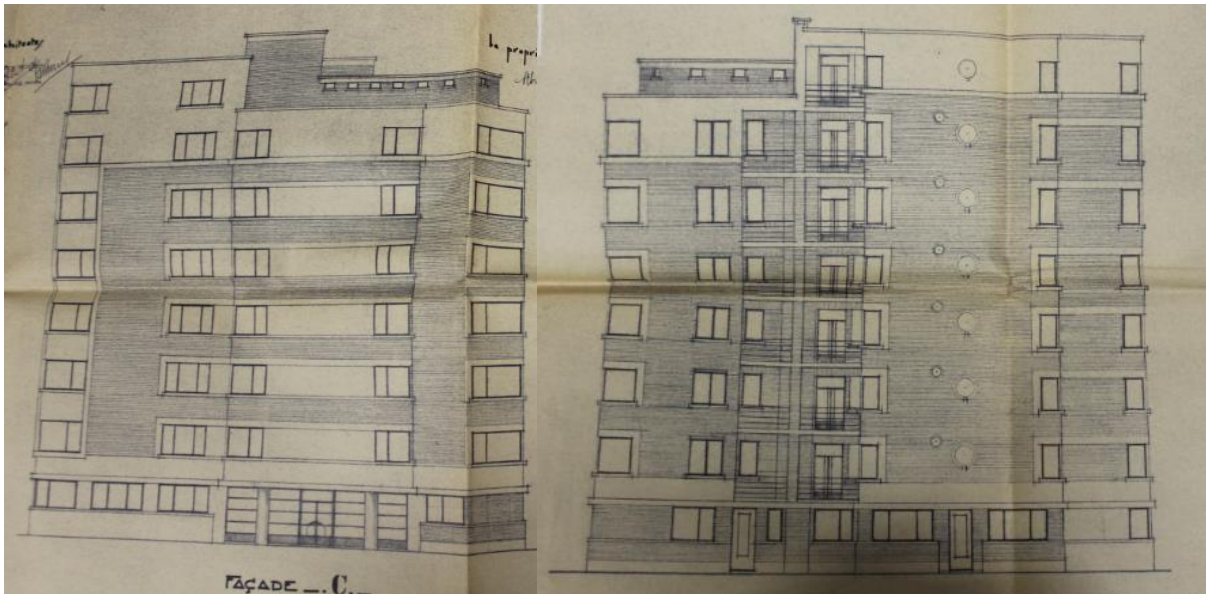
De gemeenschappelijke traphall met liftschacht ligt centraal. De beide appartementen hebben langs drie zijden ramen, wat voor veel lichtinval zorgt.

Het kleinere appartement heeft een ruime hall waar het salon en de eetkamer op uitkomen. Aan de overzijde is de office, meidenkamer en keuken. Aan de derde zijde bevinden zich twee slaapkamers met een badkamer tussenin en een toilet.

Bij het grootste appartement zijn de kamers allemaal iets groter en is er een extra kamer of bureau voorzien.

In de kelder is er een ruime kolenkelder en een opslagruimte per appartement. Op de bovenste verdieping is slecht één

GEVEL

FIGUUR 103 PLAN VOORGEVEL, S.A. ,18 # 2601

FIGUUR 104 PLAN ACHTERGEVEL, S.A., 18 # 2601

Het ontwerp werd niet uitgevoerd, maar aan de hand van de bouwplannen kunnen we een beeld vormen van wat François Dens en Gustaaf Van Meel voor ogen hadden.

Het appartement heeft zeven bouwlagen en is een vrijstaand gebouw. Het heeft enerzijds een strakke opbouw door de afwezigheid van decoratie maar door het toevoegen van uitspringende erkers wordt er beweeglijkheid toegevoegd.

De afwisseling van baksteen en natuursteen in stroken heeft een horizontaliserend effect en de repetitie van strakke ramen heeft een verticaliserend effect op de gevel. Aan de achtergevel is boven de dienstingang een rond raam per bouwlaag aanwezig. De bovenste bouwlaag bezit aan de ene zijde een halve ronde. Deze motieven verwijzen naar de pakketbootstijl.

In de modernistische gevel vinden we de invloed van Gustaaf Van Meel en Léon Stynen terug.

1935 - SANDERUSSTRAAT 24

FIGUUR 105 GEVEL, HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

Architect	François Dens en Gustaaf Van Meel
Adres	Sanderusstraat 24
Opdrachtgever	Dhr. Pauwels Adres: Van Eycklei 46
Bouwaanvraag goedgekeurd	Onbekend (bouwplan ondertekend op 20 september 1935)
Aantal bouwlagen	5
Aantal appartementen	5
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	Garages, conciërgewoning, dienstvertrekken
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 18 # 3574
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Burgerappartement aan de Sanderusstraat 24 ontworpen door architecten François Dens en Gustaaf Van Meel. De bouwaanvraag is niet aanwezig bij het bouwdoossier in het Stadsarchief van de Stad Antwerpen.

Het appartement werd gebouwd op een leeg perceel. Op het perceel naast het appartement is enkel de begane grond bebouwd (vermoedelijk is er een garage). Dit lijkt ook zo bedoeld te zijn aangezien er in de zijmuur van het appartementsgebouw ramen, van de badkamer, aanwezig zijn. Op de muur aan de andere kant werd een bekleding met eternitschaliën aangebracht.

OPDRACHTGEVER

De bouw van dit appartement gebeurt in opdracht van dhr. Pauwels, woonachtig aan de Van Eycklei 46. Er is geen verdere informatie bekend over deze opdrachtgever.

GEVEL

Het appartementsgebouw heeft vijf bouwlagen en drie traveeën. Onderaan is een arduinen plint aanwezig die de dubbele toegangsdeur omkadert. Van de drie traveeën springt de middelste naar voor. Dit is anders dan het gevelpatroon dat François Dens gewoonlijk toepast namelijk de twee buitenste laten uitspringen. De gevel is opgetrokken in baksteen maar de ramen zijn omrand met een natuurstenen parement, behalve bij de bovenste verdieping. De doorlopende ramen en venstertabletten zorgen voor een horizontale lijnvoering binnen het natuurstenen kader. Op het gelijkvloers zijn naast de toegangsdeur links, twee garages aanwezig met hetzelfde traliewerk in de deur en poorten.

FIGUUR 106 GEVELPLAN, S.A. ,18 # 3574

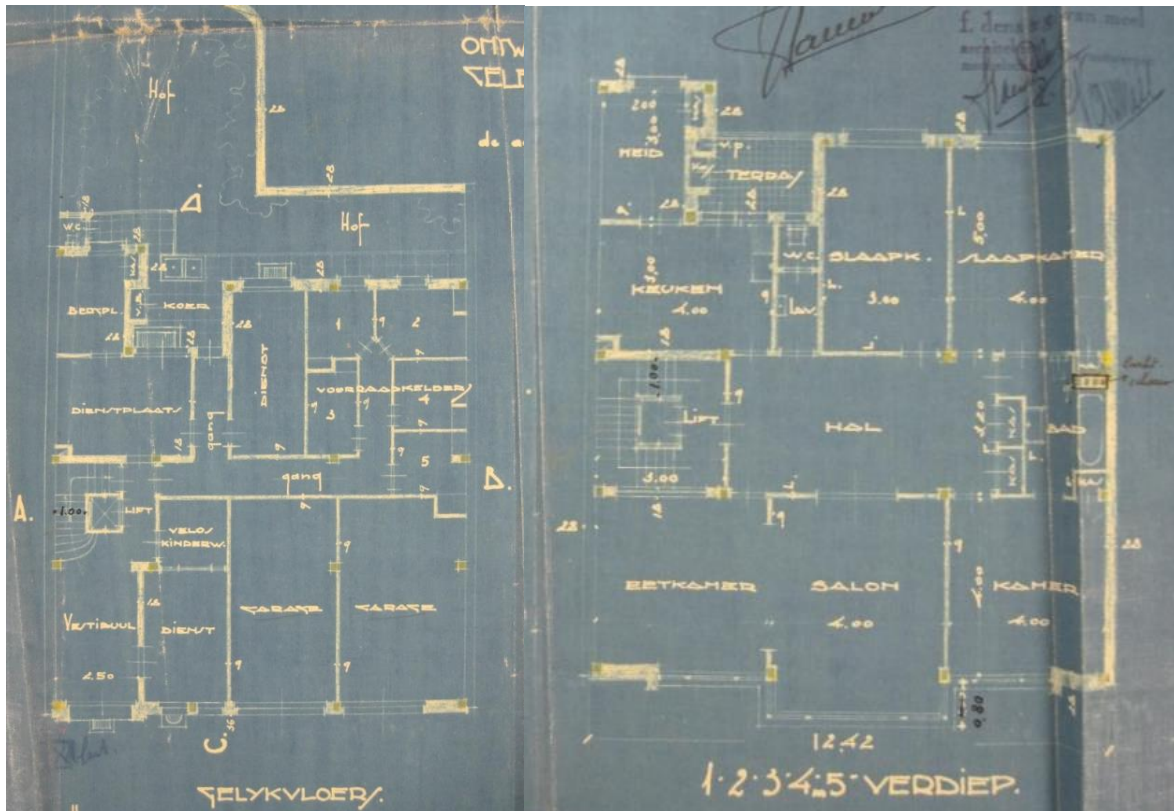
FIGUUR 107 GELIJKVLOERS, HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er is één appartement per verdieping voorzien met de gemeenschappelijke hall aan de linkerkant. De centrale inkomhall scheidt het vierkante grondplan in twee. Aan de straatzijde is een salon met eetkamer aanwezig. Aan de tuinzijde is er links, achter de gemeenschappelijk traphall, een keuken met achterliggend een meidenkamer. De keuken geeft uit op het terras. Aan de rechterkant bevinden zich twee slaapkamers. Aan de overzijde van de hall is nog een kamer. Vermoedelijk is dit ook een slaapkamer, aangezien ze in verbinding staat met de badkamer. Er is slechts één toilet aanwezig, van de hall gescheiden door een lavabo.

Op het gelijkvloers zijn er twee garages voor de huurders. Naast de inkom is er onmiddellijk rechts een dienstruimte, vermoedelijk de conciërgeloge, en een standplaats voor de kinderwagens en de fietsen.

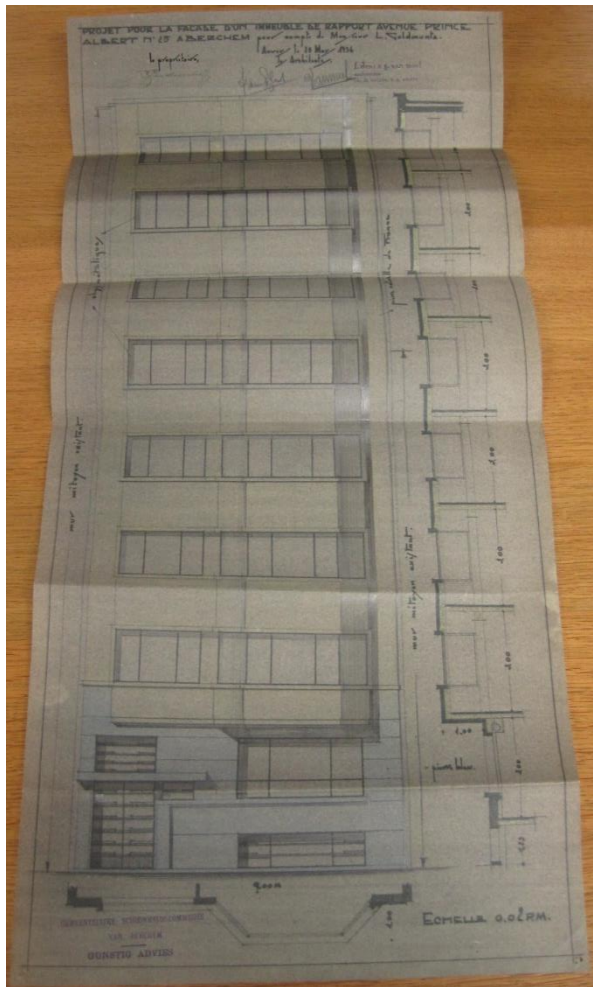
Aan de achterzijde bevinden zich de conciërgewoning, één voorraadkelder per verdieping en de toegang naar de gemeenschappelijke tuin. In de kelder bevinden zich enkel de meters en de kolenkelder

FIGUUR 108 GRONDPLAN VERDIEPINGEN S.A., 18 # 3574

FIGUUR 109 GRONDPLAN GELIJKVLOERS S.A., 18 # 3574

1936 - PRINS ALBERTLEI 25

FIGUUR 110 GVELPLAN, S.A., 12 # 3816

FIGUUR 111 GEVEL, HUIDIGE SITUATIE⁶⁷

⁶⁷ "Google Streetview: Prins Albertlei 25," laatst geraadpleegd op https://www.google.be/?gfe_rd=cr&ei=v6S8Vd_kNKGh8wfEg5DQAg#q=Prins+albertlei+25

Architect	François Dens & Gustaaf Van Meel
Adres	Prins Albertlei 25
Opdrachtgever	Dhr. L. Goldmuntz Adres: Prins Albertlei 26
Bouwaanvraag goedgekeurd	10 april 1936
Aantal bouwlagen	7
Aantal appartementen	8
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	appartement
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 12 # 3816
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw aan de Prins Albertlei 25, aan het Koning Albertpark, ontworpen door de architecten François Dens en Gustaaf Van Meel in opdracht van L. Goldmuntz. Het appartement staat al op het grondgebied van de gemeente Berchem.

De bouwaanvraag werd ingediend op 2 april 1936 en werd goedgekeurd op 10 april 1936. Deze bouwplannen zijn ook te vinden in het archief van Peter Seeger. In samenwerking met Gustaaf Van Meel ontwerpt François Dens steeds in een modernistische stijl.

Naast het appartement, aan de Prins Albertlei 23-24, stond reeds het neoclassicistische appartement *Le Confort*⁶⁸ van Jan de Braey en Alfred Portielje uit 1925.

OPDRACHTGEVER

Opdrachtgever L. Goldmuntz bezat het herenhuis dat voorheen op dit perceel stond. Tevens woonde hij in ernaast aan de Prins Albertlei 26. Bij het indienen van de bouwaanvraag voor de bouw van dit appartement wordt ook de aanvraag ingediend om het bestaande huis af te breken.

⁶⁸ "Appartementsgebouwen Le Confort (ID: 11013)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/11013>

GEVEL

De gevel bestaat uit twee traveeën en zeven bouwlagen en is opgetrokken in een sobere modernistische stijl, die François Dens aan het einde van zijn leven hanteerde. De gevel is bekleed met lichte natuursteen en heeft een plint van blauwe hardsteen. De rechtertravee heeft een uitspringende erker. De doorlopende vensters brengen een horizontaliserend effect aan. De enige decoratie is te vinden aan het smeedijzerwerk aan de voordeur.

De strakke modernistische gevel werd goedgekeurd door de Schoonheidscommissie van de Gemeente Berchem.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er is één appartement per verdieping voorzien. In totaal zijn er acht appartementen. De gemeenschappelijke traphall met liftkoker bevindt zich links in het middenstuk van het L-vormig grondplan.

Het salon met erker ligt aan de straatzijde en heeft uitzicht op het Albertpark. Aangrenzend is er een ontbijtkamer en een eetkamer. Bij het appartement op het gelijkvloers is geen ontbijtkamer aanwezig. De eetkamer is via de office verbonden met de keuken. Deze geeft uit op het terras aan de achterzijde van het appartement, en op de meidenkamer.

Op het terras is een apart diensttoilet. Het bezoekerstoilet bevindt zich waarschijnlijk in de badkamer verbonden met de eerste slaapkamer.

Achter de traphall is een vestiaire en toegang tot de nachtvertrekken van het appartement. Er zijn drie slaapkamers. De grootste slaapkamer op het einde van de gang is verbonden met de badkamer. De eerste slaapkamer heeft een eigen kleine badkamer met een douche en lavabo en kijkt ook uit op het terras.

Doorheen het hele huis zijn op verschillende plaatsen ingebouwde kasten. De kasten in de muur tussen de keuken de office zijn van beide kanten toegankelijk, en dienen om de service door te geven.

In de kelder is per appartement een kelderruimte voorzien. Uitzonderlijk is ook de aanwezigheid van een badkamer voor de bedienden in de kelder. Er is een wasplaats én ook droogplaatsen, een conciërgewoning en een kolenkelder. Er is plaats voorzien voor het plaatsen van de kinderwagens.

1938 - MARIA-HENRIËTTALEI 10

FIGUUR 113 HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

Architect	François Dens
Adres	Maria-Henriëttalei 10
Opdrachtgever	Laurent De Neef
	Adres: Emiel Banningstraat 3
Bouwaanvraag goedgekeurd	22 augustus 1938
Aantal bouwlagen	7
Aantal appartementen	7
Bouwstijl	Modernisme
Gelijkvloers	Appartement
Aantal slaapkamers per appartement	3
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen
	- 18 # 11167 - 18 # 10871 - 18 # 12148
Inventaris Onroerend Erfgoed	Modernistisch appartementsgebouw (ID: 215414) ⁶⁹
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Bouw van een appartementsgebouw door François Dens in opdracht van Laurent De Neef. De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 22 augustus 1938. Deze vraagt ook het afbreken van het huis dat er staat, een neoclassicistisch burgerhuis uit 1869 ontworpen door architect L. Van Opstal. Het is het laatste burgerappartement dat François Dens in Antwerpen zal bouwen.

Het appartement is opgetrokken in een sobere modernistische stijl. Er wordt bij de goedkeuring van de bouwaanvraag op aangedrongen om de bekroning van het appartement wat meer te bewerken, en dus zo bij te dragen tot de verfraaiing van het straatbeeld. Het appartementsgebouw is gebouwd in de laatste fase van François Dens' carrière. Uiterlijk kiest hij voor een strakke sobere vormgeving, maar ook naar indeling is de ruimte zeer functioneel ingedeeld.

⁶⁹ "Modernistisch appartementsgebouw (ID: 215414)," laatst geraadpleegd op 27 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/215414>

Ook in het archief van stagiair Peter Seeger bevinden zich plannen van onder meer de opbouw van de gevel en de afmetingen van de natuurstenen bekleding.

OPDRACHTGEVER

Laurent De Neef liet eerder al een woonhuis tot appartement ombouwen aan de Van Noortstraat 16. Hij woonde aan de Emiel Banningstraat 3 te Antwerpen-Zuid. Dit is een wijk die verderaf gelegen is van deze wijk waar hij zijn opbrengsteigendom liet optrekken.

GEVEL

Het appartementsgebouw heeft zeven bouwlagen, een hoogte van 25 meter en een diepte van 30 meter. Er wordt bij de bouwaanvraag op gewezen dat het appartementsblok het volledige perceel beslaat, wat negatief zou kunnen zijn voor de omliggende woningen die geen lucht en licht meer krijgen.

De gevel bestaat uit witte natuursteen die nadien ook wit is bepleisterd en beschilderd. Op het gelijkvloers is de gevel afgewerkt met een arduinen plint. Deze plint refereert nog aan de vroegere herenhuizen die rond het Stadspark waren opgetrokken. Dit is onder meer nog zichtbaar bij de linkerbuur (Marie-Henriëttalei 8). Oorspronkelijk was deze plint in graniet voorzien.

De hoofdconstructie van het appartement bestaat uit gewapend beton. Er waren stalen ramen voorzien, die nu reeds zijn vernieuwd. Het deurportaal is nog origineel. De gevel bestaat uit twee traveeën en zeven bouwlagen. De inkom bevindt zich in de rechter travee, hierboven bevinden zich per verdieping een rechthoekige erker. De gevel kent een zeer sobere en regelmatige opbouw die geordend wordt door de vensteromlijstingen. Enkel in de driedelige deurpartij is versiering in het smeedwerk aanwezig. De brievenbussen bevinden zich rechts van de deur.

De driedelige deurpartij vormt één geheel. Toch is de enkele deur links afgescheiden van de rechter dubbele deur. De linker deur is de dienstingang en verleent rechtstreeks toegang tot de kelders en conciërgewoning. Op de oorspronkelijke plannen was het onderscheid duidelijker aangezien het bovenliggend venster niet doorliep.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

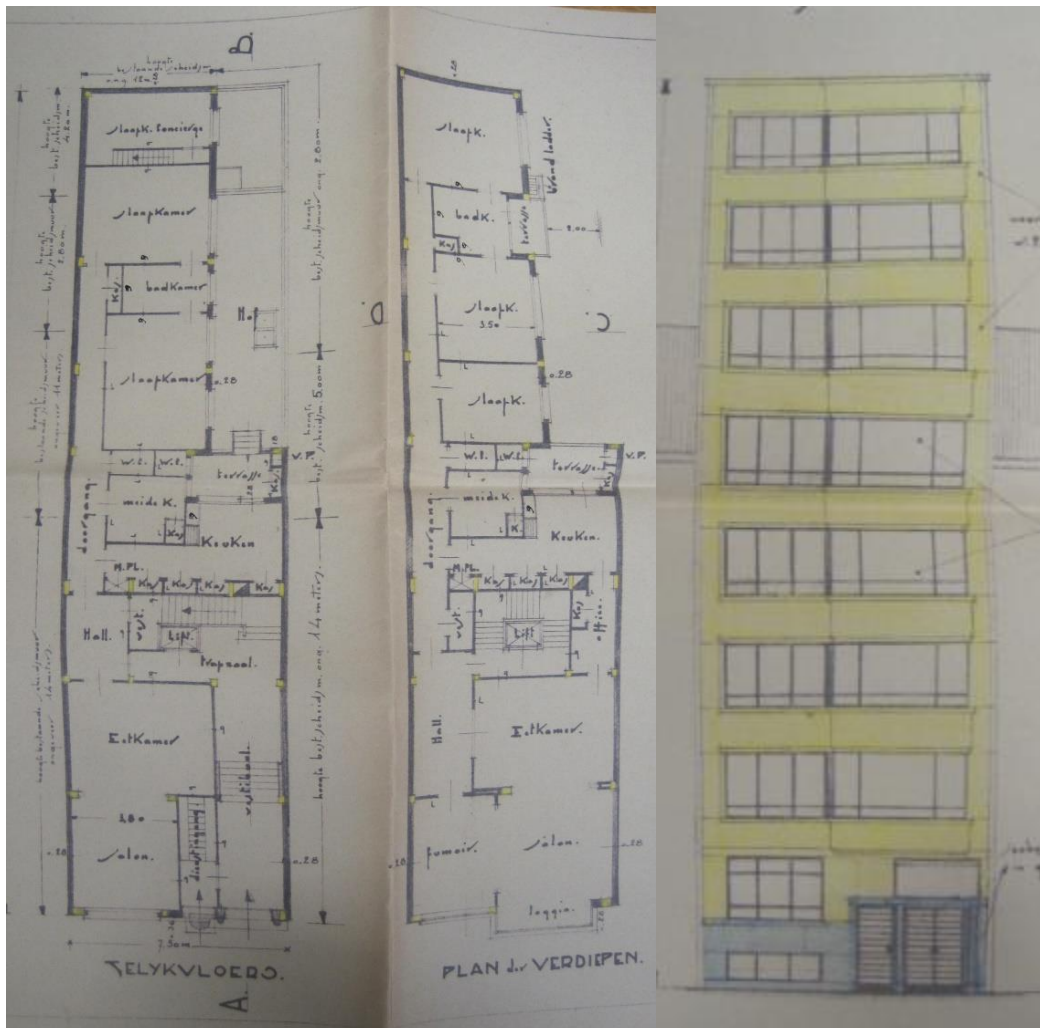
Er is één appartement per verdieping voorzien. Er zijn in totaal acht appartementen. In het midden van het L-vormige grondplan van het appartement bevindt zich de gemeenschappelijke trap met liftkoker.

Aan de straatzijde is een fumoir, salon met erker en eetkamer. De erker zorgt voor extra lichtinval en een zijaanzicht op het nabijgelegen Stadspark. Via de office, aan de rechterzijde van de centrale traphall, heeft men toegang tot de keuken met terras en meidenkamer. Er is een ruime ingebouwde kastenwand voorzien.

Aan de linkerzijde van de centrale traphall is de gang die leidt naar de nachtvertrekken. Er zijn drie slaapkamers met tussenin gelegen een badkamer. Er zijn twee toiletten aanwezig. Het toilet voor de bewoners en bezoek is toegankelijk via de gang; het toilet voor het dienstpersoneel is toegankelijk via het terras.

Op het gelijkvloers is ook een appartement. Door de gemeenschappelijke inkomhall is dit appartement kleiner in oppervlakte. Hierbij is geen plaats voor een fumoir voorzien, is de keuken direct verbonden met de hall, zonder office, en zijn er slechts twee slaapkamers. Het appartement ligt een halve verdieping hoger dan het straatniveau.

In de kelder/souterrain zijn acht afzonderlijke kelderruimtes per appartement, een was- en droogkelder, de centrale verwarming, een kinderwagen- en fietsenstalling en een conciërgewoning voorzien. De keuken van de conciërge ligt in het souterrain; de slaapkamer op het gelijkvloers, achter het burgerappartement.

FIGUUR 114 GRONDPLAN, S.A., 18 # 11167

FIGUUR 115 GEVELPLAN, S.A., 18 # 11167

OVERZICHT OVERIGE APPARTEMENTEN

1923 - Paardenmarkt 88	147
1926 - Gemeentestraat 29	153
1926 - Lange Leemstraat 273	155
1929 - Van den Nestlei 10	157
1930 - Pothoekstraat 20	161
1930 - Haringrodestraat - Albertstraat	163
1950 - Vlaamse Kunstlaan 22.....	165

1923 - PAARDENMARKT 88

*Gebouw met 10 appartementen en auto-standplaats.
Paardenmarkt. Antwerpen.*

FR. DENS
ARCHITEKT
Mechelsesteenweg, 824
ANTWERPEN

FIGUUR 116 PAARDENMARKT 88, FOTOALBUM FRANÇOIS DENS

Architect	François Dens
Opdrachtgever	Dhr. R. Vermaut, later Vermant en Daris
Adres	Paardenmarkt 88 – Kauwenberg 1
Bouwaanvraag goedgekeurd	12 november 1923
Aantal bouwlagen	5
Aantal appartementen	13
Bouwstijl	Art Nouveau
Gelijkvloers	2 winkelpanden
Aantal slaapkamers per appartement	1
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 18 # 1382 - 18 # 4958 - 1923 # 16851 - 1931 # 40960
Inventaris Onroerend Erfgoed	Flatgebouw (ID: 5713) ⁷⁰
Huidige toestand	Bewaard, omgebouwd tot studentenkamers

BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw met autogarage (magazijn en autostandplaatsen) aan de Paardenmarkt 88 in opdracht van Dhr. Vermant en Cie.

Later duiken ook de namen Vermaut, Colluy en Daris en Vermaut & Daris op. R. Vermaut zal de onderliggende garage *St.-Antoine* uitbaten.

De bouwaanvraag werd ingediend op 22 oktober 1923 en goedgekeurd op 12 november 1923.⁷¹ De eerste plannen voor dit appartement dateren al van 27 maart 1922. In 1936 werden er kleine uitbreidingen gedaan. Deze gebeuren ook door François Dens, in samenwerking met Gustaaf Van Meel.

Er zijn tijdens de bouw van het appartement twee voorvallen die voor vertraging zorgen. De aanvraag voor het uitbaten van een garage met Naphta-opbergplaats is nog niet verkregen wanneer de bouwwerken beginnen. Uiteindelijk mag er verder gebouwd worden *op eigen*

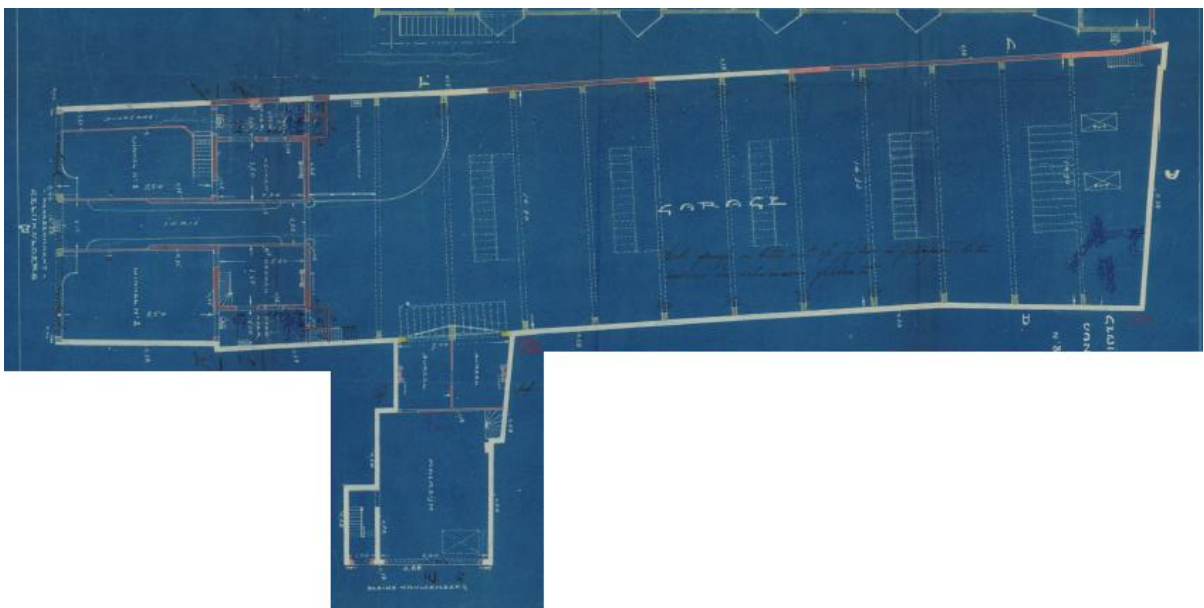
⁷⁰ "Flatgebouw (ID/ 5713)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/relict/5713>

⁷¹ Op de foto uit het fotoalbum van François Dens is 1920 genoteerd, dit kan niet juist zijn aangezien de bouwaanvraag pas in 1923 is ingediend.

gevaar en risico. Daarnaast zijn er verschillende discussiepunten over de brandveiligheid van het gebouw. Zo zouden de houten trappen in de garage moeten vervangen worden door exemplaren in een niet-brandbaar materiaal.

Het complex bestaat uit een appartementsgebouw met twee winkels aan de Paardenmarkt met achterliggend over de volledige oppervlakte van het perceel een overdekte garage met standplaats voor motorrijtuigen Aanpalend aan de Kleine Kauwenberg 1 bevindt zich hiervoor een magazijn en bureel. De ingang voor de

Vandaag zijn de appartementen omgebouwd tot studentenkamers .Ook de gelijkvloerse verdieping werd grondig veranderd en aangepast. De toegangspoort werd verplaatst. Het magazijn is deels afgebroken.

FIGUUR 117 GRONDPLAN GELIJKVLOERS MET ACHTERLIGGENDE GARAGE/MAGAZIJN; S.A., 1923 # 16851

GEVEL

Gevel in een eenvoudige art nouveau stijl. De symmetrische gevel bestaat uit vier traveeën en vijf bouwlagen. De gevel is vandaag wit bepleisterd met een donkere plint aan de onderkant. Vermoedelijk was de gevel oorspronkelijk bezet met natuursteen.

Boven het gelijkvloers met de winkels en de toegang tot de garage zijn er vier verdiepingen. Hierbij bezitten de tweede en derde verdieping een erker aan de buitenste traveeën, terwijl er op de eerste verdieping alleen een erker is bij de binnenste traveeën. De erkers aan de linkerzijde zijn spits, de erkers aan de rechterzijde lopen rond af. De gevel wordt afgesloten door een leien mansardedak waarbij de erker van de rechtertravee doorloopt en eindigt in een halve ronde in het dak.

De decoratie aan deze gevel is in een sobere art decostijl, te zien aan het smeedijzerwerk en de geveldecoratie in steen tussen de ramen aan de eerste en vierde verdieping.

De ingang naar de bovenliggende appartementen bevindt zich uiterst links. Daarnaast zijn er de ingangen voor de twee winkels en centraal de toegangspoort naar het achterliggende magazijn.

FIGUUR 118 GEVELPLAN, S.A., 1923 # 16851

FIGUUR 119 HUIDIGE SITUATIE, EIGEN FOTO

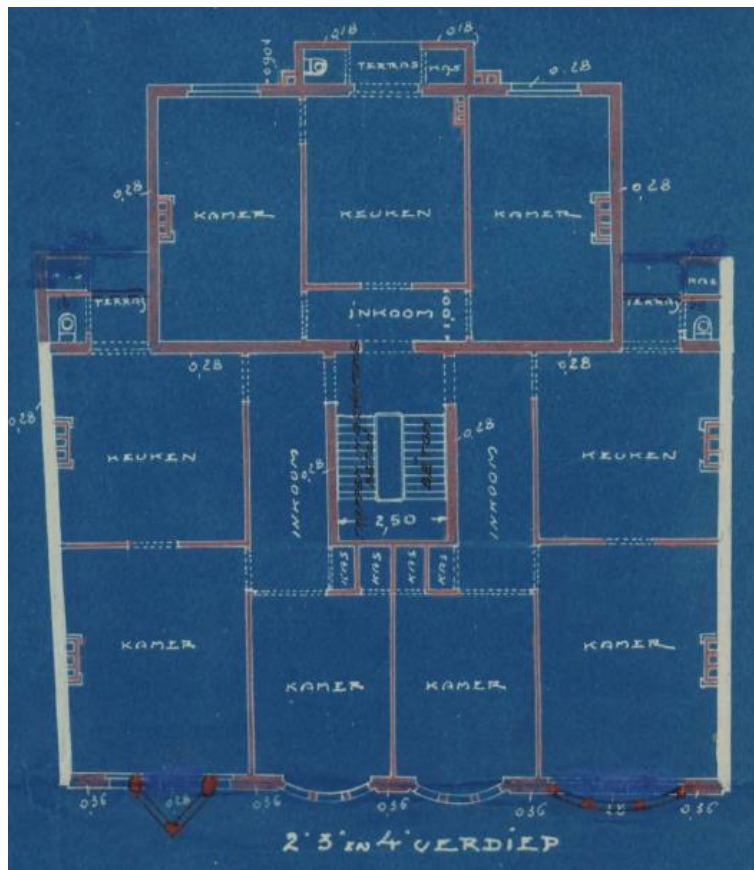
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Het eigenlijke appartementsgebouw bestaat uit twee winkelpanden op het gelijkvloers en vijf bouwlagen onder een mansardedak.

Er zijn drie appartementen per verdieping voorzien; op de eerste verdieping zijn er vier appartementen. In totaal zijn er dus 13 appartementen. Er zijn telkens twee appartementen gelegen aan de straatzijde en één in de achterbouw.

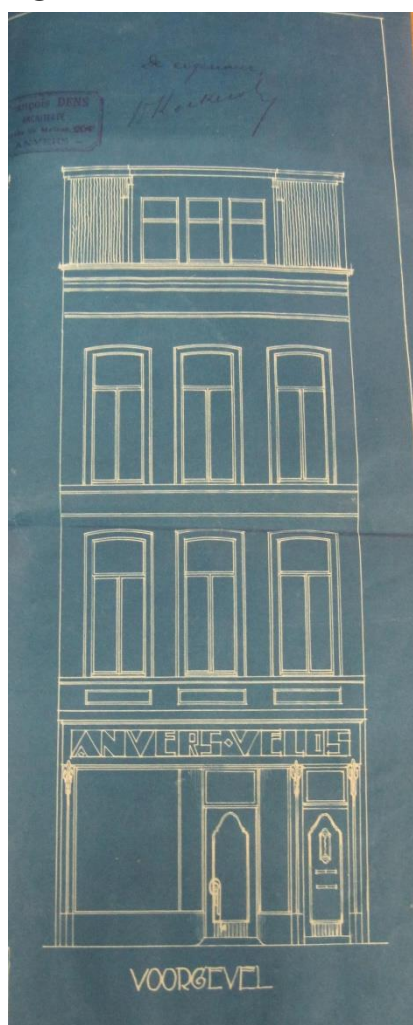
Het gaat steeds om driekamerappartementen. Aan de kamers is geen specifieke bestemming toegekend. François Dens vermeldt zelf bij de bouw van deze appartementen dat het gaat om appartementen *die eenvoudig zijn ingericht, om ze zo goedkoop mogelijk te houden*. Ook vermeldt hij dat de appartementen bedoeld zijn voor gezinnen.

Op de zolder zijn er mansardekamers en een droog- en wasplaats. In de kelder is er voor iedere winkel een opslagruimte. Er zijn 11 aparte kelders voor de appartementen en kolenkelders. Het aanpalende magazijn is niet volledig onderkelderd.

FIGUUR 120 GRONDPLAN VERDIEPINGEN S.A. ,1923 # 16851

1926 - GEMEENTESTRAAT 29

FIGUUR 121 GEVELPLAN S.A., 1926 # 23130

Architect	François Dens
Adres	Gemeentestraat 29
Opdrachtgever	A. Vervoort
Bouwaanvraag goedgekeurd	12 maart 1926
Aantal bouwlagen	3
Aantal appartementen	3
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	winkel
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen: 1926 # 23130
Huidige toestand	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Appartementsgebouw aan de Gemeentestraat te Antwerpen, gebouwd door François Dens in opdracht van A. Vervoort. Voor het verbouwen van dit bestaande woonhuis naar een opbrengsteigendom met huurappartementen wordt er een extra verdieping bijgebouwd.

GEVEL

De gevel is een doorsnee woonhuis, bestaande uit drie traveeën. Onderaan is een winkel met glazen winkelpui voorzien. Op de verdiepingen is er telkens een raam per travee. De gevel wordt afgesloten door een Frans mansarde dak met een grote dakkapel.

Op de gevel zijn er geen versieringen aangebracht. De winkelpui en deuren bezitten sobere Art Deco versieringen.

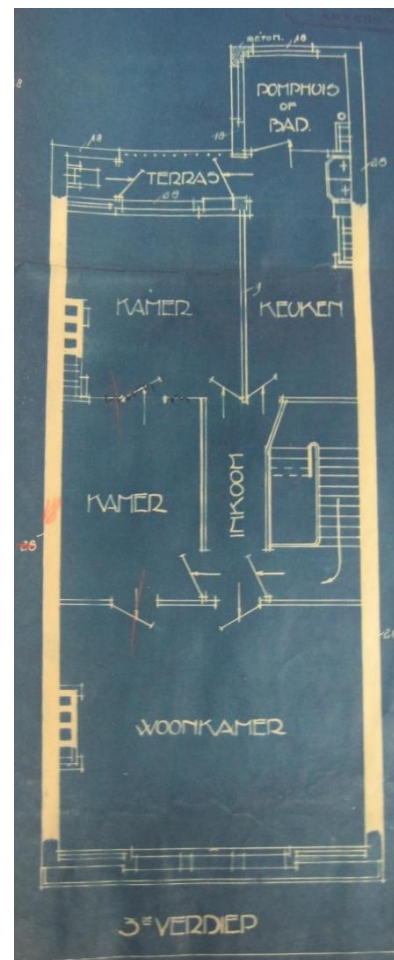
BESCHRIJVING APPARTEMENT

Boven de winkel van het gelijkvloers zijn er drie appartementen. De winkel was voorzien voor de verkoop van rijwielen en toebehoren ('Anvers-Velos'). De toegang naar de appartementen bevindt zich rechts van de winkel. Achter de winkel, met aanpalend een kamer en een bureau, ligt een binnenkoer met toilet en omliggend magazijnen.

Er is één appartement per verdieping voorzien. Het appartement in de zolderverdieping kent dezelfde opbouw als deze op de onderliggende verdiepingen. De appartementen bestaan uit een woonkamer gelegen aan de straatzijde, twee kamers en een keuken met pomphuis en terras aan de achterkant. De woonkamer is van de achterliggende kamers gescheiden door glazen deuren. Aan deze kamers is op het grondplan geen specifieke functie toegekend, maar waarschijnlijk gaat het om twee slaapkamers. Centraal is de traphall gelegen.

In de kelder zijn afzonderlijke opbergruimtes per appartement voorzien, een gemeenschappelijke waskelder, pomp en tellers.

Deze appartementen behoren door hun eenvoudige opbouw niet tot de typologie van de burgerappartementen.

FIGUUR 122: GRONDPLAN
VERDIEPINGEN S.A.; 1926 # 23130

1926 - LANGE LEEMSTRAAT 273

FIGUUR 123 GEVELPLAN S.A., 1926 # 24527

Architect	François Dens
Adres	Lange Leemstraat 273
Opdrachtgever	dhr. Janssens, Adres: Lange Leemstraat 233.
Bouwaanvraag goedgekeurd	19 juli 1926.
Aantal bouwlagen	2
Aantal appartementen	3
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	winkel
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1926 # 24527
Huidige toestand	afgebroken

BOUWGESCHIEDENIS

Verbouwen van een woonhuis naar een appartementsgebouw met onderaan een winkel met werkplaats in opdracht van dhr. Janssens, wonende in de Lange Leemstraat 233. De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 19 juli 1926.

GEVEL

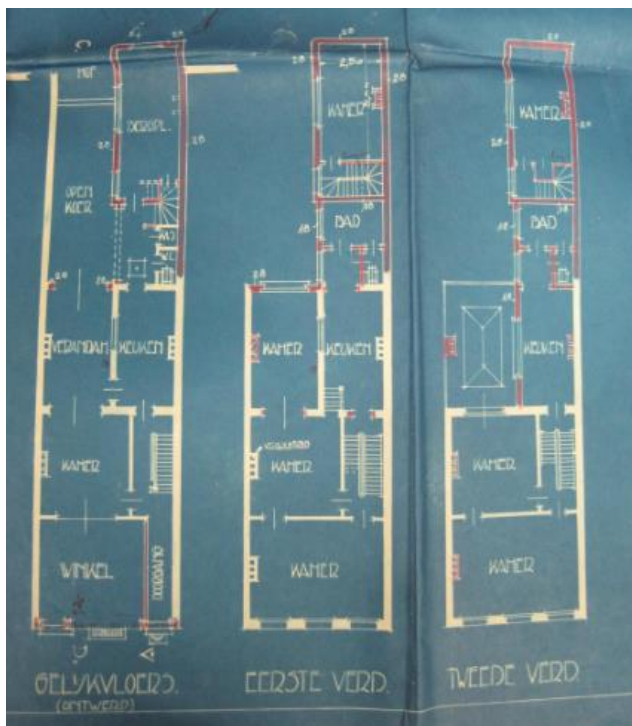
De gevel werd veranderd door het omvormen van het zadeldak in een extra verdieping met plat dak. Op de benedenverdieping werd een winkel geïnstalleerd, met een vitrine in glas-inlood. In de steen zijn verdikkingen aangebracht die structuur geven aan de gevel. De ingang naar de bovenliggende appartementen bevindt zich rechts.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers is een winkel met aansluitend een leefruimte, veranda en keuken. In de achterbouw aan de open koer bevinden zich twee toiletten en een opbergplaats en een aparte trap naar de eerste en tweede verdieping, waar zich telkens een slaapkamer bevindt.

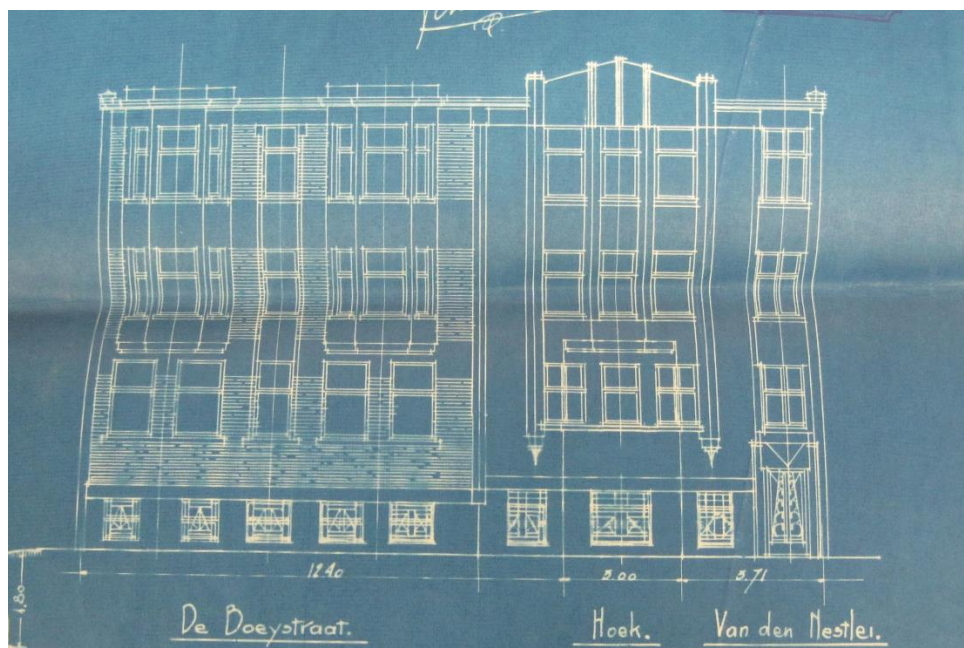
Op de eerste en tweede verdieping is telkens één appartement aanwezig. Deze bestaan uit een leefruimte over de gehele breedte van het huis aan de straatzijde, twee slaapkamers en een keuken met badkamer. Op de tweede verdieping is er maar één slaapkamer aanwezig.

Dit appartement behoort niet tot de typologie van de burgerappartementen. Er zijn geen dienstvertrekken, geen verschillende ontvangstvertrekken en het appartementsgebouw straalt geen prestige uit.

FIGUUR 124 GRONDPLAN, S.A. ,1926 # 24527

1929 - VAN DEN NESTLEI 10

FIGUUR 125 GEVELPLAN VAN DEN NESTLEI 10, S.A., 1929 # 32439

Architect	François Dens
Adres	Van den Nestlei 10 (Hoek De Boeystraat)
Opdrachtgever	L. De Bakker
Bouwaanvraag goedgekeurd	Onbekend Bouwplan opgemaakt op 15 januari 1929
Aantal bouwlagen	3
Aantal appartementen	4
Bouwstijl	Art deco
Gelijkvloers	Appartement
Aantal slaapkamers per appartement	2
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1929 # 32439
Inventaris Onroerend Erfgoed	Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 301144) ⁷²
Huidige toestand	Bewaard

⁷² "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 301144)," laatst geraadpleegd op 28 juli 2015, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/relict/301144>

BOUWGESCHIEDENIS

Appartement op de hoek van de Van den Nestlei en de De Boeystraat in opdracht van dhr. L. De Bakker. In het bouwdoos in het stadsarchief van Antwerpen is er geen bouwaanvraag aanwezig. De bouwplannen werden ondertekend op 15 januari 1929.

Ook in het archief van architect Peter Seeger zijn bouwplannen van dit appartement aanwezig, zij het in een eerdere en licht verschillende versie.

GEVEL

Het *Agentschap Onroerend erfgoed* beschrijft de gevel in de inventaris als volgt⁷³:

"Met een gevelbreedte van negen traveeën, omvat het afgeschuinde hoekgebouw een souterrain en drie bouwlagen onder een plat dak. Zoals voorgeschreven heeft de lijstgevel palend aan de Van den Nestlei een volledig natuurstenen parement met hardstenen plint, voorbij de hoekpartij zijde De Boeystraat gealterneerd met rood baksteenmetselwerk. De compositie beantwoordt aan een nadrukkelijk verticaal ritme, met de klemtoon op de hoger opgetrokken, afgeschuinde hoekpartij. Deze is over de bovenverdiepingen uitgewerkt tot een driedzijdige erkerpartij met flankerende colonnetten en een geknikte bekroning. Eenvoudiger erkers markeren de zijtraveeën, een oplopende tweezijdige erker de portaaltravee uiterst rechts. De oorspronkelijk smeedijzeren inkomdeur is verdwenen, maar het traliewerk bleef bewaard; het oorspronkelijk houten vensterschrijnwerk werd vernieuwd."

FIGUUR 126 GEVEL, HUIDIGE SITUATIE⁷⁴

⁷³ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 301144)".

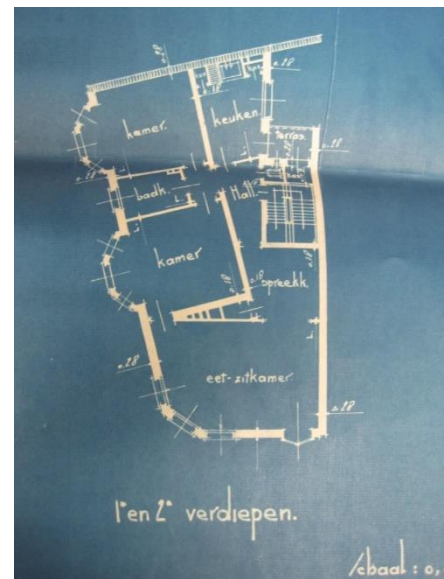
⁷⁴ "Appartementsgebouw in art-decostijl (ID: 301144)".

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er is één appartement per verdieping voorzien, bestaande uit een eet-en zitkamer aan de Van den Nestleij, met aansluitend een spreekkamer. Aan de zijde van De Boeystraat zijn twee slaapkamers, met erker, met ertussen een badkamer. Aan de achterzijde is de keuken met terras gevestigd.

Het appartement op "het schoon verdiep" verschilt licht door de afwezigheid van een spreekkamer. In het souterrain is een conciërgekeuken met voorraadkamer en drie individuele kelders aanwezig.

Het appartement is eenvoudig qua opbouw en kleiner van oppervlakte. Er zijn geen dienstruimtes binnen het appartement, maar er is wel een conciërge.

FIGUUR 127 GRONDPLAN
VERDIEPINGEN, S.A., 1929 # 32439

1930 - POTHOEKSTRAAT 20

FIGUUR 128 GEVEL, S.A., 1930 # 37320

Architect	François Dens
Adres	Pothoekstraat 20
Opdrachtgever	Dhr. Prinsen
Bouwaanvraag goedgekeurd	25 augustus 1930
Aantal bouwlagen	3
Aantal appartementen	6
Gelijkvloers	1 winkelpand met achterliggend atelier en magazijn
Aantal slaapkamers per appartement	1
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen - 1930 # 37320 - 1930 # 37788
Huidige toestand	afgebroken

BOUWGESCHIEDENIS

Een bestaand woonhuis werd naar een appartement veranderd aan de Pothoekstraat 20 in opdracht van dhr. Prinsen. De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 25 augustus 1930.

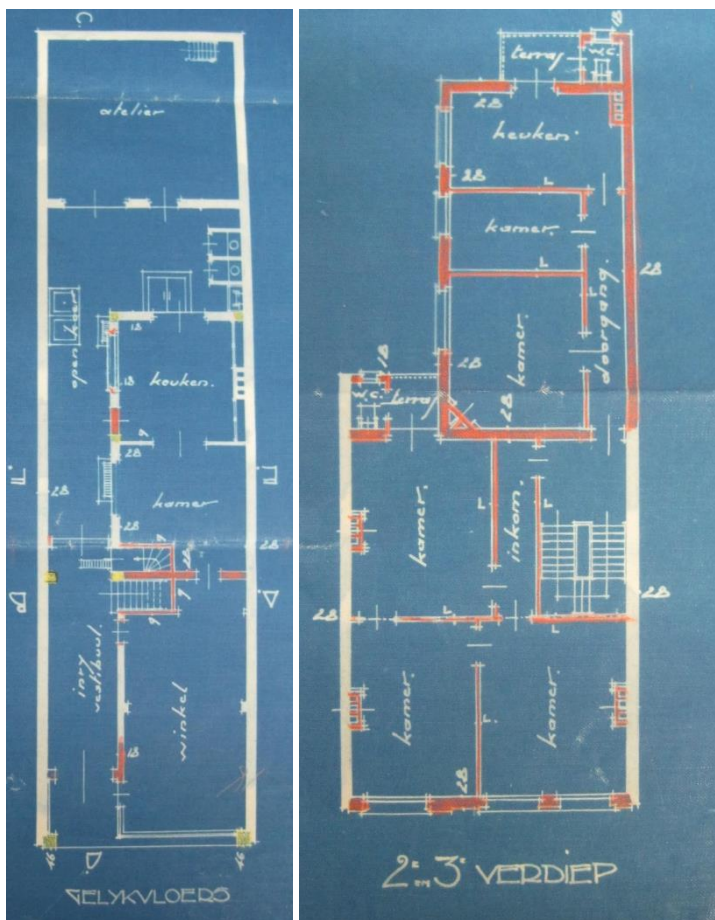
GEVEL

De gevel bestaat uit twee traveeën en drie bouwlagen (de bovenste verdieping is er later opgebouwd) met een plat dak. De gevel is sober gedecoreerd aan de dakrand.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers is een winkel aanwezig. Aan de linkerkant van het gebouw is een inrit die leidt naar het achterliggende atelier met magazijnen aan een open koer en die tevens ook dient als toegang naar de bovenliggende appartementen. Aan de winkel is een woonst verbonden. Op het gelijkvloers is de keuken met leefruimte, op de eerste verdieping de slaapkamer met badkamer. Aan de voorzijde van de eerste verdieping is nog een tweede appartement, bestaande uit drie kamers.

Op de tweede en derde verdieping zijn ook telkens twee appartementen. Deze zijn bescheiden en bestaan uit drie kamers en een terras met toilet. In de kelder zijn een kolenkelder en zes aparte kelderruimtes voorzien.

De appartementen binnen dit gebouw zijn zeer sober, en bestaan slechts uit drie kamers. Ze behoren niet tot de typologie van de burgerappartementen.

FIGUUR 129 GRONDPLAN
GELIJKVLOERS EN VERDIEPINGEN, S.A.,
1930 # 37320

1930 - Haringrodestraat - Albertstraat

FIGUUR 130 GEVELPLAN, S.A.1930 # 3690

Architect	François Dens
Adres	Hoek Haringrodestraat en Albertstraat
Opdrachtgever	Maria Helena Govaert (adres: Bexstraat 18)
Bouwaanvraag goedgekeurd	10 juni 1930
Aantal bouwlagen	3
Aantal appartementen	3
Gelijkvloers	1 winkelpand
Aantal slaapkamers per appartement	1
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 1930 # 3690
Huidige toestand	Bewaard

Bouwgeschiedenis

Het verbouwen van een gezinswoning naar drie appartementen in opdracht van Mevr. Maria Helena Govaerts. De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 10 juni 1930.

OPDRACHTGEVER

Voor mevr. Govaerts ontwierp hij eerder al een appartement aan de Mechelsesteenweg 147-149, dat uiteindelijk niet uitgevoerd werd.

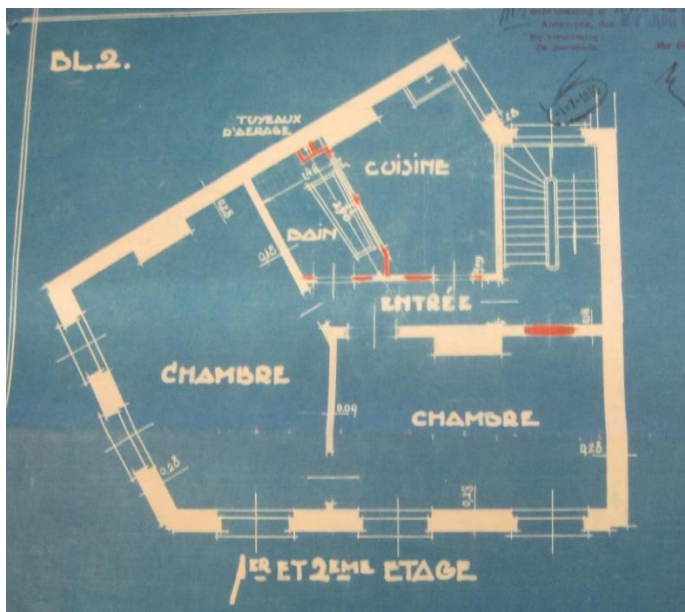
GEVEL

De gevel is een sobere lijstgevel, zonder decoratie. Er zijn drie traveeën aan de Haringrodestraat en twee aan de Albertstraat. De gelijkvloerse verdieping heeft een parement van natuursteen.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Er is één appartement per verdieping dat bestaat uit een keuken met aansluitend een badkamer, één leefruimte en één slaapkamer. Het gaat dus om een bescheiden appartement, gebouwd als opbrengsteigendom.

Op het gelijkvloers is één winkel voorzien met een achterliggende kamer. De ingang naar de bovenliggende appartementen is op de Haringrodestraat.

FIGUUR 131 GRONDPLAN VERDIEPINGEN, 1930 # 3690

1950 - VLAAMSE KUNSTLAAN 22

FIGUUR 132 GEVEL, HUIDIGE SITUATIE⁷⁵

FIGUUR 133 GEVELPLAN S.A. 18 # 26575

Architect	François Dens , Arie Landwaard
Opdrachtgever	Etienne Van Moerbeke
Adres	Vlaamse Kunstlaan 22
Bouwaanvraag goedgekeurd	1 maart 1950
Aantal bouwlagen	2
Aantal appartementen	2
Bouwstijl	modernisme
Gelijkvloers	Garage en leefruimtes
Aantal slaapkamers per appartement	Afhankelijk van appartement : 2 of 3 slaapkamers
Archiefdossiers	Stadsarchief Antwerpen : 18 # 26575
Huidige toestand	Bewaard

⁷⁵ "Google Streetview : Vlaamsekunstlaan 22," laatst geraadpleegd op https://www.google.be/?gfe_rd=cr&ei=v6S8Vd_kNKGh8wfEg5DQAg#q=Vlaamse+kunstlaan+22

BOUWGESCHIEDENIS

Een laat ontwerp van François Dens in samenwerking met Arie Landwaard voor een appartement aan de Vlaamse Kunstlaan 22. Het gebouw bestaat uit een woonhuis op het gelijkvloers en eerste verdieping, met een appartement op de tweede verdieping.

De bouwaanvraag werd goedgekeurd op 1 maart 1950 voor het *oprichten van een appartementswoning met garage*. De opdrachtgever was Etienne Van Moerbeke. Eerder bouwde François Dens binnen deze Tentoonstellingswijk al drie grote appartementsblokken aan de Jan Van Rijswijcklaan 172, 168 en 164, een woning aan de Volhardingstraat, Kolonielaan en Vlaamse Kunstlaan 4.

Dit ontwerp gebeurde in samenwerking met Arie Landwaard met wie François Dens op het einde van zijn carrière samenwerkt. Arie Landwaard zal ook als zelfstandig architect actief zijn binnen deze wijk. Wat de invloed van François Dens is binnen dit ontwerp, kan niet achterhaald worden. François Dens was op dat moment 70 jaar en geen lid meer van de KMBA. Het is zijn laatste ontwerp dat hij mee ondertekent.

GEVEL

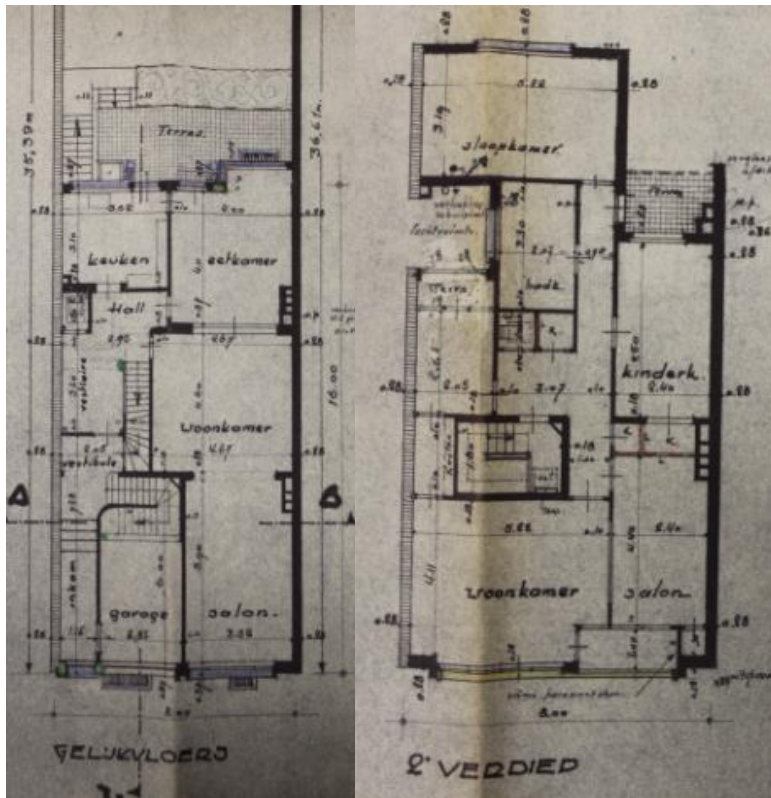
De gevel van dit appartement is opgetrokken in gele baksteen. De gelijkvloerse verdieping is bezet met een arduinen plint en bestaat uit een voordeur met aansluitend een garagepoort binnen dezelfde omkadering. Het motief in de deur komt terug in de verlichting en verluchtingsprisma's boven de garage. Aan de linkerkant is nog een raam. De twee verdiepingen zijn gelijk en bestaan uit aansluitende ramen over de gehele breedte van de gevel. Deze zijn omrand door lichte natuursteen. Verticaal worden de ramen door blauwe hardsteen van elkaar gescheiden.

BESCHRIJVING APPARTEMENT

Op het gelijkvloers is aan de voorzijde van de woning een garage voorzien. Hiernaast ligt een salon waarop en-suite een woonkamer en een eetkamer die uitkijkt over de tuin. Aan de andere kant is een keuken aanwezig. De hall met vestiaire staat, door de ligging van de garage, enkel in contact met de woonkamer. Op de eerste verdieping zijn een bureau, twee kinderslaapkamers, een badkamer en een speelkamer aanwezig.

Het appartement op de tweede verdieping is toegankelijk via een aparte trap. Er is geen contact met de vertrekken van de andere woning. Het appartement bestaat uit een woonkamer met salon aan de straatzijde, een keuken aan de andere kant van de traphall en een kinderkamer en slaapkamer met badkamer.

Het vermelden van een *kinderkamer* wijst erop dat het appartement bedoeld was voor een gezin. Er zijn slechts twee woonentiteiten, waarvan slecht één appartement. Daarbij zijn er, zeker op het appartement, geen dienstvertrekken, aanwezig. Dit appartement behoort niet tot de typologie van de burgerappartementen

FIGUUR 134 GRONDPLAN S.A., 18 # 26575